DE DERDE MAN

JOHN GEIGER

Het geheim van overleven in extreme omstandigheden

DE DERDE MAN

John Geiger

De Derde Man

HET GEHEIM VAN OVERLEVEN
IN EXTREME OMSTANDIGHEDEN

Uitgeverij
Ten Have

Voor James Sutherland Angus Geiger
15-21 juni 2007

GEMEENTELIJKE OPENBARE BIBLIOTHEEK KOKSIJDE
juni '10

FSC
Mixed Sources
Productgroep uit goed beheerde bossen en andere gecontroleerde bronnen.
www.fsc.org Cert no. CU-COC-803902
© 1996 Forest Stewardship Council

Oorspronkelijk verschenen onder de titel
The Third Man Factor. The Secret to Survival in Extreme Environments
Copyright © John Grigsby Geiger, 2009
De Nederlandse vertaling van het motto van T.S. Eliot uit 'The Waste Land' is ontleend aan 'Het barre land', vert. Paul Claes, De Bezige Bij, 2007.

© Nederlandse vertaling: Uitgeverij Ten Have, 2009
Postbus 5018, 8260 GA Kampen
www.uitgeverijtenhave.nl

Vertaald uit het Engels door Karl van Klaveren
Omslag Studio Jan de Boer
Foto auteur Daniel J. Catt
ISBN 978 90 259 5997 5
NUR 320

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without the prior written permission of the publisher.

Woord vooraf

door Ronald Naar (Nederlands alpinist)

Het schimmenrijk van Mazeno

Verhalen over bergbeklimmers die het idee krijgen door iemand anders te worden begeleid, kende ik. Dat kan een kracht zijn waarmee je kunt overleven, zoals John Geiger in zijn boek stelt, maar er schuilt ook een gevaar in. De keren dat het mis gaat, kennen we immers niet, omdat die klimmers het niet kunnen navertellen.

In 1981 beklom ik de 8125 meter hoge Nanga Parbat in het Himalaya-gebergte. Tijdens het laatste stuk waren mijn tochtgenoten – expeditiearts Gee van Enst, de hoogtedrager Mohammed Dien, cameraman Frank Moll en later ook mijn maatje Bas Gresnigt – de een na de ander geveld. Alleen ging ik verder. En toen, op weg omlaag, 'ontmoette' ook ik Geigers Derde Man, maar in mijn geval bleken er meer schimmen op de berg.

Tweehonderd meter van de Mazeno-pas verwijderd, meen ik een stem te horen. Hoe goed ik echter ook omhoog tuur, ik kan niemand ontdekken. Opnieuw klinkt de stem: 'Ronald, Ronald!' Ik draai me om en zoek de rotsen af. Als ik goed kijk, lijkt het inderdaad alsof ik daar iemand zie bewegen. Zou dat Bas zijn?

'Bas, ik kom eraan!' roep ik. 'Ik ben op de top geweest!'

'Hé, Ronald, hier is Frank!' Het geluid lijkt te komen uit de richting waar ik zo-even de bewegingen signaleer. Het is de stem van Bas: 'Ik ben hier samen met Frank. We willen je vanuit de rotsen filmen, terwijl die ondergaan-

de zon in de lens schijnt. Het is echt prachtig!'

'Goed!' roep ik terug. 'Ik zal wat meer naar rechts lopen, dan krijg je me beter in beeld!' Terwijl ik eventjes op adem kom, zie ik in de pas de markante rots waarnaast we hebben gebivakkeerd. Tot mijn verbazing zie ik ook daar iemand bewegen. Als ik goed kijk, onderscheid ik in de schaduw van het rotsblok drie mannetjes. In de middelste herken ik Gee. Hij ook hier? vraag ik me af. Dan zie ik dat het rechtermannetje Mohammed Dien is. Natuurlijk, Dien heeft gespoord en ik schreeuw dan hardop: 'Fantastisch dat jullie me tegemoet zijn gekomen! Wat een verrassing!'

Ik stop even om weer meer lucht te kunnen opsnuiven. Dan roep ik: 'Nog even, dan ben ik bij jullie!' Ik moet diep inademen. 'Ik ben boven geweest, Gee. Nog nooit in mijn leven heb ik mezelf zo uitgeput. Maar nu is het voorbij. Geen pillen meer slikken, maar naar huis!'

Frank vraagt of ik even kan wachten. Hij wil zijn groothoeklens op de camera zetten. Het uitzicht op het Diamirdal is fantastisch. Ik doe weer een paar stappen in de richting van de pas. Doordat ik naast het spoor van Bas loop, is het zo vermoeiend dat ik geen drie, vier passen achter elkaar kan maken. Dan moet ik weer stoppen en voorover-buigen om over mijn pickel te hijgen en te kuchen.

Trouwens, waarom komt Gee me niet tegemoet? Hij ziet toch dat ik het zwaar heb? 'Verdomme, Gee, kom me eens helpen!' Ik wankel en val dan om. Nu er hulp nabij is, voel ik ineens allerlei lichamelijke ongemakken: ik voel de scheermesjes in mijn keel, de hongerpijn in mijn maagstreek en de in mijn schouders snijdende draagbanden van mijn rugzak.

'Gee, dat je me een paar dagen geleden pillen hebt gegeven,' roep ik met van emotie overslaande stem, 'dat wil nog niet zeggen dat je nu niets hoeft te doen!'

Geen antwoord. Ik snak naar adem. 'Gee, help me!' Geen antwoord.

De laatste meters naar Gee leg ik kruipend af. Met één hand pak ik zijn knie en vraag dan nogmaals: 'Alsjeblieft, help me!' De knie beweegt niet en voelt koud aan. Wanneer ik opkijk, zie ik dat het geen huid of stof is, maar een rotsblok. Gee is nergens meer te bekennen. Ontgoocheld laat ik me voorovervallen en barst in snikken uit.

In augustus 2003 ontdekte ik een tape met geluidsopnamen van die dag. Ik was verbijsterd, want ik kon me niet herinneren opnamen te hebben gemaakt. Het was een vreselijke ervaring om mijn uitgeloogde, krakende stem terug te horen. De opname begon met gevloek en windgeruis. 'Dit is de hoogtekolder,' sprak ik na een tijdje met een van pijn verwrongen stem. 'Het is vrijdag of weet-ik-dat-hoeveel augustus.' Ik schraapte mijn keel en na enkele seconden stilte corrigeerde ik mezelf: 'Oh, 5 augustus.'

Uit de opname uren na het zien en horen van de schimmen, bleek ik nog steeds last te hebben van waanbeelden. Ineens schreeuwde ik heel hard in de tape: 'Eh... Eh... Is daar iemand?' Een tijdlang bleef het stil. 'Het lijkt of ik af en toe iemand in de schemering zie,' zei ik opgejaagd en nerveus.

Deze waarnemingen hebben me vaak beziggehouden, vooral omdat ze zo intens waren en de figuren die erin voorkwamen echt waren. Eén van hen had me uit het voetspoor weggestuurd om me beter te kunnen filmen en had me zo gedwongen me meer uit te putten dan nodig. Waarom? Als ik zijn advies nog langer had opgevolgd, was ik wellicht verdwaald en nooit meer levend teruggekeerd.

De Derde Man, zoals John Geiger dit fenomeen noemt, is geweldig intrigerend, vooral omdat die in zo veel verschillende vormen en situaties optreedt. Zijn boek heb ik dan ook met rode oortjes en veel herkenning gelezen.

's-Gravenhage, 27 mei 2009

'Wie is die derde die steeds naast je loopt
Als ik tel lopen enkel jij en ik hier
Maar als ik uitkijk over de witte weg
Is er steeds een ander die naast je loopt
En verhuld in een bruine kapmantel meeglijdt
Ik weet niet of het een man is of een vrouw
– Wie is dat toch daar aan je andere zij?'

T.S. Eliot, 'Het Barre Land'
(vert. Paul Claes)

Inhoud

Voorwoord 11

[EEN] De Derde Man 15
[TWEE] Shackletons engel 33
[DRIE] Publieke geestverschijningen 57
[VIER] De beschermengel 77
[VIJF] De pathologie van de verveling 97
[ZES] Het principe van de meervoudige triggers 119
[ZEVEN] Gewaarwording van een aanwezigheid (I) 131
[ACHT] Het weduwe-effect 137
[NEGEN] Gewaarwording van een aanwezigheid (II) 171
[TIEN] De muzenfactor 187
[ELF] De kracht van de redder 205
[TWAALF] De schaduwpersoon 235
[DERTIEN] De engelenknop 251

Verantwoording 269
Noten 273
Register 295

Voorwoord

John Geiger en ik hebben elkaar ontmoet in het Noordpoolgebied – dat schitterende, uitgestrekte ijslandschap van ontdekkingsreizigers. Het is een van die plaatsen waar mensen tijdens moeizame en eenzame tochten zowel de plek als zichzelf ontdekken. Onder dergelijke omstandigheden is het gebeurd dat de Derde Man verscheen om eenzame reizigers te troosten en te helpen. Toen John me de eerste keer over dit fenomeen vertelde en zei dat hij een boek schreef over dit onderwerp, herkende ik het onmiddellijk. Ik had het aan den lijve ervaren.

Mijn ontmoeting met de Derde Man vond plaats tijdens mijn toelatingsexamen voor de studie geneeskunde. Het gebeurde in de wintermaanden. Ik bereidde me enkele weken voor op een aantal bijzonder zware examens. De stof die ik moest bestuderen was onoverzienbaar. Ik had het gevoel dat ik me geen fouten kon veroorloven en was bang dat ik mijn kans zou verspelen om toegelaten te worden aan de medische faculteit. Ik deed tijdens die weken niets anders dan studeren, eten, slapen en examens doen. Buiten sneeuwde het voortdurend. Zelfs als ik sliep, droomde ik van moleculaire biologie en biochemie. De volgende morgen dook ik nauwelijks uitgerust meteen weer in mijn boeken. Ik ontwikkelde een soort tunnelvisie op mijn leven: ik verkeerde in de veronderstelling dat deze examens bepalend waren voor het uitzicht op een medische carrière, wat op zich weer bepalend was voor mijn gevoel van eigenwaarde en hoop voor de toekomst.

Op een avond, na een lange dag van intensief studeren, was ik volledig uitgeput door zowel de complexiteit van de abstracte informatie als de vele details die ik in mijn hoofd had proberen te stampen. Ik besloot een douche te nemen. Daar was het alsof er iemand aanwezig was. Ik schrok niet en was niet bang. Net als vele anderen in dit boek besefte ik onmiddellijk dat deze aanwezigheid, of Derde Man, me wilde helpen. Ik voelde dat God mij een beschermengel had gestuurd om me door deze moeilijke tijd heen te loodsen. De engel sprak tot me en gaf me raad. Ik kreeg praktische adviezen over hoe ik mijn dagelijks leven kon invullen, hoe ik moest studeren en hoe ik met mijn emoties moest omgaan. De engel beloofde me geen toelating tot de medische faculteit, maar verzekerde me dat alles goed zou komen en dat ik vertrouwen moest hebben.

Ik besloot deze waardevolle raadgevingen op te volgen. Ik stapte uit de douche, ging voor de computer zitten en schreef verschillende pagina's vol met adviezen die de stem van de engel me had gedicteerd. Ik bewaarde het document op de harde schijf en op een floppydisk en ging naar bed. Die nacht rustte ik voor het eerst in weken echt uit tijdens mijn slaap.

Vreemd genoeg kon ik de pagina's met adviezen niet terugvinden toen ik er de volgende morgen naar zocht. Ik wist me duidelijk te herinneren dat ik het document vanwege het belang dat ik eraan hechtte op twee verschillende plaatsen had opgeslagen. Mijn computer was niet kapot. En toch kon ik geen spoor van het dictaat van mijn engel vinden. Net als bij anderen in dit boek verliet de engel me zodra ik weer op het juiste spoor kwam. De rest van mijn examenperiode verliep soepel. Ik bleef hard studeren en voelde me rustiger. Ik haalde hoge cijfers en werd toegelaten tot de medische faculteit.

Mensen zijn geneigd om contact te maken met elkaar. We zoeken het gezelschap van vrienden en familie, we wonen dicht op elkaar in dorpen en steden. De groepen waartoe we

behoren – onze geloofsgemeenschap, onze collega's of onze woonbuurt – maken deel uit van ons zelfbeeld. Ondanks deze sociale neigingen zijn er mensen die, alleen of in kleine groepen, zware tochten maken. Soms gaat men dergelijke uitdagingen vrijwillig aan, zoals in het geval van lange afmattende reizen naar afgelegen delen van de wereld of bij religieuze zoektochten. In andere gevallen overkomt het mensen, door ongelukken in de openlucht of rampen zoals de aanslag op het World Trade Center op 11 september 2001. Wat gebeurt er met mensen die moe, bang of alleen zijn en geen andere keuze hebben dan een bedreigende situatie het hoofd te bieden? Dit fascinerende boek verkent de wijze waarop mensen soms worden geholpen door een aanwezigheid die 'komt als geroepen'.

De keer dat de Derde Man, waarvan ik geloof dat het mijn engelbewaarder is, mij bezocht, was tijdens een persoonlijke crisis. Het gebeurde niet onder fysiek afmattende omstandigheden zoals bij veel mensen die in dit boek worden beschreven. Dat bevestigt Johns bewering dat de Derde Man vaker verschijnt dan we denken en zich niet beperkt tot extreme situaties of ontdekkingsreizen.

Als arts ben ik opgeleid om met dit soort biologische en empirische raadsels om te gaan en ze te verklaren. Mensen zijn in een bepaald opzicht spieren, botten, zenuwen en andere materie die kan worden gemeten en waargenomen. Tegelijkertijd weet ik als kenner van het menselijk lichaam dat het geheel de delen overstijgt. Onze menselijke ervaring bevindt zich letterlijk net onder het oppervlak van de huid, maar anatomische kennis alleen kan de alledaagse verschijnselen van het bewustzijn of het denken niet verklaren.

Als schrijver en mens weet ik dat menselijke ervaringen echt en waar zijn. En toch is het lastig om dimensies als liefde, woede, angst of trots te wegen of te meten op de manier waarop we het gewicht van een orgaan meten. Dergelijke complexe ervaringen – het rustgevende plezier dat we erva-

ren als we naar de hemel kijken, de opwinding en bevrediging van het lezen van een mooi boek, de kracht van religieus geloof – worden opeens heel concreet en bijzonder vluchtig. Ze maken deel uit van het mysterie van het menselijk bestaan, het fragiele gebied dat zich ergens tussen onze ambitieuze wetenschap en onze dagelijkse zwakheden bevindt. In de geheimzinnige kloof tussen onze kennis van biologische mechanismen en onze dagelijkse levenservaring ontdekken we dingen die misschien niet zo gemakkelijk te verklaren, maar daarom niet minder reëel zijn.

De Derde Man is een van deze verschijnselen. Het is iets dat plaatsvindt als mensen in moeilijke omstandigheden terechtkomen waarbij vaak hun leven op het spel staat. Verbazingwekkend genoeg zien de meeste mensen deze ervaringen, ondanks de aangrijpende situaties waarin ze zich voordoen, als waardevol en positief – velen ervaren het als een levensbevestigende kracht. Dit boek doet daarom niet alleen verslag van een aantal verbazingwekkende reizen naar afgelegen locaties op aarde, maar vormt ook in persoonlijk opzicht een ontdekkingsreis naar de uitersten van de menselijke ervaring. *De Derde Man* gaat zowel over momenten waarop we als mens volstrekt alleen zijn als over de wijze waarop we als mens in potentie altijd samen zijn met anderen. Het verzekert ons ervan dat we zelfs op de meest moeilijke momenten in ons leven hulp mogen verwachten.

Dr. Vincent Lam
(Winnaar van de Giller Price voor zijn boek *Aderlaten en wonderbaarlijke genezingen* (2008))

[EEN]

De Derde Man

Ron DiFrancesco zat aan zijn bureau bij Euro Brokers, een financiële handelsfirma, op de 84e verdieping van de zuidtoren van het World Trade Center in New York toen het vliegtuig zich in de noordtoren tegenover hem boorde. Het was 8:46 uur in de ochtend, 11 september 2001. Er klonk een luide knal en de lichten van de zuidtoren flikkerden. Er kwam grijze rook uit de noordtoren. Bij de inslag werden alle trappenhuizen van de noordtoren vanaf de 92e verdieping onbegaanbaar, waardoor er 1356 mensen in de val kwamen te zitten. Sommigen zwaaiden wanhopig om hulp. Een groot deel van het personeel van Euro Brookers begon aan een evacuatie, maar DiFrancesco bleef. Een paar minuten later werd er via de luidsprekers van het gebouw een kort en bondig bericht omgeroepen. 'Gebouw II is veilig. Er is geen reden om gebouw II te evacueren. Als u bezig bent met evacuatie kunt u terugkeren naar uw kantoor via de nooddeuren op de noodverdiepingen en via de liften. Herhaling. Gebouw II is veilig (...)'[1] DiFrancesco, een geldhandelaar die oorspronkelijk afkomstig was uit Hamilton in de staat Ontario, belde zijn vrouw Mary om haar te vertellen dat er een vliegtuig tegen de andere toren was aangevlogen, maar dat ze zich over hem geen zorgen

hoefde te maken en dat hij op zijn kantoor zou blijven. 'Het was toren I die werd geraakt, ik zit in toren II,' vertelde hij haar.[2] Hij probeerde zijn aandacht te richten op de schermen met financiële data op zijn bureau. Toen belde er een vriend uit Toronto. 'Maak dat je weg komt,' zei hij.[3] Na een kort gesprek stemde DiFrancesco in. Hij belde een paar belangrijke klanten en zijn vrouw om te vertellen wat hij van plan was. Daarna liep hij naar de liften.

Om 9:03 uur, 17 minuten na de eerste inslag, sloeg het tweede toestel in. United Airlines vlucht 175 boorde zich met een snelheid van 950 kilometer per uur in de zuidtoren. Er ontstond een enorme vuurzee doordat 90.000 liter vliegtuigbrandstof vlam vatte. De Boeing 767 op weg naar Los Angeles met aan boord 65 passagiers, 2 piloten en 7 stewardessen was na het vertrek uit Boston Logan International Airport overgenomen door terroristen van Al Qaida. Het vliegtuig raakte de zuidkant van het gebouw tussen de 77e en 85e verdieping. Net voordat het gevaarte zich in het gebouw boorde, richtte de neus van het vliegtuig zich omhoog. De hogere vleugel sneed zich naar binnen in de kantoren van Euro Brokers, terwijl de vliegtuigromp de kantoren van de Fuji Bank raakte die zich op de 79e tot 82e verdieping bevonden.

DiFrancesco werd tegen de muur aan geslingerd en kreeg plafondgruis en ander puin op zijn hoofd. Steunlatten, luchtkokers en kabels sprongen van het plafond. Het gebouw slingerde heen en weer. De handelsverdieping die hij zojuist had verlaten bestond niet langer. DiFrancesco liep naar trappenhuis A. De zuidtoren had voor noodgevallen 3 trappenhuizen. Gelukkig was hij naar het enige trappenhuis gelopen dat de mensen boven de plaats waar het vliegtuig was ingeslagen hoop op ontsnapping bood. Het trappenhuis was afgeschermd door een enorme machinekamer voor de liften, die zich op de 81e verdieping bevond, waar de neus van de 767 was ingeslagen. De liftapparatuur besloeg meer dan de helft van de verdieping en had de architecten gedwongen om trappen-

huis A buiten het centrum van het gebouw te plaatsen in de richting van de noordwestelijke hoek – het punt dat het verst weg lag van de inslagzone.[4] Ook andere mensen voegden zich bij hem en iedereen liep naar beneden. Het trappenhuis was vol rook en slechts verlicht door een zaklantaarn die Brian Clark bij zich had. Clark was vicepresident bij Euro Brokers en vrijwillig brandweercommandant van de 84e verdieping. Drie verdiepingen lager stuitten ze op een dikke vrouw en een mannelijke collega die omhoogliepen. 'Je moet naar boven. Je kunt niet naar beneden,' verzekerde de vrouw. 'Er is daar beneden te veel rook en vuur.'[5]

Ze twistten over de vraag of ze naar boven zouden gaan om daar te wachten op de brandweer of een reddingshelikopter, of dat ze hun vlucht naar beneden zouden voortzetten met het risico van rook en vlammen. Clark scheen met zijn zaklantaarn in het gezicht van zijn collega's en vroeg elk van hen: 'Naar boven of naar beneden?' Ze hoorden iemand om hulp roepen. Brian Clark trok DiFrancesco aan zijn mouw. 'Kom op, Ron. We gaan hem zoeken!'[6] De twee mannen verlieten het trappenhuis en worstelden zich door het puin op de 81e verdieping om het slachtoffer te lokaliseren. Maar DiFrancesco werd overmand door de rook. Hij had een rugzak bij zich en hield die voor zijn gezicht in een poging om de lucht te filteren. Maar het hielp niet. Hij werd gedwongen om terug te gaan. Hij klom verschillende verdiepingen omhoog, maar in elk trapportaal bleek de nooduitgang afgesloten. Het mechanisme dat moest voorkomen dat er rook in het gebouw zou komen haperde na de inslag, waardoor de deuren, zelfs de daartoe aangewezen nooddeuren niet opengingen. Hij klom verder omhoog en kwam uiteindelijk bij een aantal collega's van Euro Brokers, van wie een aantal bezig was om de dikke vrouw te helpen. Ze had hen ervan overtuigd dat de weg omhoog de beste ontsnappingsroute was. Maar terwijl DiFrancesco omhoogliep, werd het steeds drukker in het trappenhuis. Alle nooduitgangen waren afgesloten. Hij

vermoedde dat hij de 91e verdieping van het 110 verdiepingen hoge gebouw had bereikt. Normaal was DiFrancesco een koele kikker. Hij was een geldhandelaar in een business waar veel op het spel stond en stalen zenuwen werden vereist. Hij was echter licht claustrofobisch. Door de steeds dikker wordende rook begon hij in paniek te raken. Hij dacht aan zijn gezin. Hij wilde ten koste van alles zijn vrouw en kinderen weerzien. Hij sprak met zichzelf af dat hij 'het zou halen'.[7] DiFrancesco besloot terug te keren en begon naar beneden te lopen. Deze keer was het daar nog erger. Dikke rookwolken stegen omhoog het trappenhuis in.

Tastend zocht hij zijn weg naar beneden. Hij stopte in een portaal in het midden van het punt waar het vliegtuig was ingeslagen, op de 79e of 80e verdieping. Overmand door de rook voegde hij zich bij anderen, ongeveer 12 mensen in totaal. Sommigen lagen plat op de grond met hun gezicht naar de betonnen vloer, anderen kropen in de hoeken. Iedereen hapte naar adem. Ze werden tegengehouden door een ingestorte muur. Hij kon de paniek en de angst in hun ogen zien. Er waren mensen die huilden. Verschillende mensen raakten buiten bewustzijn. Toen gebeurde er iets opmerkelijks: 'Er zei iemand tegen me dat ik op moest staan.'[8] Iemand, zo vertelde hij, 'riep me'.[9] De stem – die afkomstig was van een man, maar niet van een van de mensen in het trappenhuis was – klonk gebiedend: 'Sta op!' DiFrancesco werd bij zijn voornaam geroepen. De stem bemoedigde hem: 'Hij zei: "Ga door, je kunt het!"'[10] Toch was het meer dan alleen een stem. Er was ook een levendige gewaarwording van een fysieke aanwezigheid.

Veel mensen namen die dag beslissingen in een fractie van een seconde. Beslissingen die bepaalden of ze het zouden overleven of niet. Wat bij DiFrancesco anders was, was dat hij op het juiste moment hulp kreeg van buitenaf. Hij had het gevoel 'dat hij werd opgetild'.[11] Hij voelde dat hij werd geleid: 'Ik werd naar de trappen gebracht. Er was niet iets dat me bij de hand nam, maar ik werd zeker geleid.'[12] Hij hervatte

zijn tocht naar beneden en zag al spoedig een lichtpuntje. Hij volgde het, terwijl hij zich een weg baande door gipsplaat en ander puin dat het trappenhuis versperde. Toen kwam hij bij de vlammen. Hij deinsde terug voor het vuur. Maar nog altijd werd hij door iemand geholpen. 'Een engel' bleef hem aansporen. 'Er dreigde nog steeds gevaar. Daarom bracht het me naar het trappenhuis, spoorde me aan om me erdoorheen te worstelen, door het vuur heen te rennen (...) Er was duidelijk iemand die me aanspoorde. Daar moet je niet heen. Niet naar het vuur toe (...)'[13] Hij bedekte zijn hoofd met zijn onderarmen en vervolgde zijn tocht naar beneden, rennend. Hij voelde het vuur schroeien. Hij had het idee dat het 3 verdiepingen lang om hem heen loeide. Uiteindelijk bereikte hij een helder verlichte verdieping onder de vuurzee, op de 76e verdieping. Pas toen kwam er een einde aan het gevoel dat er een welwillende helper was. Het had hem vijf minuten lang begeleid. DiFrancesco zei: 'Ik denk dat het me daarna losliet.'

Terwijl hij zijn weg naar beneden zocht, passeerde hij drie brandweermannen die de trap op gingen. 'Ik kan moeilijk ademen,' zei hij.[14] Hij kreeg te horen dat er beneden hulp was. DiFrancesco rende verder, zo snel als hij kon. Uiteindelijk bereikte hij de begane grond. Hij zocht de uitgang maar werd tegengehouden door een beveiligingsbeambte die hem vertelde dat het daar te gevaarlijk was. Vol afschuw zag hij brokstukken en slachtoffers naar beneden vallen. Hij werd naar een andere uitgang gebracht. Hij liep terug door de hal naar de noordoostelijke uitgang, bij Church Street. Hij verkeerde nog steeds in groot gevaar. Het was 56 minuten na de inslag. De klap had een groot aantal van de verticale zuilen van de zuidtoren ontwricht. De hitte van de explosie en het vuur had de stalen spanten verzwakt. De verdiepingen van het zwaar beschadigde gebouw stortten etage voor etage in. Terwijl hij de uitgang naar Church Street naderde, hoorde DiFrancesco een 'afgrijselijke brul'. Hij zag een vuurbal ter-

wijl het gebouw in elkaar klapte. Wat er daarna gebeurde kan hij zich niet meer herinneren. Na zijn ontsnapping aan de dood was hij enige tijd buiten bewustzijn. Hij werd wakker in het Saint Vincent's ziekenhuis in Manhattan.

Ron DiFrancesco was de laatste persoon die uit de zuidtoren van het World Trade Center wist te ontsnappen voordat het gebouw het om 9:59 uur begaf. De zuidtoren stortte in 10 seconden in en veroorzaakte een enorme windvlaag en een reusachtige puinwolk. Volgens het officiële rapport van de 9/11-commissie was DiFrancesco een van de vier mensen van boven de 81e verdieping, het hart van de inslag van United Airlines vlucht 175, die het gebouw hadden weten te ontvluchten.[15] Enkele momenten voordat toren II instortte, werd er vanuit het gebouw door agenten van het New York Police Department gerapporteerd dat ze in het trappenhuis op de 20e verdieping een stroom mensen hadden gezien. Niemand van deze mensen overleefde het. Men gaat ervan uit dat ze afkomstig waren van de verdiepingen boven de inslagzone. In dat geval zouden ze achter DiFrancesco zijn aangelopen en hem op enige afstand zijn gevolgd. Een paar seconden later en het zou ook voor hem te laat zijn geweest. Tot op deze dag kan DiFrancesco niet begrijpen waarom hij het overleefde en zoveel anderen niet. Maar hij twijfelt er niet aan wat de reden was voor zijn ontsnapping. Als diep religieus mens schrijft hij het toe aan goddelijk ingrijpen.

***

Het was vroeg in de ochtend. Er heerste een volmaakte rust en stilte. James Sevigny, een 28-jarige universiteitsstudent, die van oorsprong uit Hanover in New Hampshire kwam, was samen met zijn vriend Richard Whitmire op weg om de Deltaform te beklimmen, een berg in de Canadese Rocky Mountains bij Lake Louise in Alberta. Op 1 april 1983 beklommen ze bij het heldere licht van de late winter een couloir, een

ijsravijn. Ze hadden zich voor hun klimtocht met touwen aan elkaar vastgebonden en gebruikten ijsschroeven. Whitmire, een 33-jarige man uit Bellingham in de staat Washington, ging voorop. Op een gegeven moment hakte hij wat ijs los. Hij schreeuwde een waarschuwing naar Sevigny, die beneden hem was: 'Vallend ijs!' Het ijs slingerde veilig langs hem. Opeens stortte er aan de noordkant boven de couloir een sneeuwveld in. Een orkaan van lawaai doorbrak de stilte en het heldere licht maakte in een oogwenk plaats voor duisternis. Een lawine slingerde de twee mannen meer dan 600 meter naar de onderkant van de Deltaform. Sevigny raakte bewusteloos, bijna vanaf het moment dat de lawine toesloeg. Whitmire zou aan het gevaar hebben kunnen ontsnappen als ze niet met touwen aan elkaar gebonden waren geweest.

Sevigny was, naar hij vermoedde, pas een uur later weer bij bewustzijn. Hij bleek ernstig gewond. Zijn rug was op twee plaatsen gebroken. Zijn ene arm was gebroken, zijn andere arm hing er verlamd bij doordat er als gevolg van zijn gebroken schouderblad zenuwen beklemd waren geraakt. Hij had een aantal ribben gebroken, had aan beide knieën uitgescheurde gewrichtsbanden, leed aan inwendige bloedingen, en zijn gezicht – gebroken neus, afgebroken tanden en open wonden – zag er niet uit. Hij had geen idee waar hij was en wat er met hem was gebeurd. Aanvankelijk dacht hij dat hij in Nepal was, waar hij een aantal jaren geleden zes maanden in de bergen had doorgebracht. Sevigny had zijn masterdiploma gehaald en was ten tijde van het ongeluk een soort 'klimzwerver' die in zijn Volkswagen woonde. Het duurde enige tijd voordat hij de berg herkende, maar langzaam maar zeker herinnerde Sevigny zich wat hij daar deed. Hij probeerde op te staan om zijn vriend te zoeken. Whitmire lag vlakbij en had het, te oordelen naar zijn misvormde lichaamspositie, niet overleefd. Sevigny ging naast hem liggen en was ervan overtuigd dat ook hij spoedig zou sterven. 'Ik bedacht me dat het het gemakkelijkst zou zijn als ik in slaap zou vallen.'

Zo lag hij daar ongeveer twintig minuten. Siddering maakte langzaam plaats voor een gevoel van warmte door shock en onderkoeling, en hij begon in te dommelen. Hij realiseerde zich dat de kloof tussen leven en dood slechts een dunne lijn was. Op dat moment leek het Sevigny gemakkelijker om over die scheidslijn heen te stappen dan om te blijven vechten.

Toen voelde hij opeens een vreemd gevoel van een mysterieus wezen dat heel dicht bij hem was. 'Het was iets wat ik niet kon zien maar het was fysiek aanwezig.' Deze aanwezigheid communiceerde in gedachten met me en de boodschap was duidelijk: 'Je mag het niet opgeven, je moet het proberen!'

> Het vertelde me wat ik moest doen. Het enige besluit dat ik op dat moment had genomen was om naast Rick te gaan liggen en in slaap te vallen en de dood te aanvaarden. Dat was de enige keuze die ik maakte. Alle beslissingen die volgden werden door de gestalte genomen. Ik volgde eigenlijk gewoon zijn instructies (...) Ik begreep wat het wilde dat ik deed. Het wilde dat ik bleef leven.[16]

De aanwezigheid dwong Sevigny om op te staan. Het gaf hem praktische adviezen. Zo gaf het hem de opdracht om het bloed te volgen dat van het puntje van zijn neus droop en te doen alsof het een pijl was die hem de weg wees. Terwijl hij voortstrompelde stapte hij door de harde laag van de diepe sneeuw heen. Hij kon zijn voeten nauwelijks terugtrekken vanwege zijn verwondingen. Een deel van de tijd kroop hij. De aanwezigheid, die achter zijn rechterschouder stond, smeekte hem om door te gaan, ook al leek zijn overlevingsstrijd zinloos. Ook als het stil was, voelde Sevigny dat zijn metgezel in de buurt was. Vanwege het geweldige invoelingsvermogen dacht hij dat de aanwezigheid een vrouw was. Ze vergezelde Sevigny door de Valley of the Ten Peaks naar het kamp waar hij en Whitmire eerder die dag aan de tocht waren begonnen. Hij hoopte er voedsel en warmte te vinden en misschien

ook hulp. Zijn verwondingen waren zo ernstig dat het hem de hele dag kostte om de afstand van anderhalve kilometer af te leggen. Zijn metgezel was elke stap van de route bij hem.

Toen hij het kamp bereikt had, kon Sevigny niet in zijn slaapzak kruipen. Zijn verwondingen waren te pijnlijk. Hij kon niet eten omdat zijn tanden waren gebroken en zijn gezicht was opgezwollen. Hij kon zelfs de kachel niet aanmaken. Hij zat daar en zag aan de positie van de zon dat het laat in de middag was. Hij dacht dat hij binnen een paar uur alsnog zou sterven. 'Ik herinner me dat ik me realiseerde dat ik doodging en ging heel pathetisch in een foetushouding in de sneeuw liggen.'[17] Hij had altijd al gedacht dat hij op een van zijn klimtochten de dood zou vinden, dus het kwam niet echt als een verrassing. Hij bedacht zich hoe geschokt zijn moeder zou zijn. Toen opeens hoorde hij een paar stemmen en hij riep om hulp. Er kwam geen antwoord. Het was op dat moment dat hij het gevoel had dat de aanwezigheid hem verliet. 'Het was verdwenen, er was niets, er was geen aanwezigheid meer. Er was niemand meer die me vertelde wat ik moest doen. Ik wist dat het verdwenen was.' Voor het eerst sinds de lawine werd hij overrompeld door een gevoel van eenzaamheid:

> Wat ik toen dacht, was dat ik hallucineerde: de aanwezigheid weet dat ik dood ben en heeft het opgegeven. Maar later bleek dat het mensen waren. Ze kwamen naar me toe. Een van hen skiede weg en die nacht kwamen ze me halen met een helikopter. De aanwezigheid had me verlaten omdat ik veilig was.[18]

Allan Derbyshire, die samen met twee andere crosscountryskiërs een groep vormde, had een vage schreeuw gehoord: 'Help! Ik zat in een lawine.' Als Derbyshire dat niet had opgemerkt, zou Sevigny die nacht niet zijn gered en het vrijwel zeker niet hebben overleefd, aangezien er geen andere skiërs of

bergbeklimmers in de buurt waren. Derbyshire trof hem aan 'terwijl hij ernstig ziek rondzwalkte (...) Ik kreeg de indruk dat zijn toestand kritiek was.' Desondanks was Sevigny 'helder toen ik hem vroeg wat er was gebeurd, hoewel hij duidelijk heel zwak was, onder het bloed zat en in shock verkeerde'.[19] Sevigny bracht zijn mysterieuze metgezel echter niet ter sprake. Later zei Tim Auger, reddingsspecialist bij Banff National Park, in een dagbladinterview dat Sevigny 'geluk had gehad dat hij de val had overleefd en door crosscountryskiërs die toevallig in de buurt waren, was gevonden'.[20] Maar Sevigny wist dat het niet alleen een kwestie van geluk was geweest.

***

De opening naar de onderwatergrot was nauwelijks breder dan haar schouders. Toen ze erdoorheen glipte, zag Stephanie Schwabe een wereld die slechts weinigen hebben aanschouwd, een wereld van absolute duisternis die plotseling werd verlicht door de lampen die ze bij zich droeg. De kristallen muren van de grot schitterden als juwelen. Sneeuwwitte stalactieten en stalagmieten strekten hun tentakels naar haar uit, terwijl ze aan de zuidkant van Grand Bahama Island steeds dieper de Mermaid's Lair inzwom naar haar bestemming, bijna driehonderd meter verder en dertig meter diep. Het was, hoe vreemd dat ook mag klinken, een routineklus voor de veertigjarige onderwateronderzoeker die door het tijdschrift *Diver International* als een van de topduikers van de wereld werd beschouwd – met dit verschil dat ze deze keer alleen was.

Normaal gesproken dook Schwabe met haar echtgenoot, de Britse grotonderzoeker Rob Palmer. Hij wist alles van de Blue Holes van de Bahama's, een netwerk van spectaculaire onderwatergrotten waaronder 's werelds diepste grot, die de Blue Hole wordt genoemd. Deze verticale grot heeft zijn naam te danken aan het feit dat het water in de grot veel don-

kerder lijkt dan het blauw van het ondiepe water eromheen. Het is een wereld van skeletachtige uitsteeksels van calciet en uitgestrekte verborgen kathedralen, die slechts bewoond worden door kleine kleurloze soorten, waarvan er vele nog onbekend zijn bij de wetenschap.[21] Tot op de dag van vandaag zijn de meeste grotten nog nooit door mensen bezocht. De Mermaid's Lair, een grote horizontale grot, vormt een uitzondering. De grot werd eerder bezocht door Palmer en Schwabe, maar niet op die dag. Palmer was verongelukt. Hij was niet meer bovengekomen na een duik in de Rode Zee eerder dat jaar. Schwabe ging alleen verder met hun uitdagende gevaarlijke werk: het onderzoeken van de door water bedekte Bahamaanse grotsystemen.

Het was eind augustus 1997. Schwabe, die geomicrobioloog was, dook om sedimentmonsters te nemen voor een andere wetenschapper. Deze bestudeerde stof uit de Saharawoestijn dat eeuwen eerder door de wind over de Atlantische Oceaan was gedragen en was neergedaald op de bodem van Mermaid's Lair. Die dag was er onverwacht al heel veel gebeurd. Toen Schwabe naar de duikplek reed, had ze moeten stoppen voor een poisonwoodboom die de dag daarvoor door een storm was omgeblazen en de weg blokkeerde. Het kostte haar al haar kracht om de boom opzij te duwen. Ze had daarbij een huidirritatie opgelopen door de alkaloïden in het sap van de boom. Toch besloot ze door te gaan en trok, bij haar bestemming aangekomen, haar uitrusting aan. Terwijl ze aan haar duik begon, nam ze zich voor om de monsters te verzamelen en daarna weer snel naar boven te gaan.

Toen ze de bodem van de grot had bereikt, verzamelde ze een halfuur lang vol toewijding monsters van het rode stof. Toen ze klaar was, borg Schwabe haar instrumenten op en keek omhoog, voor het eerst sinds ze de plek had bereikt. Opeens realiseerde ze zich dat ze haar lijn niet zag. Ze zocht – eerst kalm, maar daarna met toenemende zorg. Ze kon de lijn niet vinden. Grotduiken is technisch moeilijk. Bij deze vorm

van duiken kan de duiker in een noodgeval niet direct naar de oppervlakte terugzwemmen. Hij moet horizontaal omhoog zwemmen, soms door een netwerk van heel smalle openingen. De lijn is van levensbelang om veilig uit een ingewikkeld grotsysteem te komen. Het is letterlijk een reddingslijn. Zonder deze lijn kan de duiker snel gedesoriënteerd raken, zonder zuurstof komen te zitten en stikken.

Schwabe voelde dat ze in paniek raakte. Ze realiseerde zich onmiddellijk dat ze een fout had gemaakt. Toen ze met Palmer dook, vertrouwde ze vaak op hem. Hij was haar gids. Bij deze duik was ze achteloos in hetzelfde patroon vervallen en de lijn vergeten. 'Ik had mijn duik gepland in de veronderstelling dat hij bij me was.' Maar hij was er niet, al maandenlang niet. Ze was alleen. Ze controleerde de zuurstoffles en realiseerde zich dat ze nog maar twintig minuten had. Schwabes paniek sloeg om in angst. Ze werd woedend, boos op Palmer omdat hij dood was. Haar gevoel van verlies was net zo tastbaar als de angst die ze voelde. Ze was ook boos op zichzelf dat ze 'zo stom was geweest' – een elementaire duikfout had gemaakt die haar het leven kon kosten. 'In feite had ik het op dat moment opgegeven. Ik was klaar om deze wereld te verlaten. Ik was depressief en miste Rob heel erg. Ik had genoeg van de pijn.'[22]

Maar toen, op het hoogtepunt van de woede en het verdriet, veranderde er iets. Schwabe: 'Ik begon opeens te gloeien en het leek alsof mijn gezichtsveld helderder werd.' Ze voelde heel duidelijk de aanwezigheid van een ander wezen naast haar. Ze twijfelde er niet aan dat er iemand bij haar was in de grot. Ze dacht dat het haar overleden echtgenoot was. Ze hoorde zijn stem, die in gedachten met haar communiceerde. 'Rustig maar, Steffi, rustig. Hoe was het ook al weer: geloof dat je het kunt of geloof dat je het niet kunt – het is allebei waar. Weet je het nog?' Dat was iets wat Palmer altijd tegen haar zei, wat haar innerlijke kracht aansprak. Vol verbazing hoorde Schwabe de woorden, maar het hielp haar.

Ze kalmeerde. Zittend op de bodem van de grot 'probeerde ze greep te krijgen op de vraag waarom mijn geest deze weg ging'. Er waren ongeveer vijftien minuten verstreken sinds ze zich had gerealiseerd dat ze de lijn kwijt was. De tijd drong.

Toen ze weer opkeek, deed ze dat met hernieuwde vastberadenheid en kalmte. Ze keek systematisch de grot rond. Ze dacht dat ze een flits van de witte lijn zag. Tegelijkertijd voelde ze dat de aanwezigheid verdwenen was. Schwabe was weer alleen in de grot. Ze keek nog een keer naar het punt waar ze een glimp dacht te hebben opgevangen van haar reddingslijn. Ze zag hem opnieuw. Onmiddellijk zwom ze naar de lijn toe en volgde hem. Ze kwam bij de blauwe ingang waar het licht de grot inviel. Het was vandaag geen goede dag om te sterven, dacht ze bij zichzelf. Ze had het gevoel dat ze was gered door een aanwezigheid waarvan ze zeker was dat het haar overleden echtgenoot was.

* * *

Ron DiFrancesco's ontmoeting in de zuidtoren van het World Trade Center, James Sevigny's ontmoeting aan de voet van de Deltaform en die van Stephanie Schwabe in de Mermaid's Lair van Grand Bahama Island. Het zijn curieuze verhalen die misschien doen denken aan de vreemde waanvoorstellingen van overspannen mensen. Maar het verbazingwekkende is dat dit verschijnsel zich door de jaren heen veel vaker heeft voorgedaan, niet alleen bij overlevenden van rampen, bergbeklimmers of duikers, maar ook bij poolonderzoekers, krijgsgevangenen, solozeilers, drenkelingen, vliegeniers en astronauten. Talloze mensen die aan traumatische gebeurtenissen ontsnapten, hebben na afloop een dergelijk verhaal verteld over de aanwezigheid van een metgezel, helper of 'een soort machtige persoon'. Deze mysterieuze aanwezigheid bood hen een gevoel van bescherming, rust, leiding of hoop. Het gaf hen de overtuiging dat ze niet alleen waren, maar dat er

iemand aan hun zijde was, hoewel er volgens normale berekeningen niemand was.

Het is, zo lijkt het, een heel gewone ervaring voor mensen die de uiterste grenzen van het leven opzoeken en het is, hoe vreemd dat ook mag klinken gezien de verschrikkingen die ze daarvoor moeten doorstaan, ook iets geweldig moois. Deze radicale gedachte – dat een mysterieuze aanwezigheid een rol speelde bij het succes of de redding van mensen die de grenzen van het menselijk uithoudingsvermogen bereikten – is gebaseerd op het buitengewone getuigenis van een groot aantal mensen dat levend is teruggekomen uit dergelijke situaties. Ze rapporteerden dat ze op het dieptepunt werden vergezeld door een onverklaarbare vriend die hen de kracht gaf om de meest ijzingwekkende omstandigheden te doorstaan. Er is een naam voor dit fenomeen – het wordt 'de Derde Man' genoemd.

Een overspannen geest is in staat tot interessante trucs. Toen ik zeven jaar oud was ervoer ik iets dat ik daarna steeds opnieuw heb willen ervaren. Ik maakte een uitstapje met mijn vader, K.W. Geiger, een geoloog die werkte voor de onderzoeksraad van de staat Alberta. Hij bestudeerde de topografie van het vaste gesteente van zuidelijk Alberta. Het was een smoorhete zomerdag en we wandelden langs een strook vlak grasland bij de oever van de Oldman River. We klommen een steile, droge wal op. Er hing een vage geur van rozenstruiken in de lucht. Het was windstil. Ik liep mijn vader achterna toen ik opeens oog in oog stond met een ratelslang, opgekronkeld en klaar voor de aanval.[23] Het geluid was angstaanjagend. Het klonk als de ratelaar van een kind, maar dan indringender. De slang lag onder een uitpuilende rots die als hol zal hebben gediend. Het meest bedreigende van de situatie was dat de slang tussen mij en mijn vader in lag. Mijn vader was er langs gelopen en stond boven me op de wal.

Ik weet niet zeker wat er daarna gebeurde en hoeveel van mijn herinnering echt is en hoeveel kinderlijke fantasie.

Maar ik herinner me het allemaal heel duidelijk. Er was een moment van pure angst. Daarna was er opeens een soort fysieke perspectiefwisseling. Ik had het gevoel dat ik niet langer direct deel uitmaakte van de situatie. Ik bekeek de scène vanuit een andere, onmogelijke hoek. Ik was twee mensen op twee plaatsen op hetzelfde moment. Ik zag mijn vader en ik zag een kind, een kind dat alleen ik kan zijn geweest. Als ik het niet was, wie was het dan? Tegelijkertijd zag ik het allemaal op een afstand gebeuren, als een waarnemer. De tijd leek te vertragen. En toch was het allemaal in een oogwenk voorbij. Mijn vader greep de jongen bij zijn arm en tilde hem, met wat op bovenmenselijke kracht leek, over zijn schouder, weg van het gevaar. Het was een onvergetelijke ervaring – een ervaring die niet echt gebeurd kan zijn zoals ik het me herinner. Of kan dat toch? Alles wat ik weet is dat als ik in mijn herinnering van het incident tel, ik geen twee mensen zie, maar drie.

Tien jaar later, toen ik *South* las, het verhaal van Sir Ernest Shackleton, kwam ik zijn curieuze verhaal tegen over een mysterieuze aanwezigheid die hem vergezelde bij zijn ontsnapping uit Antarctica nadat zijn expeditieschip, de *Endurance*, was vastgelopen in het ijs. Het is de meest beroemde van alle ontmoetingen met deze mysterieuze gestalte. Het was Shackletons ervaring die het fenomeen zijn naam gaf: de Derde Man. Toen ik op zoek ging, vond ik spoedig vergelijkbare verhalen. Ze verschilden van mijn eigen ervaring. Wilfrid Noyce legde dat verschil uit in zijn boek, *They Survived: A Study of the Will to Live*. Noyce, een briljant en onbevreesd bergbeklimmer, beschrijft hoe hij zich zonder zuurstofmasker over de Geneva Spur van de Mount Everest heen moest worstelen. Opeens kreeg hij een 'gevoel van dualiteit': 'Ik was twee mensen, het bovenste zelf bleef kalm en tamelijk onaangeroerd door de inspanningen beneden.' Mijn eigen jeugdervaring, die duidelijk onder veel minder extreme omstandigheden plaatsvond, leek precies op dit gevoel van dualiteit. In sterker

ontwikkelde gevallen, zo legde Noyce uit, is het verschijnsel intensiever en 'neemt het tweede zelf soms de gedaante aan van een ander mens'.[24] Het is steeds weer gebeurd, hoog in de bergen, op open zee, in de bevroren vlakten van de poolgebieden. Noyce beschouwde de Derde Man als een 'tweede zelf'. Maar er zijn nog veel andere theorieën. Sommigen zeggen dat de Derde Man het bewijs is van het bestaan van beschermengelen. Anderen beweren dat het een hallucinatie is. Weer anderen denken dat hij echt is. Wat gebeurt hier precies?

Het verbaasde me dat de verhalen over dit fenomeen nooit eerder in één boek werden gebundeld en daarom ben ik begonnen om ze te verzamelen. Vijf jaar lang heb ik overlevenden opgezocht, oude handgeschreven journaals gelezen, gepubliceerde verhalen over ontdekkingsreizen en overlevingsverhalen uitgekamd. Soms waren in de gepubliceerde verslagen alle voorwaarden voor een dergelijke ervaring aanwezig, maar werd er geen melding van het fenomeen gemaakt. Als ik dan de overlevende sprak – zoals de Britse bergbeklimmer Tony Streather, die ternauwernood aan de dood ontsnapte op de berg Haramosh in de Himalaya – kwam ik tot de ontdekking dat het ook hier was gebeurd. Een mysterieus wezen had ingegrepen en geholpen.

De verhalen werden steeds verbazingwekkender en ik begon me te realiseren dat ik aan een soort waargebeurde avonturengeschiedenis werkte, een verslag van allerlei rampen die mensen zijn overkomen op het ijs, in de bergen, op zee, op het land, in de lucht en in de ruimte, met elkaar verbonden door de mysterieuze verschijning van een Derde Man. Ik ging beseffen dat ik niet alleen een inventarislijst van menselijke reacties op extreem gevaar in handen had, maar ook een verslag van wat nodig is om in dergelijke situaties te overleven. Wat volgt zijn een aantal van de meest opmerkelijke overlevingsverhalen die ooit zijn verteld. Mensen delen een plaatsvervangende fascinatie voor verhalen over mensen die de dood te slim af zijn, maar hier vertellen deze verhalen sa-

men nog iets meer dan dat alleen. Alleen door deze heldendaden opnieuw te beleven, kunnen we de vraag beantwoorden: wie of wat is de Derde Man?

Waar mogelijk heb ik de verhalen gerangschikt op type: poolreizigers, bergbeklimmers, solozeilers, schipbreukelingen, vliegeniers en astronauten. Ik moet erbij vertellen dat ik hier alleen de beste verhalen heb verteld. Ik heb er veel meer verzameld en heb ervoor gekozen om een selectie van de andere verhalen online te publiceren. De website, www.thirdmanfactor.com, is niet alleen een archief voor deze verhalen, maar zal ook dienen als een plaats waar iedereen zijn persoonlijke ervaringen kwijt kan of verhalen die ze hebben gelezen of gehoord.

Uit al deze voorbeelden heb ik vitale aanwijzingen verzameld – de vijf basisfactoren die bepalend lijken voor de verschijning van de Derde Man en deze ervaring betekenis geven. Deze vijf basisfactoren zijn de pathologie van de verveling, het principe van de meervoudige triggers, het weduwe-effect, de muzenfactor, en de kracht van de verlosser. Samen helpen ze ons een begin te maken met de verklaring van het verschijnsel van de Derde Man. Het gaat hier om oorzakelijke factoren. Ze verklaren de oorsprong of bron van deze kracht niet. Door de jaren heen zijn er verschillende theorieën geopperd om het verschijnsel van de Derde Man te verklaren. Parallel aan de vijf basisfactoren zijn er verspreid over het boek verhalen te vinden over de zoektocht naar een verklaring. Deze pogingen tot begrip vormen op zichzelf een verslag van het veranderende zelfbegrip van de mens. Het begint met de beschermengel, gevolgd door de gewaarwording van een aanwezigheid en de schaduwpersoon. Terwijl geestelijken en later psychologen en uiteindelijk ook neurologen theorieën bedachten rond dit verschijnsel, vond er een geleidelijke reductie plaats van buiten naar binnen, van God, naar de menselijke geest, naar de hersenen.

Of deze verklaringen toereikend zijn om het mysterie van

de Derde Man te verklaren zullen we moeten afwachten. Maar in het samenstellen van deze verhalen werd mij in elk geval één ding duidelijk. De Derde Man vertegenwoordigt een echte en potentiële overlevingskracht en het vermogen om deze kracht aan te spreken is een factor, misschien wel de meest belangrijke factor voor het bepalen van wie er, ondanks schijnbaar onoverkomelijke hindernissen, in slaagt om te overwinnen, en wie niet.

Biologen hebben een term voor de grenzen die de fysieke wereld oplegt aan mensen: 'de fysiologie van grenssituaties' (*limit physiology*).[25] Bij verandering van de condities kunnen mensen op een bepaald punt niet langer doorgaan; en op een ander kritisch punt kunnen ze niet langer overleven. Het is een formule die gebaseerd is op een reeks van wetenschappelijke metingen. Een toename van slechts vijf graden Celsius van de lichaamstemperatuur veroorzaakt bijvoorbeeld een fatale hartaanval. Bij min vijftig graden Celsius bevriest de onbedekte huid in een minuut. 'Om het eenvoudig te zeggen: het komt zelden voor dat iemand extreme omstandigheden overleeft, omdat hij een sterkere wil heeft om te leven dan de mensen die sterven,' schreef Claude Piantadosi in zijn studie *The Biology of Human Survival*.

En toch, in deze verhalen – in situaties waarin het onmogelijk lijkt om te overleven of de dood op de loer ligt – gebeurt er iets. Te midden van alle angst, bloed, verdriet, uitputting, marteling, eenzaamheid en vermoeidheid is er een uitgestrekte hand – een ander wezen, dat 'uit een schijnbaar externe bron een transfusie van energie, bemoediging en instinctieve wijsheid' aanbiedt.[26] Er verschijnt een aanwezigheid, een Derde Man die, in de woorden van de legendarische bergbeklimmer Reinhold Messner, 'je de weg wijst uit het onmogelijke'.[27]

[TWEE]

Shackletons engel

Vier leden van de Transglobe Expediton onder leiding van Sir Ranulph Fiennes, sloegen hun kamp op aan de voet van de Ryvingen, een berg op Antarctica. Ze bereidden zich voor op de eenzaamheid van de poolwinter. Ze zetten hun geprefabriceerde hutten op, geïsoleerd met weinig meer dan karton. Ze installeerden hun radiohut, die ze 50 meter van de generatorhut plaatsten, die zelf weer 25 meter afstond van de hoofdhut die als winterverblijf diende voor de expeditieleden. Ook zorgden ze dat de radiomasten bestand waren tegen de stormwind. Een maand later, in februari 1980, waren ze gereed voor de Antarctische wintermaanden, waarin het 24 uur per dag nacht was en de temperaturen daalden tot min 45 graden Celsius. Hier op de rand van het Antarctisch plateau, ongeveer 480 kilometer landinwaarts, zouden ze 8 maanden lang de winter doorstaan voordat Fiennes met zijn team zou kunnen proberen wat slechts eenmaal eerder was gedaan door de Britse poolreiziger Sir Vivian Fuchs in 1957-58: het continent van Antarctica oversteken, als deel van een langere reis rond de wereld over de poolas, met enkel gebruikmaking van grondtransport.

Fiennes' vrouw, Virginia, was als basiscommandant en radio-operateur de verbindingsschakel tussen de expeditie en de buitenwereld. Lady Fiennes – 'Ginnie' genaamd – was slank, levendig en vindingrijk. Ze had het vermogen om 'grote kerels te laten schrikken met een blik van haar staalblauwe ogen'.[1] Toen een ijslaag op de antennes in combinatie met een stevige wind de zestig centimeter lange metalen schroeven uit de grond trok, waardoor de antennes heen en weer wapperden, was Ginnie Fiennes het teamlid dat verantwoordelijk was voor de reparatie. Onvermoeibaar en zonder klagen worstelde ze in de sneeuwstormen en probeerde met een zaklantaarn in de mond de draden te ontwarren. Door de voortdurende problemen raakte ze op de lange duur oververmoeid. De uren die ze in haar eentje buiten in het donker of binnen in haar krappe radiohut doorbracht, droegen er toe bij dat ze zich ongemakkelijk ging voelen. Het gebeurde regelmatig dat ze in een van de vele sneeuwstormen vanaf hun verblijfskwartier een slee met opgeladen accu's naar de hut moest trekken, gezekerd aan een veiligheidslijn. De voortdurende kou en wind en de onafgebroken poolnacht, die hetzij inktzwart was, hetzij vaag verlicht werd door poollicht of maanlicht, vergrootte op den duur de onrust en introversie die zich koppelde aan de verlatenheid van hun geografische positie.

In mei zei een ander teamlid, Oliver Shepard, in het voorbijgaan tegen Ginnie dat hij op weg naar de generatorhut voetstappen had gehoord die hem waren gevolgd. Hij schreef het toe aan zijn verbeelding, maar hij was niet de enige die het gevoel had dat er een mysterieuze metgezel was. Op een gegeven moment kwam Fiennes in het verblijfskwartier en vertelde haar man: 'Er is iets daar.' Hij protesteerde, maar zij hield vol: 'Ik bedoel niet dat er gevaar is, maar... ik voel een *sterke* aanwezigheid.'[2] Het gevoel verdween en de situatie werd weer normaal. Maar toen, tijdens een storm in juni, merkte ze opnieuw dichtbij iets op: '*Het* kwam van achter de radiohut en volgde me naar de tunnel.' De gestalte was niet

bedreigend, maar bracht wel onrust teweeg. Ranulph Fiennes meende dat zijn vrouw 'bang was dat ze het zou zien'.[3] Hij begon haar te vergezellen, trok de slee en bleef bij haar in de radiohut. Hij zag nooit iets en zij voelde de aanwezigheid niet als hij bij haar was. De spanning nam toe naarmate de Antarctische winter voortduurde. In oktober schreef Fiennes dat zijn vrouw 'hondsmoe was en hallucineerde (...) Zo nu en dan hoorde ze gehuil in het donker en iemand die haar van achteren onverstaanbare woorden toefluisterde.'

Op 29 oktober was de ergste kou voorbij en maakte Ranulph Fiennes' driekoppige team zich gereed om met skimotoren Antarctica over te trekken. Ginnie Fiennes bleef met Simon Grimes, die in het Ryvingenkamp was ingevlogen, tijdelijk achter om de vitale communicatie te verzorgen, totdat er plannen waren om te verhuizen naar een andere locatie. Het kamp diende nu ook als basis voor ondersteuning van de expeditie vanuit de lucht. Hier kon het vliegtuig brandstof tappen voor de sneeuwmotoren als het team de Zuidpool naderde. Op een gegeven moment liep Grimes alleen naar de radiohut, die afgesloten moest worden. Hij schreef in zijn journaal: 'Niets te bekennen van Ginnies geest, een aanwezigheid die ze (...) voelde in de wintermaanden (...) een jonge man, vermoed ik (...) niet boosaardig, gewoon aanwezig. De lange eenzame nachten in de hut moeten haar waarneming hebben beïnvloed.' Grimes beschreef het als 'een lege hut met een aura. Ik sloot hem af en wist dat ik er niet meer wilde komen.' Voordat hij wegging las hij graffititeksten die Ginnie op de muur had gekrast met drie verschillende pennen – op verschillende momenten, zo veronderstelde hij. De woorden waren volgens hem 'eigenlijk nogal angstaanjagend':

Zoals het gekrijs van vogels en apen
In de oren snerpt
Zo barst de geest van Ryvingen
Uit in tranen

'Waarom verstoor je mijn rust
na zo veel jaar
Ik zal je achtervolgen en tergen
En je verjagen.'[4]

Ginnie Fiennes was getuige van een verschijnsel dat niet ongebruikelijk is op het Antarctisch continent. De eerste zuidpoolexpedities spraken al over zeelieden die 'werkend in het donker opeens hun pikhouwelen en spades neergooiden en weigerden om zonder metgezellen het schip te verlaten', zo schrijft Raymond Priestly in zijn pioniersonderzoek over de psychologie van ontdekkingsreizen. Studies hebben aangetoond dat de extreme kou in poolgebieden slechts een beperkte invloed heeft op de gemoedstoestand van degenen die overwinteren. Ook is gebleken dat het – in combinatie met isolatie en eenzaamheid – vooral de eentonigheid is die verantwoordelijk is voor de stress die men ervaart op poolstations op Antarctica. Dat is niet verwonderlijk. Mensen zijn sociale dieren. Zo sociaal dat eenzame opsluiting wordt beschouwd als een wrede straf. Zo sociaal dat zelfs in eenzaamheid 'onze gedachten zich richten tot een soort eeuwige Socius [metgezel] die ons begrijpt en met ons instemt'.[5]

Men brengt de winters in Antarctica meestal door onder omstandigheden waarin men samen alleen is, dat wil zeggen in kleine groepen en in extreme sociale isolatie. Studies hebben aangetoond dat mensen die in een dergelijke omgeving werken last krijgen van het zogenaamd 'derdekwartfenomeen'. Na het verstrijken van de helft van de termijn van een langdurig verblijf op geïsoleerde plaatsen, zoals hooggelegen weer- of onderzoekstations op Antarctica, is er sprake van een meetbare daling van stemming en moraal.[6] Dit alles doet zich voor tijdens het derde kwart van het verblijf, waarbij het niet uitmaakt of de duur vijf maanden is, een jaar of een andere periode. Hoewel de verschijnselen over het algemeen niet zwaar genoeg zijn om psychiatrische stoornissen te veroorza-

ken, ontwikkelen sommige mensen symptomen van wat een 'overwinteringsyndroom' wordt genoemd. Dit syndroom omvat gewoonlijk een milde tot ernstige depressie, vermijdingsgedrag, apathie, geïrriteerdheid die zich soms uit in woede, chronische slapeloosheid, concentratieproblemen en in sommige gevallen het 'antarctische staren', een dissociatieve toestand die lijkt op de gemoedstoestand van slachtoffers van een ramp of oorlog.[7] In deze toestand 'drijven de gedachten weg van de huidige realiteit naar een vage absentie die de persoon in kwestie zich niet altijd kan herinneren'.[8] Dergelijke condities geven ook aanleiding tot ervaringen zoals die van Virginia Fiennes.

In mei 1986 interviewde een jonge psycholoog, Jane Mocellin, mensen die op de Argentijnse Zuidpoolbasis Esperanza verbleven. De interviews maakten deel uit van een onderzoek naar de menselijke respons op het leven in poolgebieden en andere extreme locaties. Haar onderzoek kreeg een onverwachte wending toen ze in informele gesprekken hoorde over enkele mannen die op de basis een aanwezigheid hadden ontmoet. Het feit werd bevestigd door de plaatselijke medische officier.[9] De incidenten hadden plaatsgevonden in de 4 maanden die voorafgingen aan haar interviews. Stuk voor stuk vertelden de mannen hoe ze ervan overtuigd raakten dat er een mysterieus wezen aanwezig was op de basis. Dat gebeurde altijd in het gebouw waar de krachtcentrale stond, die via ploegendiensten 24 uur lang bemand werd. De krachtcentrale was het meest geïsoleerde gebouw op de basis. De ontmoetingen vonden meestal 's nachts plaats. Een van de soldaten beweerde dat hij werd overweldigd door een 'sterk gevoel dat hij door iemand werd geobserveerd', hoewel hij alleen in het gebouw was. Een ander, een 27-jarige werktuigkundige, wist zeker dat hij werd bekeken door een raam. 'Ik was alleen en het gevoel was zo sterk dat ik naar buiten stapte om te kijken of er iemand was.' Maar er was niemand. Bij een andere gelegenheid zag hij iets, heel kort, een 'menselijke gestalte,

het was een man'.[10] Een ander had dezelfde ervaring. 'Ik zag iemand die naar me keek... Toen ik opstond om ernaartoe te lopen, verdween het beeld uit mijn gezichtsveld.' Niemand zei dat hij bang was geweest. Ze waren zich er gewoon van bewust geweest dat ze gezelschap hadden.

Mocellin verzamelde dergelijke verhalen over 'aanwezigheidshallucinaties' onder leden van een Chileens team van Zuidpoolreizigers en meteorologisch personeel uit Brazilië dat gestationeerd was op een afgelegen tropisch eiland. Later, in samenwerking met Peter Suedfeld, een professor psychologie aan de University of British Colombia, schreef ze een baanbrekende studie over het verschijnsel Derde Man in het academisch tijdschrift *Environment and Behaviour*. In hun artikel, 'The "Sensed Presence" in Unusual Environments' constateerden Suedfeld en Mocellin een belangrijk verschil tussen verhalen zoals die van Ginnie Fiennes, over een op afstand ervaren aanwezigheid op een Zuidpoolbasis, en verhalen van mensen in levensbedreigende situaties: 'In geen geval was er communicatie tussen de waarnemer en de entiteit, geen enkel gevoel van het ontvangen van hulp.'[11]

Wat er op Zuidpoolstations gebeurde is niet ongebruikelijk. De gewaarwording van een aanwezigheid is veel vaker voorgekomen dan de meeste mensen toegeven. Graham Reed, een professor psychologie aan de York University in Toronto, schreef dat het zien van een mysterieuze aanwezigheid 'onder bepaalde condities regelmatig wordt ervaren door normale, gezonde mensen'.[12] Vrijwel iedereen heeft op momenten dat hij alleen was weleens het gevoel gehad dat er iemand in de buurt was. Reed merkte op dat dit verschijnsel vooral optreedt in een ongewone omgeving. Toch kan het ook gebeuren in alledaagse situaties waarin betekenisvolle prikkels ontbreken. Veel mensen hebben als ze 's nachts alleen over straat lopen de indruk dat ze door iemand worden gevolgd. Ze proberen zichzelf gerust te stellen en verzetten zich tegen de gedachte door tegen zichzelf te zeggen dat ze het zich inbeelden.

Desondanks is het gevoel zo sterk dat ze vrijwel voortdurend achteromkijken om zeker te zijn van hun zaak. In een van de gepubliceerde gevallen liep een vrouw, die door haar werk vaak laat in de avond thuiskwam, het rustige straatje in waar ze woonde toen ze opeens 'het angstige gevoel kreeg dat ze van achteren zou kunnen worden aangevallen. Ze had het gevoel dat er werkelijk iemand achter haar liep. Ze liep snel en keek niet om, omdat ze bang was dat ze daardoor langzamer zou gaan lopen en door de achtervolger zou kunnen worden gegrepen.'[13] Dit gebeurde terwijl de vrouw 'ervan overtuigd was dat er niemand achter haar liep'. Stilte en duisternis spelen vaak een rol. Ze bieden een 'ongestructureerd veld dat als een scherm kan dienen' waarop mensen hun geestestoestand kunnen projecteren. De mentale toestand die in dergelijke situaties ontstaat, zal natuurlijke verschijnselen zoals tocht, mist, wolken, schaduwen of een echo van een bepaalde betekenis voorzien.

Het verschijnsel doet zich zelfs voor als nauwelijks waarneembare stimuli worden weggenomen. Wetenschappers hebben proefpersonen in een tank geplaatst met water op lichaamstemperatuur en verder alle zintuiglijke prikkels verwijderd. Na een relatief korte tijd, gewoonlijk ongeveer driekwart uur, 'gingen normale mensen, die in een tank waren beroofd van alle zintuiglijke prikkels, vreemde dingen doen. Wanneer het scherm van het bewustzijn niet is gevuld met zintuiglijke beelden uit de omgeving, begint men het scherm te vullen met eigen innerlijk ongecorrigeerde fantasieën.'[14] Onderzoek naar zintuiglijke deprivatie heeft veel voorbeelden opgeleverd van mensen die ervan overtuigd raken dat er 'iemand anders in de ruimte aanwezig is'.[15]

Het lijdt geen twijfel dat, zoals een van de auteurs zegt, 'vreemde en ongenodigde gasten met grote waarschijnlijkheid binnendringen in elke situatie waarin mensen voortdurend alleen zijn'.[16] Het resultaat is dat dit gezelschap, ongeacht de vorm, vaak wordt gecultiveerd. Kinderen gaan

niet graag naar bed als ze de stemmen van hun ouders niet kunnen horen of het geluid van televisie of muziek missen. Ook willen ze vaak dat het licht aanblijft of dat de deur op een kier wordt gezet. De consequenties van het negeren van die wensen kunnen groot zijn, zoals een meisje zich herinnerde:

> (...) op een bepaalde tijd na het avondeten werd ze alleen naar bed gestuurd terwijl de ouders in de eetkamer bleven. Om bij haar kamer te komen moest ze door een donkere gang. Ze was bang en had de indruk dat iemand achter haar stond en met zijn hand op haar schouder wilde tikken.[17]

Ook volwassenen vertonen in bepaalde situaties soms dergelijk gedrag, bijvoorbeeld wanneer een echtgenoot op zakenreis gaat. Opeens worden honden, die anders in de schuur moeten blijven, toegelaten in de slaapkamer. Mensen die 's nachts alleen zijn doorbreken de stilte door te fluiten, hardop te praten, televisie te kijken of muziek te luisteren. Deze handelingen 'maskeren prikkels die anders zouden kunnen worden geïnterpreteerd als tekens dat er iemand aanwezig is'.[18]

In de wildernis worden dergelijke effecten versterkt, 'vooral in gebieden waar de prikkels van de omgeving betrekkelijk onveranderlijk en homogeen zijn: bergen, jungles, woestijnen, ijsvelden en de oceaan'.[19] Hoewel bergbeklimmers en ontdekkingsreizigers niet helemaal alleen zijn, zijn ze, net als poolreizigers, vaak 'samen alleen'. Ze verblijven met een kleine groep in een afgelegen omgeving, afgescheiden van andere mensen en ver van de buitenwereld.[20] Daar, op poolstations, heeft de gewaarwording van een aanwezigheid niets te maken met communicatie of assistentie. Het is eenvoudig een subtiel, soms vaag en onrustbarend bewustzijn dat er iemand in de buurt is. Wat al deze situaties echter gemeenschappelijk hebben is een laag stimuleringsniveau: eentonig-

heid, isolatie en vaak ook wat Graham Reed 'eenzaamheid tegenover de Natuur' noemde. De poolgebieden behoren tot de meest eenzame plekken op aarde als het om de natuur gaat.

***

Wat Sir Ernest Shackleton en zijn mannen precies ervoeren tijdens hun aangrijpende tocht over het Zuidpooleiland Zuid-Georgië is een vraag die veel historici in verwarring heeft gebracht en vele preken op zondag heeft geïnspireerd. Shackleton had de indruk dat het iets van buiten deze wereld was, een manifestatie van een hogere macht. De verschijning deed zich voor aan het einde van de expeditie van Shackleton, die niet zonder trots de 'Imperial Trans-Atlantic Expedition van 1914-16' werd genoemd. Het gebeurde op het moment dat Shackleton probeerde om het leven van zijn mannen veilig te stellen – of alles te verliezen bij een poging daartoe.

In augustus 1914, enkele dagen voordat de Eerste Wereldoorlog uitbrak en Europa in brand zette, was Shackleton op weg gegaan om voor Groot-Brittannië te voet het continent Antarctica over te steken. De expeditie eindigde bijna in een ramp; dat dat niet gebeurde, legde het fundament voor de legende van Shackletons expeditie. Hij was de juiste man op de juiste plaats. Shackleton was op eigen kracht ontdekkingsreiziger geworden en beschikte over veerkracht, wilskracht en een goed humeur. Hij was een ongegeneerd romanticus en beweerde dat hij nooit ontdekkingsreiziger had willen worden totdat hij het, als 22-jarige zeeman in de koopvaardij, in een droom voor zich zag: 'Ik zwoer mezelf dat ik op een dag naar een gebied vol sneeuw en ijs zou gaan en door zou zetten totdat ik de polen van de aarde had bereikt.' Maar zijn derde poging om de Zuidpool te bereiken kwam tot een voortijdig einde. Het expeditieschip *Endurance* zocht een weg door de bevroren Weddellzee en kwam vast te zitten

in het ijs voordat Shackleton het schip kon verlaten om aan zijn tocht over het Antarctisch continent te beginnen.

Na 9 maanden lang door het ijs te zijn ingesloten, verliet men het schip op 15 oktober 1915. Shackleton schreef: 'Het schip was gedoemd om verloren te gaan: geen enkel door mensenhanden gebouwd schip kon de druk verdragen. Ik gaf de hele bemanning het bevel om het ijs op te gaan.' Het lawaai van de druk tegen de scheepsromp klonk 'als het gekrijs van een levend wezen'. Langzaam maar zeker veranderde het schip in een wrak. De 28 mannen keken een paar honderd meter verderop machteloos toe met de provisie en voorraden opgestapeld om hen heen en het ijs krakend onder hun voeten. Ze waren 1600 kilometer en een grote oceaan verwijderd van de dichtstbijzijnde menselijke nederzetting. Shackleton verzamelde zijn bemanning en zei, kortaf en zonder emotie: 'Schip en voorraden zijn verloren – we gaan naar huis.' Het was een wanhopige situatie. Terwijl de bemanning 5 maanden lang zijn weg zocht over het kruiend ijs, terwijl ze de kleine reddingsboten van de *Endurance* met zich meesleepten, werden sommigen overweldigd door de hachelijke situatie: 'De mannen waren niet in hun gewone doen. Sommigen wilden zelfmoord plegen en [Shackleton] moest hen dwingen om door te gaan.'[21]

Op 9 april 1916, vijftien maanden nadat het schip vast was komen zitten, slaagden de mannen erin om aan het ijs te ontsnappen en met de kleine boten de open zee te bereiken. Ze waren er slecht aan toe, zowel fysiek als mentaal. Terwijl ze dicht tegen elkaar aan zaten in de boten, werden ze geplaagd door een woeste zee. Ze hadden rode ogen van het zoute zeewater, bloedende lippen en hun gezichten waren doodsbleek. Sommigen van hen leden aan dysenterie door het eten van rauwe pemmikaan, een koek van vlees, vet en vruchten. 's Nachts zakte de temperatuur ver onder het vriespunt. Ze hadden voortdurend last van regen en sneeuwstormen. Na drie nachten te hebben doorgebracht in de boten, vroeg

Shackleton zich af of de mannen de vierde nacht zouden overleven. Toen zagen ze de ruige rotsen van Olifantseiland, een verlaten aardlaag van het Antarctisch schiereiland en gingen, wankelend alsof ze dronken waren, aan land. Hun blik was somber en gejaagd. Frank Hurley, de expeditiefotograaf, schreef: 'Velen hadden last van tijdelijke stoornissen en liepen doelloos rond; anderen rilden alsof ze Parkinson hadden.'

Wetend dat er geen kans was dat er hulp zou komen, besloot Shackleton om het grootste deel van zijn bemanning op Olifantseiland achter te laten en met vijf man in een van de kleine boten, een walvisvaarder die hij *James Caird* noemde, de gevaren van Kaap Hoorn trotseren, 'het meest stormachtige watergebied ter wereld'. Het doel was een walvisvaarderstation op Zuid-Georgië, dat Brits gebied was. Het eiland lag meer dan elfhonderd kilometer verder, maar nog altijd binnen de Antarctische Convergentie en de invloedssfeer van de diepe atmosferische depressies die ervoor zorgden dat de Straat Drake extreem en onvoorspelbaar weer kende. Hij kondigde zijn besluit aan op 19 april. Shackleton schreef: 'Ik kon niet anders dan tot de slotsom komen dat er een boot op zoek moest gaan naar hulp (...) De gevaren waren (...) duidelijk.'

Zeventien dagen lang trotseerden de zes mannen regenstormen, sneeuwstormen en woeste golven. Het was een verschrikkelijke ervaring. De meesten waren zeeziek, doorweekt en verkleumd. Na de derde dag vertoonden ze tekenen van bevriezing. Hun voeten en benen kregen een 'lijkbleke kleur en werden gevoelloos'. De enige uitvlucht was de slaapzaal, een 'kerker' van twee meter lang en een halve meter breed, waarin zich telkens drie mannen bevonden, opgerold in slaapzakken van rendierhuid. Ze lagen op voorraadkisten en zakken met kiezelstenen die als ballast werden gebruikt. Ze sliepen slecht omdat hun 'ongelukkige lichamen heen en weer werden geslingerd door de huizenhoge golven'. Commandant Frank Worsley, de kapitein van de *Endurance*, schrok op een

keer angstig wakker in het compartiment denkend dat hij levend begraven was.

Alsof dit alles niet erg genoeg was, verloren ze ook nog een vat drinkwater. Door het gebrek aan vocht droogden ze uit. vanaf dat moment kreeg ieder dagelijks een klein rantsoen brak water. Op de zesde dag noteerde Worsley: 'Onze arme kameraden staken een pijp op – hun enige troost – want de vreselijke dorst weerhield ons ervan om te eten.' Shackleton schreef: 'De dorst beheerste ons volledig (...) gebrek aan water is altijd al de ergste ontbering geweest waar een mens mee te maken kan krijgen.' Hij had gelijk – mensen kunnen wekenlang zonder voedsel, maar men schat dat ze maximaal vier dagen kunnen overleven zonder water. 'Iedereen sterft van de dorst en heeft dringend slaap nodig,' schreef Worsley in zijn logboek. 'Sommigen van onze mensen lijken uitgeput.'

Buiten waren de omstandigheden nog slechter. Het ijs dat zich aan de boot had vastgehecht, was zo dik geworden dat de boot dreigde te kapseizen. Ze moesten het om beurten weghakken met een timmermansbijl. Toen er op een gegeven moment ander weer op komst leek, schreeuwde Shackleton: 'Het klaart op, jongens!' En onmiddellijk daarna: 'Mijn God, houd je vast! We gaan eraan!' Wat Shackleton had aangezien voor een streep heldere lucht bleek de schuimkraag van een enorme golf te zijn, die waarschijnlijk was ontstaan door het kantelen van een ijsberg. De boot dreigde vol te lopen en ze moesten hozen voor hun leven.

Ze overleefden niet alleen alle gevaren, maar slaagden er – dankzij een verbazingwekkend staaltje stuurmanskunst van Worsley – ook in om midden in een orkaan, die hen op de rotsen dreigde te werpen, Zuid-Georgië te bereiken. Ze vochten negen uur lang met de storm voordat ze eindelijk aan land konden gaan. 'We waren er bijna geweest,' zei Henry McNeish, de timmerman. Ze hadden last van chronisch slaaptekort, hadden een droge mond en opgezwollen tong van de dorst, en dreigden te verhongeren. Zodra ze het strand bereikten,

stortten ze zich in de bassins met zoet water en slurpten het vocht als wilde beesten op. Ze moesten hun slaapzakken van boord halen, maar konden dat nauwelijks volbrengen omdat ze geen gevoel meer in hun vingertoppen hadden, die verstijfd waren door het koude zeewater.

De tocht was nog niet voorbij. Het walvisvaarderstation lag aan de andere kant van het eiland bij Stromness. Door het slechte weer en de verraderlijke kustlijn was het onmogelijk om per boot verder te reizen. Shackleton wilde via land de overzijde bereiken, een afstand van 38 kilometer hemelsbreed. Als dat lukte zouden ze de eersten kunnen zijn die het bergachtige binnenland van Zuid-Georgië hadden doorkruist. De ruggengraat van het eiland wordt gevormd door 2 bergketens met toppen van meer dan 2000 meter en omringd door ijsvelden en uitgestrekte gletsjers. Het slechte weer maakte dat ze enkele dagen niet konden reizen en moesten wachten. Ze gebruikten de tijd om te herstellen van de bootreis. Ze dronken vers water en aten het malse vlees van albatroskuikens.

Om 3 uur in de namiddag op 19 mei 1916 droegen Shackleton, Worsley en Tom Crean, tweede officier, de leiding over aan McNeish die met de anderen en de boot achterbleef, en begonnen aan hun zware tocht over de gletsjers en bergketens van het eiland. Duncan Carse, een ontdekkingsreiziger die hun tocht zo'n 40 jaar later overdeed, was vol bewondering over hun moed: 'Ze gingen zonder na te denken op weg, omdat het moest. Ze waren uitgeput en uitgehongerd door vele ontberingen en hadden niets anders bij zich dan hun afgedragen kleding.' Ze hadden vrijwel geen klimuitrusting bij zich. Ze beschikten slechts over 15 meter touw en de pickel van de timmerman fungeerde als ijsbijl. Carse zei: 'Hun enige veiligheidsgarantie was snelheid en het volgen van de kortste route, ook al was dat gevaarlijk; ze mochten niet falen omdat 22 mannen op hulp wachtten die alleen zij konden garanderen.'[22]

Ze marcheerden in maanlicht en mist. Ze lieten zich voorzichtig zakken, aan elkaar gebonden met het touw, klimmend over gletsjers en sneeuwvelden. Ze leefden van een karig rantsoen en sliepen nauwelijks. Ze bedwongen de Trident, een reusachtige bergketen, en moesten tweemaal terugkeren omdat ze niet konden afdalen. Uiteindelijk stonden ze op de met ijs bedekte bergkam. De onzekerheid over wat hen aan de andere kant te wachten stond groeide toen ze onder zich een steile helling zagen. Toen een dikke mistbank hen dreigde te overmeesteren, besloten ze de sprong in het onbekende te wagen. Zoals Shackleton schreef: 'Ik ben nooit banger geweest in mijn leven dan die eerste 30 seconden. De snelheid waarmee we naar beneden gingen was levensgevaarlijk. Ik vermoed dat we allemaal naar adem snakten terwijl we het duister beneden ons indoken.' Alleen zij wisten de locatie van de andere leden van het expeditieteam. Als ze het niet zouden overleven, zou het hele expeditieteam tot ondergang zijn gedoemd. Maar Shackleton, Worsley en Crean trotseerden het lot en overleefden. Ze legden de 275 meter naar beneden in een paar minuten af. Aan het eind sloegen ze de sneeuw van hun kleding en gaven elkaar de hand. Toen ze omkeken zagen ze grijze mistvingers over de rand van de bergkam komen. Het was 'alsof ze op zoek waren naar de indringers van het ongerepte gebied. Maar we waren ontsnapt.'

Ze liepen de hele dag. Ook in de nacht gingen ze door. Het was enige tijd pikdonker, totdat de volle maan verscheen en een zilveren spoor voor hun voeten legde. Ze bereikten Fortuna Bay. Even dachten ze dat het Stromness was, hun eindbestemming, maar al snel realiseerden ze zich wat er aan de hand was. Om vijf uur in de ochtend van 20 mei stopten ze om uit te rusten, uitgeput en verkleumd – een van de mannen had last van bevriezingsverschijnselen. Ze hadden geen tent en hun kleding hing er in flarden bij. Ze sloegen de armen om elkaar heen om warm te blijven. Worsley en Crean vielen binnen een paar minuten in slaap. Shackelton schreef:

'Ik realiseerde me dat het een ramp zou zijn als we alle drie in slaap zouden vallen, want onder deze omstandigheden zou slaap een langzame overgang zijn naar de dood.' Hij wachtte vijf minuten en schudde toen de anderen wakker. Hij zei dat ze een halfuur hadden geslapen en gaf bevel om de reis te hervatten. Terwijl ze verder trokken, noteerde Schackleton: 'Wij groeiden steeds dichter naar elkaar toe, meestal zonder iets te zeggen.'[23]

Om halfzeven in de avond dacht Shackleton het geluid van een stoomfluit te horen. Een halfuur later hoorden ze het allemaal. Shackleton schreef: 'Nooit hadden we mooiere muziek gehoord.' Ze stapten stevig door en bereikten een laatste bergkam, voordat ze Stromness Bay zagen liggen. In de verte verscheen een walvisvaarder en ze konden minuscule figuren zien die zich bewogen rond de gebouwen. Ze schudden elkaar de hand en strompelden enige tijd later het walvisvaarderstation binnen, nauwelijks herkenbaar als beschaafde mensen. Ze droegen lange baarden en hun haren waren samengeklit. Hun gezichten waren zwart en hun kleren leken vuile vodden. De eerste drie mensen die ze tegenkwamen, deinsden voor hen terug. Uiteindelijk nam een voorman hen mee naar het huis van de opziener, die Shackleton kende. 'En?' zei hij. 'Herken je me niet?' vroeg Shackleton. De opziener antwoordde dat de stem hem wel bekend voorkwam, maar niet wist wie de stinkende en langharige bezoeker was die voor hem stond. 'Ik ben Shackleton,' onthulde de vreemdeling.

Er werden helpers naar de anderen gestuurd, via land en van daaruit naar Olifantseiland. De hele bemanning van de *Endurance* had het overleefd. Een van de mannen die op Olifantseiland was achtergebleven, Thomas Hans Orde-Lees, schreef later: 'Shackleton had vaak gezegd dat hij geen bergbeklimmer was. Hoe hij, Worsley en Crean erin waren geslaagd om Zuid-Georgië over te steken is mij een raadsel.' Ze waren niet onaangedaan door de ervaring. In zijn boek *South*, dat in 1919 werd gepubliceerd, schreef Shackleton, terwijl hij een

passage uit een gedicht van Robert Service parafraseerde:[24] 'We hadden het vernis van de uiterlijke dingen afgeschraapt. We hadden "geleden, gehongerd en getriomfeerd, kruipend hadden we de overwinning behaald, groter geworden door de grootsheid van het geheel". We hadden God gezien in zijn heerlijkheid, de woorden van de Natuur beluisterd. We hadden de naakte ziel van de mens bereikt.'

Shackleton zou de wanhopige reis van Olifantseiland naar het walvisvaarderstation beschouwen als de meest extreme gebeurtenis die hij ooit in zijn leven had meegemaakt en zelfs zijn grootste geografische prestatie overtrof, het record dat hij in 1909 vestigde door het diepst door te dringen naar het zuiden. Op die eerdere expeditie was hij tot 156 kilometer van de Zuidpool gekomen. Hij werd voor die prestatie geridderd. Voor de Imperial Trans-Antarctic Expedition kreeg Shackleton geen prijzen, maar hij had iets veel groters ontvangen. Hij had anderen ertoe gebracht om schijnbaar onoverkomelijke hindernissen te nemen in de strijd om te overleven. De tocht over Zuid-Georgië was het beslissende moment geweest in het succes van de expeditie.

Shackleton getroostte zich veel moeite bij het schrijven van zijn reisverslag, hoewel hij steeds waarschuwde: 'Er is veel dat nooit kan worden verteld.'[25] Bij de voorbereiding van zijn verhaal worstelde hij met iets dat onuitgesproken was gebleven. In het huis van Leonard Tripp, een vriend en vertrouweling, in Heretaunga, bij Wellington in Nieuw-Zeeland, durfde de ontdekkingsreiziger de confrontatie aan. Tripp luisterde terwijl Shackleton zijn verhaal dicteerde aan Edward Saunders, een journalist die ook zijn assistent was. Hij was verbaasd over wat hij hoorde. Shackleton ijsbeerde op en neer in de kamer terwijl hij dicteerde. Hij sprak bijna aan een stuk door, maar zo nu en dan gaf hij Saunders opdracht om een kruisje te zetten omdat hij het juiste woord niet kon vinden. Tripp over Shackleton: 'Ik keek naar hem. Zijn gezicht leek op te zwellen – en je weet hoe groot dat was.' Met tra-

nen in de ogen zei Shackleton: 'Tripp, je weet niet wat ik heb meegemaakt. En ik maak het steeds weer mee, en ik kan het niet.' Hij liep de kamer uit alsof hij van plan was om te vertrekken. Hij rookte een sigaret en kwam daarna weer binnen. Dat gebeurde verschillende malen. Tripp herinnerde zich: 'Je kon zien dat de man leed. En toen begon hij over die vierde man.'[26]

Shackleton geeft in *South* uitleg aan zijn worsteling door Keats te citeren:[27]

> Je wordt geconfronteerd met 'het gebrek aan woorden, de lompheid van de menselijke taal' als je ongrijpbare dingen probeert te beschrijven, maar een verslag van onze reizen zou niet volledig zijn zonder verwijzing naar datgene wat ons zo na aan het hart ligt'.[28]

Hij onthulde in het verhaal dat hij tijdens het laatste en zwaarste deel van hun reis het doordringende gevoel had gehad dat iets van buitenaf hen had vergezeld:

> Als ik terugkijk op deze dagen ben ik ervan overtuigd dat de Voorzienigheid ons leidde, niet alleen over de sneeuwvelden, maar ook door de witte golven van de zee die Olifantseiland scheidde van onze landingsplaats in Zuid-Georgië. Ik weet dat het tijdens die lange en kwellende tocht van zesendertig uur over naamloze bergen en gletsjers van Zuid-Georgië vaak was alsof we met z'n vieren waren, en niet met z'n drieën.[29]

Hij had niets tegen de anderen gezegd, maar drie weken later zei Worsley opeens: 'Baas, ik had tijdens de tocht het vreemde gevoel dat er iemand anders bij ons was.' Crean biechtte later op dat hij hetzelfde gevoel had gehad. De drie mannen waren onafhankelijk van elkaar tot dezelfde conclusie gekomen: dat ze waren vergezeld door een ander wezen.

Shackleton vertelde aanvankelijk aan niemand anders over de vierde gestalte. De passage die ernaar verwijst, die Tripp had horen dicteren aan Saunders, werd door Shackleton uit het originele manuscript van *South* uit 1917 weggelaten. Om die reden en ook omdat er geen melding van wordt gemaakt in de oorspronkelijke documenten, heeft men wel gemeend dat de ontmoeting met deze aanwezigheid 'een verzinsel was dat werd toegevoegd om het verhaal een spiritueel karakter te geven voordat het gepubliceerd werd'.[30] Een van de Shackletonbiografieën veronderstelt zelfs dat de aanwezigheid niets meer was dan 'een poging van Shackleton om publiciteit te genereren, door in een tijd van nationale onrust een eigen versie van de "Engel van Mons" te creëren.'[31]

Deze opmerking verwijst naar het verhaal uit de Eerste Wereldoorlog dat het Britse leger tijdens de terugtrekking uit Mons in augustus 1914 door engelen was behoed. De historicus A.J.P. Taylor schrijft dat Mons het enige slagveld was waar 'aan Britse zijde bovennatuurlijk ingrijpen werd waargenomen dat min of meer betrouwbaar was'.[32] Soldaat eerste klasse A. Johnstone, die bij de Royal Engineers had gediend, bevestigde op 11 augustus 1915 in de Londense krant *Evening News* dat er engelachtige ruiters waren verschenen aan de zich terugtrekkende troepen:

> Ik herinner me dat ik me naar mijn kameraden toekeerde en riep: 'Goddank! We zijn nu niet ver meer van Parijs. Kijk, de Franse cavalerie!' Zij zagen ze ook, heel duidelijk, maar toen we dichterbij kwamen, zagen we tot onze verbazing dat de ruiters verdwenen en veranderden in mistflarden waar heel vaag bomen en bosjes doorheen schemerden.

Johnstone zei dat hij en zijn medesoldaten dag en nacht hadden gemarcheerd met slechts een onderbreking van een halfuur. Ze verkeerden in groot gevaar, hadden honger en slaap-

tekort en waren de uitputting nabij. Johnstone schreef dat ze stuk voor stuk 'oververmoeid waren – zowel lichamelijk als geestelijk, en als machines over de weg marcheerden terwijl ze ijlend allerlei onzin uitkraamden'. Op basis van dit bericht is wel beweerd dat ze 'het slachtoffer waren van zinsbegoocheling ten gevolge van extreme vermoeidheid'.[33] De druk van de stress en uitputting van de Britse soldaten bij Mons lijkt sterk op die van het team van Shackleton, wat zou betekenen dat *South* zeker geen fraai verzinsel beschrijft, maar een vergelijkbare reactie op extreme omstandigheden.

De mysterieuze metgezel van Shackleton en zijn mannen verschijnt wel in een ander getypt exemplaar van het originele manuscript, op een apart vel waarboven staat 'aantekening'. Blijkbaar heeft Shackleton de passage aanvankelijk weggelaten en later besloten om hem toch op te nemen in het boek.[34] Shackleton merkte op: 'Je kon niet schrijven over dit soort dingen (...) over het mysterie van die Vierde op onze reis; maar het was, hoe dan ook, het hart ervan.'[35] Misschien heeft hij betreurd dat hij zo'n diep persoonlijk gevoel publiek maakte: 'Hij sprak er af en toe luchtig over, of enigszins beschaamd.'[36] Niettemin maakte Shackleton er in sommige van zijn openbare lezingen toespelingen op, waar altijd veel reactie op kwam. Iemand die een banket ter ere van hem bijwoonde, herinnert zich: 'Je kon een speld horen vallen als Sir Ernest sprak over zijn ervaring van de Goddelijke Metgezel tijdens zijn reizen.'[37] Het veroorzaakte in die tijd een sensatie op de kansel. Frank W. Boreham, een baptistische predikant en populair auteur, was een van de vele geestelijken die Shackletons vierde man verbond met een passage uit de Bijbel, die te vinden is in Daniël 3:24-25:

> Toen sloeg de schrik koning Nebukadnessar om het hart. Hij stond haastig op en zei tegen zijn raadsheren: 'Wij hebben toch drie geknevelde mannen in het vuur gegooid?' Zij antwoordden: 'Zeker, majesteit.' Hij vervolgde:

'Maar ik zie vier mannen vrij rondlopen in het vuur. Ze zijn ongedeerd en de vierde lijkt op een godenzoon!'

Borehams visie is weinig verrassend. 'Vuur of ijs; het maakt geen verschil. Een waarheid die zich in de ene tijd staande houdt in een brandende oven kan zich in een andere tijd net zo gemakkelijk manifesteren te midden van ijs en sneeuw,' schreef Boreham,[38] en hij voegde eraan toe: 'de vierde man lijkt op de Zoon van God!'

Was de aanwezigheid in Zuid-Georgië de leidende en beschermende hand van een Goddelijke Metgezel, of zoals Boreham verklaarde, 'de Zoon van God'? Greep de Almachtige in om het haveloze trio poolonderzoekers te redden? Of was het iets anders? Historici hebben in hun studies over de expeditie van Shackleton de veronderstelling gewaagd dat het een soort collectieve hallucinatie was – zoals een van hen het uitdrukte: 'de druk was zo zwaar dat het hun bewustzijn benevelde'.[39] Of men meende dat 'dit waarschijnlijk een hallucinatie was ten gevolge van uitdroging'.[40] Shackletons biograaf Roland Huntford schreef: 'Ze waren uitgedroogd en dat zorgde ervoor dat ze de grens overschreden waar fysieke en mentale verschijnselen elkaar ontmoeten (...) Er hingen waanvoorstellingen in de lucht. Schaduwen leken geesten. Ze beeldden zich in dat ze mysterieuze metgezellen hadden die hen terzijde stonden.'[41]

Een schrijver, Harold Begbie, noteerde een gesprek met Shackleton voor de Londense *Daily Telegraph*:

'In uw boek spreekt u over een Vierde Aanwezigheid.'

Hij knikte.

'Vind u het erg om er iets over te zeggen?'

Onmiddellijk werd hij rusteloos en voelde zich niet op zijn gemak. 'Nee,' zei hij, 'niemand van ons wil hierover spreken. Er zijn dingen waar je niet over kunt spreken. Alleen al de poging daartoe komt dicht in de buurt van

godslastering. Deze ervaring was bij uitstek een van die dingen.'[42]

Shackleton keerde terug naar Zuid-Georgië op 4 januari 1922, in de omgebouwde robbenjager *Quest*. Het doel van de nieuwe expeditie was vaag. Het lag in zijn bedoeling om Antarctica rond te varen op zoek naar onontdekte eilanden. Zijn bemanning bestond uit 8 bemanningsleden van de *Endurance*, waaronder Worsley. Terwijl de *Quest* langs de kust van Zuid-Georgië voer, wezen Shackleton en Worsley, 'als een paar opgewonden kinderen' naar geografische details van hun tocht over de bergen. De *Quest* ging uiteindelijk voor anker bij King Edward Point, ten oosten van Stromness. 'Het is een vreemde en opmerkelijke plek,' schreef Shackleton die nacht in zijn logboek: 'In het schemerdonker zag ik een eenzame ster die als een edelsteen boven de haven hing.' In de vroege morgen van 5 januari kreeg Shackleton, net 47 jaar geworden, een hartaanval die hem fataal werd. Hij werd begraven op de begraafplaats van de walvisvaarders in Grytviken, op Zuid-Georgië, de plaats waar hij door de Voorzienigheid was aangeraakt.

Vreemd genoeg is Shackletons metgezel op Zuid-Georgië niet bekend geworden als de vierde maar als 'de derde man'.[43] De reden daarvoor is dat T.S. Eliot naar het verschijnsel verwees in 'The Waste Land' (Het Barre Land), dat werd geschreven in 1922 en ongetwijfeld het meest beroemde Engelse gedicht van de twintigste eeuw is. In zijn dichterlijke vrijheid heeft Eliot het getal verandert. In het gedicht schreef hij:

Wie is die derde die steeds naast je loopt
Als ik tel lopen enkel jij en ik hier
Maar als ik uitkijk over de witte weg
Is er steeds een ander die naast je loopt

In zijn aantekeningen bij 'The Waste Land' schrijft Eliot dat de regels zijn geïnspireerd op een verhaal van een Zuid-

poolexpeditie, 'ik ben vergeten welke, maar ik denk die van Shackleton'.[44] De Engels-Amerikaanse dichter was onder indruk geraakt van het idee dat een 'team van ontdekkingsreizigers dat, op de toppen van hun kunnen, voortdurend in de waan verkeerde dat er nog een extra teamlid was, die ook echt werd meegeteld'. Aan dit gedicht is de naam ontleend die is gegeven aan de mysterieuze gestalte die ten grondslag ligt aan dit boek. Wetenschappelijke onderzoekers noemen het ook wel de 'gewaarwording van een aanwezigheid' (*sensed presence*), een 'intens bewustzijn van lichamelijkheid' (*vivid physical awareness*) of de 'ingebeelde schaduwpersoon' (*illusory shadow person*). Maar het verschijnsel is beter bekend geworden onder de naam de 'Derde Man' (*Third Man*). Bergbeklimmer Doug Scott, die samen met Dougal Haston in 1975 als eerste de zuidwestflank van de Mount Everest beklom, legt het zo uit: 'Het is het syndroom van de derde man: je inbeelden dat er iemand anders naast je loopt, een geruststellende aanwezigheid die je vertelt wat je moet doen. Het kan net zo sterk zijn als een stem in je binnenste.'[45]

Sir Ernest Shackleton werd zich bewust van een aanwezigheid die net zo echt en intens was als een mens van vlees en bloed. En het was niet zomaar iemand. Op het moment dat hij en zijn collega's meer dan ooit de hulp en bemoediging nodig hadden van een vriend, waren ze blijkbaar in staat om zo iemand tevoorschijn te toveren uit de ijle lucht. Hoe zij, en vele anderen voor en na hen, dat deden, is het mysterie van de Derde Man.

Wat veranderde deze gewaarwording van een aanwezigheid, zoals die is gerapporteerd in verslagen uit Antarctica, in een instrument van hoop zoals belichaamd door de Derde Man? Waarom gaven andere ontmoetingen in poolgebieden met een dergelijke gestalte, zoals die van Ginnie Fiennes en de Argentijnen, geen gevoel van hulp of leiding, terwijl dat in het geval van Shackleton wel zo was? De basisomstandigheden – extreme isolatie en een monotone poolomgeving – wa-

ren gelijk, maar Shackletons situatie was complexer. In zijn geval kwam er ook nog acute stress bij. Hij verkeerde in een wanhopige situatie die duidelijk levensbedreigend was. Deze bijkomende factoren veranderden de aard van de ervaring dramatisch en versterkten het effect.

Shackleton had het gevoel dat zijn ontmoeting met een aanwezigheid vervuld was van spirituele betekenis, dat het een manifestatie van goddelijke voorzienigheid was. Als hij erover sprak, deed hij dat met eerbied. Wat hij ervoer ging veel dieper dan de vage ervaring van een aanwezigheid die velen van ons kennen, zoals het angstige gevoel als we alleen op straat lopen in het donker. Het lijkt erop dat de indruk die een aanwezigheid maakt sterker wordt als de affectieve achtergrondsituatie ernstiger is. De Derde Man lijkt in kracht toe te nemen met de intensiteit van de emotionele gemoedstoestand van het individu. Waarom ontmoette Shackleton een hem goedgunstige helper, terwijl anderen het niet zo ervoeren? Omdat hij, anders dan Ginnie Fiennes en de Argentijnen, in zijn wanhoop zo iemand nodig had.

[DRIE]

Publieke geest-verschijningen

In de decennia onmiddellijk voor en na Shackletons mysterieuze ervaring op Zuid-Georgië, deden er veel verhalen de ronde over ontmoetingen met de Derde Man. Ze kwamen van over de gehele wereld en vonden plaats onder extreme – zij het geheel verschillende – omstandigheden. Sommige van de verhalen die in dit hoofdstuk worden beschreven, waren in hun tijd net zo beroemd en veelbesproken als het verhaal van Shackleton in zijn tijd. Frank Smythe's aanbod om zijn Kendal-mintcake te delen met zijn 'metgezel' op de Mount Everest is het best bekende voorbeeld van de verschijning van de Derde Man tijdens een bergbeklimming. Ook Joshua Slocums ontmoeting met een fantoomzeevaarder bij zijn poging om als eerste alleen rond de wereld te varen werd destijds in vele kranten gepubliceerd en komt tot op de dag van vandaag veel zeelieden bekend voor. Henry Hugh Gordon Dacre Stoker, de commandant van een Australische onderzeeër, publiceerde een populair boek over zijn oorlogsavonturen, waaronder een verhaal over een ongrijpbare en mysterieuze

aanwezigheid. Andere waren echter onbekend bij het grote publiek. De mysterieuze gestalte die A.F.R. 'Sandy' Wollaston uit de jungle van Nieuw-Guinea in veiligheid bracht, of het bovenaardse wezen dat William Laird McKinlay ontmoette in het Noordpoolgebied, waren alleen bekend in kringen van ontdekkingsreizigers die ervan hadden gehoord.

Al eeuwenlang maken mensen ontdekkingsreizen, maar opeens verschenen er van allerlei kanten verhalen over ontmoetingen met een Derde Man. Er was iets veranderd. Misschien was het de manier waarop men ontdekkingsreizen maakte. In plaats van in grote schepen met veel bemanning of met lange rijen soldaten gingen ontdekkingsreizigers alleen op pad of in kleine groepen waarin ze 'samen alleen waren'. Of misschien waren ontdekkingsreizigers voor het eerst bereid om hun vreemde ervaringen publiek te maken, wat enkele decennia eerder onvoorstelbaar was. Zo waren de nauwkeurige verslagen van ontdekkingsreizigers uit de negentiende eeuw geschreven in een uitmuntende schrijfstijl en vooral bedoeld om indruk te maken op de admiraliteit. Het laatste waar die op zat te wachten was het bezoek van een fantoomachtige metgezel. Wat ook de reden mag zijn geweest, er was iets veranderd. Aan het einde van de negentiende eeuw en in de eerste decennia van de twintigste eeuw werden de geesten opeens publieke verschijningen.

***

Op 1 juni 1933 kropen Frank Smythe en Eric Shipton op een hoogte van 8351 meter uit hun tent op de Mount Everest. Een verblindende sneeuwstorm had hen gedwongen om twee nachten door te brengen op grote hoogte, in de zogenaamde 'dode zone'. Boven de 8000 meter is het gevaarlijk, zelfs voor degenen die geacclimatiseerd zijn. Bergbeklimmers hebben geleerd om in lagere streken te bivakkeren voordat ze een poging wagen om naar de top te klimmen. Maar in 1933 stond

het tijdperk van klimtochten op grote hoogte nog in de kinderschoenen. De lichamelijke conditie van Smythe en Shipton was snel en sterk verslechterd als gevolg van de hoogte, het gebrek aan zuurstof en slaap, en ongeschikt voedsel. Ze begonnen zich zorgen te maken over de vraag hoe lang ze nog zouden kunnen overleven. Maar na de tweede nacht werd het weer beter. Ze besloten een poging te wagen om de top te bereiken. Ze waren zo verzwakt dat Smythe ervan overtuigd was dat iemand die hen het kamp had zien verlaten zou hebben geconcludeerd dat ze 'in het ziekenhuis hoorden te liggen'.

Ze klommen langzaam en met regelmatige tussenstops diagonaal omhoog naar de Grand Couloir via een geleidelijk oplopend hellend vlak dat Shipton deed denken aan een dak. Hij voelde zich 'zo zwak als een pasgeboren lammetje'. Toen ze een bergformatie bereikten die de Eerste Stap werd genoemd en op een hoogte van 8500 meter lag, hoorde Smythe achter zich een schreeuw. Toen hij zich omkeerde zag hij dat Shipton zwaar op zijn ijsbijl leunde. Een moment later gleed Shipton naar beneden en riep dat hij niet verder kon. De vierde Britse Everestexpeditie, die begonnen was als een gigantische en nauwkeurig geplande militaire operatie, was gereduceerd tot één man. Frank Smythe was niet de beste kandidaat voor deze taak. Hij was in 1927 afgekeurd bij de Royal Air Force, had last van hartgeruis en was niet echt fit. Niettemin was hij een bekwaam en vastberaden bergbeklimmer. Nu stond hij er alleen voor.

Enige tijd na het afscheid van Shipton kwam Smythe verse poedersneeuw tegen. De nieuwe laag sneeuw kon zijn gewicht niet dragen en hij zakte bij elke stap diep weg, wat de tocht omhoog nog zwaarder maakte. Maar hij hield vol en bereikte de Grand Couloir. De top van de Mount Everest lag slechts driehonderd meter hoger, maar het leek wel duizend kilometer weg. Smythe schreef dat hij werd 'overmand door een gevoel van wanhoop en neerslachtigheid'. Zijn ledematen trilden van vermoeidheid. Hij snakte naar adem. Zijn hart

bonkte in zijn lichaam. In deze situatie leek de tocht naar de top een onmogelijke opgave. Smythe voelde zich als 'een gevangene, die tevergeefs probeert te ontsnappen uit een enorme kuil die omringd is door muren. Waar ik ook keek zag ik rotsen die met vijandige blikken neerkeken op mijn machteloze worsteling.'[1]

Op een zeker moment gleed hij uit, waarbij hij zijn grip zo snel kwijt raakte dat 'mijn trage hersenen geen tijd hadden om het gevoel van angst waar te nemen'. Smythe werd gered doordat zijn ijsbijl bleef haken in een scheur, waardoor hij niet verder weggleed. Pas later realiseerde hij zich hoe groot het gevaar was geweest. Hij klom omhoog 'in een merkwaardig onthechte onpersoonlijke gemoedstoestand. Het leek wel alsof een deel van mij naast me stond terwijl het andere deel doorworstelde. Gebrek aan zuurstof en vermoeidheid zijn verantwoordelijk voor deze geestelijke verdoving, maar in de eerste plaats toch het gebrek aan zuurstof.'[2] Hij vergeleek zijn toestand met die van een dronken automobilist. Smythe probeerde door te gaan, terwijl hij met zijn handschoenen de poederachtige sneeuw opzijschoof om een steunpunt te kunnen vinden voor zijn beide voeten. Het was bijzonder inspannend en dat werd zijn ongeluk. Uiteindelijk kwam Smythe tot de conclusie: 'Ik had mijn grens bereikt.' Zo stond hij enige tijd alleen aan de 'uiterste grenzen van leven en dood', op een hoogte die uittroonde boven alles wat anderen hadden bereikt. Zoals hij later zei: 'De laatste 1000 meter van de Everest zijn niet voor mensen van vlees en bloed.'

Smythe klom naar een brede richel en stopte even:

> Toen ik de richel bereikt had, voelde ik dat ik iets moest eten om mijn kracht op peil te houden. Alles wat ik mee had gebracht was een stuk Kendal-mintcake. Ik haalde het uit mijn zak, brak het in tweeën en draaide me om met een deel in mijn hand om het aan 'mijn metgezel' te geven.[3]

Na het afscheid van Shipton en na alle daaropvolgende worstelingen had Smythe het 'vreemde gevoel (...) dat ik werd vergezeld door een ander'. Hij voelde zich ongemakkelijk bij het idee en zei dat hij enkel 'in grote verlegenheid' het verschijnsel had vermeld in het officiële rapport, en wel op aandringen van Hugh Ruttledge, de expeditieleider:

> De hele tijd dat ik alleen klom had ik het gevoel dat ik werd vergezeld door een tweede persoon. Dit gevoel was zo sterk dat het de eenzaamheid, die ik anders misschien zou hebben gevoeld, volledig deed verdwijnen. Ik had zelfs het gevoel dat ik via een touw aan mijn 'metgezel' vastzat. Als ik uitgleed zou 'hij' me vasthouden. Ik herinner me dat ik voortdurend omkeek over mijn schouder.[4]

Hij benadrukte de kracht en het gevoel van veiligheid die hij aan zijn mysterieuze metgezel ontleende. 'In zijn gezelschap kon ik me niet eenzaam voelen, en ook kon me niets overkomen. Het was er altijd om me te bewaren op mijn eenzame tocht over de besneeuwde steenrotsen.' Op het moment dat hij het stuk mintcake aanreikte, was de aanwezigheid 'zo dichtbij en zo sterk' dat het 'bijna een schok voor me was om te ontdekken dat er niemand was om het aan te geven'. Hij wist dat de bedoelingen van zijn metgezel zuiver waren:

> Ik had de indruk dat de 'aanwezigheid' sterk was, behulpzaam en vriendelijk. Pas toen kamp VI in zicht was, werd de verbinding verbroken met wat in die tijd iets bovenaards leek, en hoewel Shipton en het kamp maar een paar meter verder waren, voelde ik me opeens alleen.[5]

Smythe schreef later dat zijn ontmoeting met deze aanwezigheid 'zeker niet uniek was, en in het verleden ervaren is door eenzame wandelaars, niet alleen in de bergen maar ook in de woestijn en in de poolgebieden'. Hij wees op de Derde Man

die Shackleton en zijn team vergezelde terwijl ze Zuid-Georgië overtrokken. Of zoals Smythe het uitdrukte: 'er was een extra "iemand" in de groep'. Hij had ook kunnen verwijzen naar Howard Somervell, die in 1924 met een Britse expeditie de Mount Everest beklom. 'Ik heb in de bergen vaak de aanwezigheid gevoeld van een Metgezel die niet tot ons aardse team van bergbeklimmers behoorde,' schreef Somervell, een chirurg.[6] Maar misschien zat de beste illustratie van hoe gewoon de ervaring is wel op Smythe te wachten in die tent in kamp VI. In 1930 – drie jaar voor Smythes ervaring op de Everest – had Eric Shipton zelf een mysterieuze aanwezigheid gezien op Mount Kenya, Afrika's hoogste berg. Shipton klom samen met de bergbeklimmer H.W. 'Bill' Tilman. Bij de afdaling kreeg Shipton 'het vreemde gevoel (...) dat er nog een ander teamlid was – dat we met z'n drieën waren in plaats van met z'n tweeën'.[7] Hij gaf later toe dat hij 'deze ervaring regelmatig had op zware tochten'.[8] Shipton speculeerde niet over de bron van deze mysterieuze metgezel. Ook Frank Smythe niet, die slechts zei dat 'mannen onder fysieke en mentale druk merkwaardige dingen hebben ervaren in de bergen'.

***

Overigens niet alleen in de bergen. De 51-jarige Joshua Slocum zeilde naar Gibraltar na een korte stop op de Azoren. Het was het eerste gedeelte van zijn poging om als eerste rond de wereld te varen. Zijn 12 meter lange zeilboot *Spray* werd getroffen door een hevige storm. Alles wat zich op het dek bevond werd weggeblazen 'als vlokken zeeschuim'. Alsof dat nog niet genoeg was, werd Slocum ook nog eens ernstig ziek, waarschijnlijk door voedselvergiftiging. Hij wierp zichzelf op de grond in de cabine, niet ver van het stuur. Toen werd hij bezocht door een 'vreemde gast' die hem 48 uur lang hielp om de *Spray* door de gevaarlijke storm te loodsen terwijl hij tot niets in staat was.

Ik begon te ijlen. Toen ik bijkwam realiseerde ik me dat het schip in de woeste zee op en neer ging. Terwijl ik uitkeek over de kajuitstrap, zag ik tot mijn verbazing bij het roer een grote man staan. Met onwrikbare handen omklemde hij stevig de spaken van het roer.[9]

Voordat hij ziek werd, was Slocum, een oud-koopvaarderkapitein en genaturaliseerd Amerikaans burger (hij was geboren in Nova Scotia), overmand door diepe eenzaamheid, een 'gevoel van isolement, dat ik niet van me af kon schudden'. Hij had de gewoonte om hardop tegen zichzelf te praten, orders te geven alsof er bemanning aan boord was. Op een zeker moment schreeuwde hij vanuit zijn cabine naar een denkbeeldige man aan het roer: 'Gaan we goed zo?' en opnieuw: 'Liggen we op koers?' Toen hij geen antwoord kreeg 'realiseerde hij zich opeens zijn omstandigheden. Mijn stem klonk hol in de lege lucht en ik stopte met mijn gewoonte.' In plaats daarvan begon hij de leegte te verdrijven door te lezen in Washington Irvings *Life of Columbus*.

Maar te midden van die zware storm, terwijl hij ernstig ziek was, kwam Slocum tot de overtuiging dat er dit keer werkelijk iemand anders aan boord was. Hij beschreef de zeevaarder als iemand met 'het voorkomen van iemand uit vroeger tijd'. Hij had de indruk dat het de stuurman van Columbus' *Pinta* was. Slocums aanvankelijke argwaan bij het zien van de onverwachte bezoeker werd door de man weggenomen, toen hij zei: 'Ik ben niet gekomen om je kwaad te doen.' Hij was, zo zei hij, 'gekomen om hem te helpen. Ga rustig liggen (...) en ik zal het schip vannacht voor je besturen.' Enorme golven braken stuk op de *Spray* en sloegen neer op de stuurcabine, maar Slocum was niet langer bezorgd.

Toen hij wakker werd en de storm ging liggen, bleek de *Spray* 'nog steeds in dezelfde richting te varen als toen ik het roer had verlaten, en (...) ze voer zo snel als een renpaard.' Het schip had in die nacht 145 kilometer afgelegd door een

woeste zee en lag nog steeds op koers richting Gibraltar. Slocum stuurde een verslag van zijn bizarre tocht naar de *Boston Globe*. Het verhaal werd op 14 oktober 1895 gepubliceerd onder de kop: 'Spook op de *Spray*.' Slocum schreef: 'Als er ooit iemand aan het roer heeft gestaan van een schip, dan wel de man die die lange nacht aan het roer stond van de *Spray*. Dat staat voor mij als een paal boven water.' Slocum zei over de fantoomschipper dat hij 'het gevoel had dat ik in de aanwezigheid was van een vriend en een zeevaarder met enorme ervaring'. Hij was, zo voegde hij eraan toe, 'de vreemde schipper van die nacht heel dankbaar'.[10]

Slocum ervoer de aanwezigheid van een 'mysterieuze roerganger' tijdens zijn verdere reis verschillende malen. Zo werd hij bij een storm voor de kust van Kaap Hoorn op een gegeven moment wakker door geschreeuw, waardoor hij ternauwernood kon ontsnappen aan een ramp. Tijdens het laatste deel van zijn historische tocht, toen hij langs de oostelijke kust van de Verenigde Staten naar zijn thuishaven voer, was de aanwezigheid er opnieuw. Het gebeurde tijdens een onweersbui, waarbij 'er hagelstenen op de *Spray* kletterden en de bliksem uit de hemel neersloeg, niet alleen in flitsen, maar vrijwel continu in lange stromen'. Slocum was 'moe, moe, moe', maar slaagde erin om het schip naar de kust te loodsen en ontsnapte aan het allerergste. 'Na deze storm zag ik de stuurman van de *Pinta* niet meer.' Hij bereikte Newport op Rhode Island op 27 juni 1898, het einde van zijn gedenkwaardige tocht.

***

In 1913 ontmoette William Laird McKinlay een aanwezigheid aan boord van een onderzoeksschip in de Noordelijke IJszee. McKinlay beschreef de gebeurtenis in zijn verhaal over de ramp waarbij de *Karluk* verging, het belangrijkste vaartuig van de Canadese poolexpeditie van 1913-1918 onder leiding

van ontdekkingsreiziger en etnograaf Vilhjalmur Stefansson. Stefansson had veel ervaring in het poolgebied. Hij had jarenlang bij de Inuït gewoond en had hun gewoonten overgenomen. Hij at vlees en vis rauw. Hij wilde met zijn expeditie het gebied ten noorden van Alaska en westelijk Canada in kaart brengen toen het onderzoeksschip vast kwam te zitten in het ijs van de Beaufortzee, voor de noordkust van Alaska. Wat Stefansson hierna deed heeft zijn reputatie voorgoed geschaad. Hij verliet het schip om op het vasteland op kariboe te jagen en vertelde de bemanning dat hij binnen tien dagen terug zou zijn. Ondertussen dreef het schip weg doordat het ijs in beweging kwam. In plaats van hulp te zoeken zette Stefansson zijn verkenningstocht gewoon per slee voort, terwijl hij de *Karluk* en de bemanning aan hun lot overliet.

McKinlay, een 25 jaar oude schoolmeester uit Glasgow die als meteoroloog en specialist op het gebied van magnetisme met de expeditie was meegegaan, had geen ervaring met poolreizen. Niemand zou hem voor een ontdekkingsreiziger hebben aangezien. Hij was als kind vaak ziek geweest en als volwassene tenger, bleek en een echte boekenwurm. Met enige ruimhartigheid werd zijn lengte geschat op 162 centimeter, wat hem de bijnaam 'Wee Mac' opleverde, wat kleine Mac betekent. Maar schijn bedriegt. McKinlay vond een bron van enorme kracht die hem terzijde stond.

Zijn eerste ontmoeting met een aanwezigheid vond plaats toen de 25 bemanningsleden van de *Karluk* zich ten volle realiseerden wat hun te wachten stond. Een hevige storm teisterde het schip terwijl het ijs de romp vasthield. Ze werden geplaagd door verblindende white-outs, een atmosferisch verschijnsel waarbij men zich gedesoriënteerd voelt door een combinatie van sneeuw en mist. De duisternis van de winter versterkte haar greep op het landschap. Het was extreem koud. McKinlay schreef: 'Het gevoel van onzekerheid werd versterkt door de storm en nog erger door het donker.' Maar op 5 oktober 1913 werd het weer korte tijd beter en McKinlay

kon naar buiten. Hij zat in zijn eentje te kijken naar het spectaculaire schouwspel van het noorderlicht.

> Toen, heel plotseling, werd ik me bewust van iets nieuws en vreemds, een gewaarwording van een 'aanwezigheid', een gevoel dat ik niet alleen was. 'Gevoel' is niet het juiste woord om het te omschrijven; er was geen enkel zintuig bij betrokken, alleen het bewustzijn. H.G. Wells schreef dat hij in de nacht en op zeldzame momenten van eenzaamheid soms 'een soort communicatie ervoer tussen mijzelf en iets groots dat niet met mijzelf samenvalt'. Misschien had ik een dergelijke ervaring. Ik weet het niet. Het ging voorbij.[11]

McKinlay werd in december opnieuw bezocht. Tegen die tijd was de situatie aan boord van de *Karluk* kritiek. Het schip bleef vastzitten en het werd steeds duidelijker dat het niet aan het ijs kon ontsnappen dat steeds grotere druk uitoefende op de romp en een kakofonie van knarsende, piepende en rommelende geluiden veroorzaakte. De druk van de situatie had een effect op de bemanning, waarvan sommigen complotten smeedden tegen de kapitein, Robert Bartlett. Een van de mannen gedroeg zich vreemd, weigerde te antwoorden als er tegen hem werd gesproken. Hij leek doof en stom, maar zong luid en sprak in zichzelf en tegen de sledehonden als hij alleen was. De voedselrantsoenen waren drastisch verminderd. Ze bouwden iglo's op de ijsschotsen en naaiden verwoed huiden aan elkaar om complete kledingstukken te maken die hen zouden kunnen beschermen tegen de kou voor als het onvermijdelijke zou gebeuren en ze zouden worden gedwongen om op het ijs te leven.

Onder deze extreme druk besloot McKinlay onder de volle maan een avondwandeling te gaan maken op het ijs. Na honderd meter stopte hij:

> Opnieuw werd ik me bewust van wat ik alleen kan omschrijven als een Aanwezigheid die me vervulde met een vervoering die boven alle aardse gevoelens uitsteeg. Terwijl het gebeurde en ik terugliep naar het schip, was ik ervan overtuigd dat geen agnost, scepticus, humanist of twijfelaar mij ooit deze zekerheid van het bestaan van God zou kunnen afnemen. Wat voor ellende de toekomst ook zou brengen, welk lot het Noorden ook voor me in petto had, ik voelde me bijzonder blij dat ik was gekomen.

Zijn ontmoeting met een aanwezigheid had McKinlay gewapend voor de beproeving die volgde. Vroeg in de morgen van 10 januari 1914 voelde men in het schip een hevige schok. Het water stroomde door een groot gat aan bakboordzijde naar binnen. De bemanning werd gedwongen om het schip te verlaten. Het was een vreselijk moment dat nog erger werd door de barre omstandigheden buiten: een poolnacht waarin een sneeuwstorm woedde die snelheden bereikte van tachtig kilometer per uur. Toen het schip begon te zinken, legde Bartlett, die tijdens de laatste uren van de *Karluk* binnen bleef, Chopins Begrafenismars op de grammofoonspeler.

Toen de Canadese blauwe vlag in het water verdween, verzamelden ze zich in hun iglo's en planden hun ontsnapping. Vier mannen haastten zich over het ijs naar Wrangeleiland om daar een kamp op te slaan op vaste grond. Ze zagen hen nooit terug. Daarna ging ook de rest van de bemanning via de deinende ijsschotsen in de richting van Wrangeleiland. Van daaruit ondernam Bartlett, samen met een man die hem vergezelde, een heldhaftige elfhonderd kilometer lange tocht per hondenslee om hulp te zoeken. Hij ging eerst in zuidelijke richting naar Siberië, daarna oostelijk over de Beringstraat naar Alaska. Voor de achterblijvers verslechterde de situatie door honger, ziekten die zich verspreidden en een toenemend gevoel van wanhoop. Tegen de tijd dat er eindelijk hulp arri-

veerde, waren elf leden van het team overleden – acht door verraderlijke ijsschotsen, twee als gevolg van honger en ziekte en één door zelfmoord. Maar McKinlay kreeg hulp. Hij had de ramp moedig onder ogen gezien, 'fier en kordaat'.

***

In 1912-1913 voer er een expeditie tachtig kilometer de Utakwarivier in Nieuw-Guinea op om de jungle in te trekken en het nog niet in kaart gebrachte Nassaugebied te verkennen. Tot het team behoorden ook koppensnellers van de Dyakstam, die waren overgebracht uit Borneo om als dragers te dienen. De leider van het team was de Brit A.F.R. 'Sandy' Wollaston, een in Cambridge afgestudeerde fysicus, natuurkenner en zwervende ontdekkingsreiziger, die eerder afgelegen uithoeken van Soedan, Java en het Ruwenzorigebergte was doorgereisd en onderdeel had uitgemaakt van een eerdere Britse expeditietocht over de Mimikarivier in Nieuw-Guinea. Wollaston had vele belangrijke ontdekkingen gedaan. Hij gaf zijn naam aan een berg in Afrika, een Tibetaans konijn, een vleermuis in Nieuw-Guinea en meer dan veertig planten. Zijn verhalen over de ontdekkingsreizen die hij maakte, zoals *From Ruwenzori to the Congo*, onthullen een ongewone gevoeligheid, niet alleen voor de wonderen van de natuur, maar ook voor primitieve culturen. Ook langs de grens van Oeganda en Congo, die in die tijd nog nauwelijks in kaart waren gebracht, worden er talloze exotische ontdekkingen aan hem toegeschreven. Het meest merkwaardige was zijn vondst van een mannenbroek, 'onmiskenbaar Engels', vlak bij de top van de Ruwenzori – een plaats waar voor zover bekend nooit een Engelsman, en zeker geen Europeaan, was geweest.

Tijdens zijn eerste expeditie naar Nieuw-Guinea in 1910-11, die plaatsvond in opdracht van C.G. Rawling, had Wollaston dorpen van de Tapirpygmeeën ontdekt, een tot dan toe onbekende stam. De expeditie slaagde er echter niet in om

haar uiteindelijke doel te bereiken, de bergen van Nassau. De tocht mislukte door hevige regenbuien, dicht kreupelhout, schrale voedselvoorraden en tropische ziekten zoals dysenterie en beriberi. In totaal overleden twintig leden van Rawlings-expeditie. Wollaston had echter een glimp opgevangen van de met sneeuw bedekte bergketen in de verte en hij was vastbesloten om terug te keren.

In 1912 was Wollaston opnieuw diep doorgedrongen in de ongerepte gebieden van Nieuw-Guinea. Opnieuw waren er allerlei moeilijkheden terwijl de mannen, bepakt met voorraden, langzaam in de richting liepen van hun doel, de hoogste top van Mount Carstensz, nu bekend als Puncak Jaya, die met 4884 meter de grootste berg van Oceanië was. Ze worstelden door de modder en het water van de door regen opgezwollen Utakwarivier. Ze werden aangevallen door Papoea's en door bloedzuigers. Ze kwamen onbekende stammen tegen die hun handen uitstaken om hen aan te raken en merkwaardige geschenken aanboden. Vanuit het moerassige laagland klommen ze geleidelijk omhoog naar de heuvels. Uiteindelijk bereikten ze het bergachtige landschap waar de Utakwa haar oorsprong vond. Van daaruit moest Wollaston op de tast zijn weg zoeken door een mistig laagveenbos naar de boven hem uit stekende Carstensz. Hij ging met slechts enkele teamleden verder. Op 4300 meter hoogte bereikten ze de sneeuwgrens. Daar, op 150 meter afstand van de top, dwong een muur van ijs Wollaston te stoppen. Hij kwam tot de conclusie dat hij het lot zou uitdagen als hij een laatste poging zou wagen in de mist en de regen: 'Het spreekt vanzelf dat we erg teleurgesteld waren toen we langzaam omlaag strompelden naar ons kamp (...) Als de prijs je ontgaat als je zo dichtbij bent, is dat moeilijk te verdragen.'[12]

Hun terugtocht naar de kust werd geplaagd door tegenslagen. Wollaston verdronk bijna toen zijn kano omsloeg in de woeste rivier. Hij verloor zijn aantekeningen, dagboeken, kaarten en andere waardevolle dingen. Daarna vond hij tot

zijn ontzetting twee dode lichamen op het pad. Niet lang daarna volgden er nog meer, allemaal leden van een stam die ze bij hun tocht omhoog hadden bezocht. Wat volgde waren, zo schreef Wollaston, 'de twee meest vreselijke dagen die ik ooit heb meegemaakt. We passeerden de dode lichamen van dertig tot veertig mensen. Ze lagen allemaal op of in de buurt van het pad. Sommigen hadden schuilhutten gemaakt van takken en bladeren en andere hadden zich, met zijn vieren of vijven, verstopt onder uitstekende rotsen en waren gestorven naast de as van het vuur.' Hij dacht eerst dat ze het slachtoffer waren geworden van een plotselinge epidemie, maar er was geen teken van ziekte te bekennen. Wollaston vermoedde dat ze waren gestorven van de honger: 'Omdat ze steeds zwakker werden, gaven ze het op een zeker moment gewoon op en stierven, zoals inheemse mensen dat kunnen.'

Wollaston bracht verslag uit van zijn reis op een bijeenkomst van de Royal Geographical Society in Londen, op 26 januari 1914, enkele dagen na de toespraak van Sir Ernest Shackleton waarin hij de steun van de Society vroeg voor zijn expeditie met de *Endurance*. Een van de toehoorders drukte zijn bewondering uit voor het feit dat een ontdekkingsreiziger, 'gekleed in een onberispelijk avondkostuum, alsof hij nooit uit Piccadilly was weg geweest', zo'n aangrijpend verhaal kon vertellen over 'een rivier vol gevaarlijke stroomversnellingen en ondoorwaadbare kuilen, ingeklemd tussen steile rotsen, omgegeven door een jungle zonder begaanbare paden en vol muskieten, vliegen, bloedzuigers en doorns; de nachten met natte kleren doorbrengen in de vrieskou; met te weinig rantsoen en een deprimerende mist waarin alles onzichtbaar werd; de scheepswrakken; en het verlies van onvervangbare notities van een gewaagd avontuur'. Het was inderdaad een opmerkelijk verhaal, maar wat nog opmerkelijker was, was het verhaal dat Wollaston niet vertelde: zijn vreemde ontmoeting met een onbekende metgezel, waar Wollaston nooit over schreef, maar dat hij wel toevertrouwde

aan een vriend uit Cambridge, de literatuurtheoreticus I.A. Richards.[13]

Wollaston was na zijn ontdekkingsreizen in Nieuw-Guinea gevraagd om deel te nemen aan de eerste expeditie naar de Mount Everest, een verkenningstocht met George Mallory. Later werd hij verkozen tot fellow van King's College in Cambridge, waar hij in 1930, terwijl hij er als docent werkte, samen met een politieagent dodelijk gewond raakte na een beschieting door een verwarde negentien jaar oude student, die na de moord het geweer op zichzelf richtte. Vijf jaar later ontmoette Richards op een receptie in Londen de zoon van Wollaston, Nicholas (die vier jaar oud was toen zijn vader om het leven kwam). Richards vertelde hem een fantastisch verhaal over die tweede expeditie naar de bergen van Nieuw-Guinea. Het zou uiteindelijk worden gepubliceerd door Nicholas Wollaston. Sandy, zo bleek, had hulp gekregen.

> (...) godzijdank werd hij door tropische mist, klamme nevel en regenstormen geleid door een andere blanke man die ver voor hem uit liep – hij keek op de rug van een vreemdeling die in dezelfde richting kustwaarts reisde. Elke keer als Sandy een bergkam bereikte, zag hij de man naar de volgende lopen. Elke keer als Sandy de bocht omging van een rivier of een pad, zag hij de man achter de volgende bocht verdwijnen.
>
> Maar was hij echt een vreemdeling?[14]

Ook al was hij niet in staat om dichterbij te komen, toch had Wollaston het idee dat de man hem bekend voorkwam. Hij wist binnen gehoorsafstand te komen, maar hij kreeg geen antwoord als hij hem riep. Toen de expeditie uiteindelijk de kust bereikte, verdween de metgezel. Wollaston probeerde de identiteit van de vreemdeling vast te stellen, maar niemand wist iets over hem. Hij was net zo plotseling en mysterieus verdwenen als hij gekomen was. 'Alles wat Sandy wist, was

dat de andere ontdekkingsreiziger hem voor was en hem gaande hield en de expeditie had gered.'[15]

***

In april 1916 ontsnapten Henry Hugh Gordon Dacre 'Harry' Stoker en 2 andere krijgsgevangenen uit Turkse gevangenschap na een uitbraakpoging. Hij was geboren in Dublin en was een neef van Bram Stoker, de auteur van *Dracula*. Op 15-jarige leeftijd had hij zich bij de koninklijke marine gemeld. Op 29-jarige leeftijd werd hij gezagvoerder van *AE2*, een onderzeeër die gebouwd was voor de Royal Australian Navy. Toen de Eerste Wereldoorlog 8 maanden later uitbrak, voer Stoker van Sydney naar de Middellandse Zee. Hij kreeg opdracht om een route te forceren van de Dardanellen naar de Zee van Marmara en vervolgens 'herrie te schoppen'. Hij slaagde erin om enkele Turkse oorlogsschepen aan te vallen voordat ze de onderzeeër moesten verlaten en Stoker en zijn bemanning gevangen werden genomen. Stoker werd naar het fort van Afion Kara Hissar gebracht, waar hij als krijgsgevangene werd vastgehouden. Hij voelde zich hier, zo schreef hij later, 'een levende dode'. Omdat ze het gevangenisleven niet langer verdroegen, deden Stoker en twee anderen op 23 maart 1916 een gedurfde ontsnappingspoging waarbij de Turkse schildwachten werden afgeleid door een handlanger. Toen de uitbraak werd ontdekt, deed de commandant geen moeite om hen te laten achtervolgen aangezien hun overlevingskansen vrijwel nihil waren. Om de kust te bereiken moesten ze 480 kilometer afleggen, dwars door het ruige Taurusgebergte, zonder kompas, kaarten of geschikte kleding.

Ze reisden onder de bescherming van het duister en moesten 24 kilometer per dag afleggen om genoeg te hebben aan hun rantsoen van rozijnen en chocoladepoeder. Stoker: 'Omdat we vaak boven of dicht bij de sneeuwgrens zaten, was

het vreselijk koud. Het was onmogelijk om te slapen en we konden niet verder. Ze hadden voortdurend het vage gevoel dat ze achtervolgd werden; verder werden ze geplaagd door honger, dorst, pijnlijke voeten en lichamelijke uitputting.' Ze verborgen zich en rustten uit zolang er daglicht was. In de elfde nacht ondernamen ze, hongerig en ontmoedigd, een afmattende tocht door een bergpas, waarbij ze tegen een harde wind moesten opboksen en door de zenuwen nog uitgeputter werden dan ze al waren. Op een zeker moment dachten ze dat ze licht zagen flitsen. Ze vreesden dat ze waren ontdekt door hun achtervolgers die naar soldaten voor hen hadden geseind. Stoker schreef:

> Midden in de nacht voelde ik – niet opeens of bij verrassing – dat er niet drie vermoeide mannen in lijn achter elkaar aan liepen, maar vier. Er was een vierde man die ons volgde, precies op de plaats waar een vierde man zou moeten lopen. Toen we even stopten om uit te rusten voegde hij zich niet bij ons, maar bleef in het donker staan, buiten ons zicht. Maar zodra we weer opstonden en onze tocht voortzetten, liep hij onmiddellijk weer op zijn plaats. Hij sprak niet en liep ook niet voor ons uit om ons te leiden. Zijn houding was als die van een trouwe vriend die zegt: 'Ik kan je niet helpen, maar als er gevaar is, moet je weten dat ik er altijd ben om je bij te staan – of met je ten onder te gaan.'[16]

Ze trokken door de nacht en bereikten de pas voordat het licht werd. Nu het grootste gevaar geweken was, keerde Stoker terug en zag dat de gestalte hen niet langer volgde. Met de anderen sprak hij niet over deze vierde man. Pas nadat ze een veilige plek hadden bereikt waar ze een dag konden uitrusten en hij een vuur had gemaakt en hete cacao dronk, begon hij erover. Een van Stokers collega's vroeg: 'Heeft iemand van jullie iets gezien?' Toen niemand antwoordde, zei Stoker:

'Ik zag – ik dacht dat ik een man zag...' De ander zei: 'Ik zag hem ook.'[17] Later beschreef Stoker de woordenwisseling:

> Ze hadden hem allebei gezien. We waren ons alle drie bewust geweest van zijn aanwezigheid gedurende het zwaarste deel van de nacht. We waren het erover eens dat het moment waarop hij ons verliet het moment was dat er naar ons gevoel geen gevaar meer was.
> Nogmaals, ik kan niet genoeg onderstrepen hoe echt zijn aanwezigheid was, hoe gerustgesteld we ons voelden dat hij er was – ondanks het mysterie –, en wat een kracht en troost we putten uit zijn aanwezigheid. Het was een vreemde ervaring. We voelden dat we veel geluk hadden gehad door zijn aanwezigheid.

Stoker liet nog meer los in een interview uit 1930. Daarin beweerde hij dat hij en zijn metgezellen het erover eens waren hoe de aanwezigheid 'zich over het algemeen had gedragen, dat hij ons een gevoel van vriendelijkheid en troost had gegeven (...)'[18] Zodra de mysterieuze gestalte was vertrokken, kwam er een einde aan hun kortstondige geluk. Stoker schreef: 'Onze laarzen lagen aan flarden, het voedsel was op en onze kracht vloeide snel weg. Er moest ten koste van alles voedsel worden gevonden, anders zouden we uiteindelijk dood neervallen in ons eigen spoor.' Ze kwamen langs een geitenherder en smeekten hem om eten. Hij gaf hun wat voedsel, maar toen ze weg waren, lichtte hij de Turkse autoriteiten in. Ze bereikten de Middellandse Zee, wat zoals Stoker schreef, 'een wonderlijk en inspirerend gezicht was voor drie uitgeputte en afgematte zeelieden'. Maar toen, op de achttiende dag van hun ontsnapping, hoorden ze een knal in de bosjes bij hun schuilplaats. Ze keken in de geweerlopen van een paar opgewonden Turkse soldaten. Ze waren opnieuw krijgsgevangenen. Stoker zou pas in februari 1917 vrijkomen.

Toen de oorlog was afgelopen, schreef Stoker aan Sir Ar-

thur Conan Doyle, de auteur van de verhalen over Sherlock Holmes, over zijn ontmoeting met een vierde gestalte. Doyle, die bijzonder geïnteresseerd was in het bovennatuurlijke, antwoordde: 'Het is dezelfde ervaring als die van Shackletons sleeteam, ook zij zagen een extra man. Een van jullie was (zonder het te weten) blijkbaar een medium. Veel mensen zijn dat. Een van je vrienden heeft daar gebruik van gemaakt (...)'[19]

Een wereld die bevolkt wordt door mysterieuze wezens die kunnen worden opgeroepen in tijden van nood lijkt weinig gelijkenis te vertonen met de rationele wereld die wij denken te bewonen. Het lijkt een behoorlijke stap terug in de geschiedenis. Deze verhalen doen denken aan een tijd waarin monniken jarenlang in de woestijn verbleven en terugkeerden met verhalen over verschijningen en ontmoetingen met goddelijke wezens. In die tijd was het algemeen aanvaard dat er beschermengelen waren die over ons waakten en ons in geval van nood op spirituele of fysieke wijze te hulp schoten. De eerste en meest voor de hand liggende verklaring van het verschijnsel van de Derde Man is dan ook dat het een hedendaagse versie is van een heel oud idee: de beschermengel. Tenslotte verschillen de barre omstandigheden van onze ontdekkingsreizigers niet echt van de isolatie en ascese die in het verleden aanleiding gaven tot verschijningen van beschermengelen of God.

[VIER]

De bescherm-engel

Terwijl hij tijdens de Tweede Wereldoorlog bij de Koninklijke Marine diende, bestudeerde de Britse neuroloog Macdonald Critchley de gevallen van 279 zeelieden en piloten die een schipbreuk overleefden. In zijn boek *Shipwreck-Survivors* uit 1943 beschreef hij de beproevingen die deze mannen moesten doormaken, waaronder gruwelijke lichamelijke letsels zoals door vocht en kou aangetaste voeten (syndroom van White), maar ook aangrijpende psychische afwijkingen zoals fantasieën waarin gebeurtenissen uit het verleden als in een film aan je voorbijtrekken. Het was tijdens een interview voor zijn studie dat Critchley voor het eerst van een heel andere ervaring hoorde, die van een 'beschermengel'.

Het verhaal kwam van een piloot van de Royal Navy Fleet Air Arm die met zijn waarnemer op 25 mei 1941 werd gedwongen om een noodlanding te maken in de Noord-Atlantische Oceaan. Ze waren op een verkenningsmissie en zochten het Duitse oorlogsschip *Bismarck*. Ze vlogen bij nacht, in verschrikkelijk weer en zonder radar. Boven zee verdwaalden ze. Omdat hun vliegtuig zonder brandstof kwam te zitten,

moesten ze landen. Al snel dobberden ze rond in een rubberboot. De omstandigheden waren vreselijk. Ze werden door Critchley omschreven als 'ernstig fysiek ongemak (...) waardoor we op instorten stonden. We werden blootgesteld aan bittere kou en waren drijfnat; hadden intense dorst en gebrek aan voedsel (...) Vooruitzichten op hulp waren ver weg en hoewel we soms op een buitensporige en ongerechtvaardigde manier hoop koesterden, werd die al snel de bodem in geslagen door het besef van onze benarde toestand.' In dat alles bleven zowel de piloot als de waarnemer 'zich inbeelden dat er een derde persoon bij hen was'.[1]

De twee mannen twijfelden er niet aan wie de bezoeker was. Ze beweerden dat ze tijdens hun vreselijke beproeving waren geholpen door een engel. Critchley vond dat 'niet verbazingwekkend... vooral niet in het geval van overspannen en uitgeputte zeelieden en drenkelingen. De "beschermengel" is een voor de hand liggend motief als iemand een sterke geloofsovertuiging heeft'. Hij was zich bewust van de sterk theologische traditie achter het concept: 'De gedachte van een *angelo custodo* is een bekend leerstuk en wordt in religieuze kunst vaak verbeeld als een engel met grote vleugels die als een mysterieuze beschermer achter een klein kind staat.' Niet iedereen die een dergelijke aanwezigheid heeft ervaren schrijft dit toe aan goddelijk ingrijpen. Maar voor degenen met een sterke geloofsovertuiging, zoals Ron DiFrancesco in het World Trade Center, of de piloot van de Fleet Air Arm en zijn waarnemer, kwam de hulp in de vorm van een engel. Bij andere gelovigen droeg de Derde Man een ander religieus gewaad, zoals Shackletons 'Goddelijke Metgezel' en McKinlays spirituele ontmoeting met een aanwezigheid. Bij zijn speurtocht naar andere verhalen over de Derde Man zocht Critchley niet in de logboeken van onderzoekers. Want, zo schreef hij, 'de meest expliciete verwijzingen vinden we in theologische literatuur'. Critchley bestudeerde werken van zuiver religieuze aard en vond voorbeelden waarvan hij vermoedde dat het

waarschijnlijk eerder ontmoetingen met een aanwezigheid zijn geweest dan religieuze visioenen. Een daarvan vond hij in de autobiografie van een Spaanse non, de heilige Teresa van Avila (1515-1582):

> Ik was in gebed (...) toen ik Christus aan mijn zijde zag – of, liever gezegd, ik was me bewust van Hem, want noch met de ogen van het lichaam, noch met die van de ziel zag ik iets (...) Ik kon me niet aan de indruk onttrekken dat Hij bij me was (...) De vergelijking met iemand in het donker of iemand die blind is, gaat mank. Er is enige verwantschap, maar niet veel, want iemand in het donker kun je waarnemen met je andere zintuigen. Je kunt hem horen spreken of bewegen, of je kunt hem aanraken. In dit geval was er niets van dat alles.[2]

In de vroege jaren van het christendom trokken zich naar schatting vijfduizend heremieten terug in de wildernis. Daar zochten ze spirituele vernieuwing en gemeenschap met God door eenzaamheid, vasten, zelfkastijding, meditatie en aanhoudend gebed.[3] De monniken van Thebaïs uit de vierde eeuw zochten Gods nabijheid in de Egyptische woestijn, waar ze leefden in een geïsoleerde omgeving zonder zintuiglijke impulsen. Aldous Huxley, de maatschappijcriticus en romanschrijver, schreef over de rol van zintuiglijke deprivatie in religieuze tradities: 'Als je het leven van Milarepa, de grote Tibetaanse heremiet, bestudeert of de levens van heremieten uit de christelijke traditie, zoals de heilige Antonius of Paulus, dan zie je dat isolatie visionaire ervaringen oproept.'[4] Milarepa werd, na maandenlang in een grot te hebben gewoond, bezocht door zijn zus die schrok toen ze hem zag. Ze had het gevoel dat ze een geest aanschouwde. Geen wonder. In zijn levensverhaal beschreef Milarepa hoe hij eruitzag:

> Mijn lichaam was uitgeteerd door de ascese. Mijn ogen waren weggezonken in mijn oogkassen. Al mijn botten staken naar buiten. Mijn spieren waren uitgedroogd en groen. De huid die mijn vleesloze botten bedekte, leek wel was. Het haar op mijn lichaam was hard en grijs. Het haar stroomde uit mijn hoofd als een schrikwekkende rivier. Mijn ledematen stonden op het punt om uiteen te vallen.[5]

Toch wordt Milarepa gezien als iemand die een staat van volledige verlichting bereikte. Er staat een Tibetaans klooster op de plek waar ooit de ingang van zijn grot zou zijn geweest.

Ook onder stammen in Afrika en Azië en bij inheemse groepen in Noord-Amerika treffen we het gebruik aan van een eenzame periode in de woestijn vol ontberingen. Daar is het veelal een overgangsrite van kindertijd naar volwassenheid waarbij jonge mannen zich een beschermengel verwerven. Een goed voorbeeld van een 'gezocht visioen dat wordt opgewekt door honger, dorst, laxeermiddelen en zelfkwelling' is de *spirit quest* van Noord-Amerikaanse indianen.[6] Een jonge man wordt naar een eenzame plaats gestuurd om te vasten en te bidden waar 'hij kan worden bezocht door wat hij ziet als bovennatuurlijke wezens'.[7] Een vergelijkbare rite wordt gepraktiseerd door de Inuït, die om een geest op te roepen gebruikmaken van monotonie, lange wandelingen over de toendra of opsluiting in een iglo.

In een verhaal van jezuïeten uit 1642 wordt een Noord-Amerikaanse *spirit quest* beschreven. Een jonge man 'van slechts vijftien of zestien jaar oud trok zich terug in het bos om zichzelf door vasten voor te bereiden op de verschijning van een of andere demon'. Na zestien dagen zonder voedsel in eenzaamheid te hebben doorgebracht, 'zag hij een oude man van zeldzame schoonheid die uit de hemel neerdaalde, op hem toeliep en vriendelijk tegen hem zei: "Houd moed. Ik zal je leven beschermen."' In een ander gerapporteerd geval

vastte een indiaan genaamd Medicijnkraai 'vier dagen. Hij sneed een vinger af en offerde die aan de zon (...) Het bloed gutste omlaag'. Hij viel flauw, maar vlak voor het aanbreken van de dageraad 'zag hij een jonge man en een jonge vrouw die uit het westen kwamen'. Deze welgezinde wezens 'spraken met hem [en] gaven hem medicijnen'.[8] Deze zeldzame verslagen van het leven van inheemse bewoners vertonen opvallend veel gelijkenissen met de verhalen van westerse ontdekkingsreizigers, bergbeklimmers en overlevenden van door mensen veroorzaakte rampen.

Een vroom mens ontmoet onder extreme omstandigheden altijd God of een engel. John Brown, een 65 jaar oude mijnwerker, die in 1835 23 dagen zonder voedsel zat opgesloten in een Britse kolenmijn, was bijna dood toen hij eindelijk werd gered: 'Een blekere gestalte kun je je niet voorstellen. Zijn gezicht was niet doodsbleek of bleek zoals wanneer iemand flauwvalt, maar had een vreemde vergeelde aanblik zoals die van een mummie. Zijn vlees leek geheel verdwenen, er was niets op zijn botten achtergebleven onder de dunne bedekking van zijn leerachtige huid.' Het meest bizarre was dat er een grote witte schimmel, die gewoonlijk op rottende boomstronken in mijnschachten groeit, over zijn hele lichaam was gekropen toen hij – te zwak om zich te bewegen – stil in zijn graf lag. Een krant citeerde Brown die achteraf zou hebben gezegd: 'In het donker was ik niet alleen; ik had een gezelschap dat de aarde me niet kon onthouden, want God was bij me.'[9] Later zei een commentator: 'Het is op zijn minst waarschijnlijk (...) dat hij, wat vaker voorkomt bij extreme beproevingen, het gevoel had dat er een ander persoon bij hem was, en dat, omdat hij een vroom presbyteriaan was, die andere persoon voor hem niemand anders was dan God.'

In een artikel uit 1967 in de *American Journal of Psychiatry* vinden we een verslag van een mijnramp in Pennsylvania die werd overleefd door twee mannen die veertien dagen lang meer dan negentig meter onder de aarde hadden doorge-

bracht. De eerste zes dagen van hun gevangenschap hadden ze geen contact met de buitenwereld gehad, noch licht, noch voedsel. Daarna waren reddingsmensen in staat geweest om licht, microfoons en voedsel in de ruimte te laten afdalen. Toen ze uiteindelijk werden gered, beweerden de mijnwerkers 'allebei iets te hebben gezien terwijl ze in de donkere holte zaten'.[10] Ze werden op de tweede en derde dag na hun beproeving onderzocht door psychiaters. Beide mannen rapporteerden dat ze religieuze ontmoetingen met een aanwezigheid hadden gehad, waarbij die ervaringen zich vooral beperkten tot de eerste zes dagen, toen ze geen enkel contact hadden met de buitenwereld. Ze werden apart ondervraagd en ook samen. In verschillende gevallen 'verklaarden beiden dat ze dezelfde dingen hadden gezien op dezelfde tijd'. Beide mijnwerkers, de één een 28-jarige lutheraan en de ander een 58-jarige rooms-katholiek, beweerden dat ze paus Johannes XXIII hadden 'gezien' in zijn pauselijke ambtskledij. Na de verschijning van de paus, aldus de jonge mijnwerker, 'wist ik dat we gered zouden worden'. Hij zei dat hij niet bijzonder religieus was, maar niettemin het gevoel had dat de 'Heer al die tijd met hem was'. De andere man zei dat ze vaak naar de paus hadden gekeken – 'ongeveer 5000 keer'. De jongere man zei ook dat hij een vrouw met lang haar had gezien die neerknielde in gebed. Haar aanwezigheid had verschillende dagen aangehouden, zelfs nadat de redders contact met hen hadden gemaakt.

Instortende gebouwen kunnen aanleiding geven tot vergelijkbare verhalen. Park Seung-hyung, een negentienjarige klerk die op de afdeling kinderkleding van het Sampoong-warenhuis in Seoul in Zuid-Korea werkte, kwam vast te zitten nadat het pand in juli 1995 instortte, waardoor meer dan driehonderd mensen om het leven kwamen. Park zat zestien dagen zonder water en voedsel. Zij overleefde in een klein gat onder een ingestorte liftschacht, een ruimte die voor haar te klein was om rechtop te kunnen zitten. Om haar heen la-

gen de rottende lichamen van andere slachtoffers. De jonge vrouw, die ernstig was uitgedroogd toen ze uiteindelijk onder het puin vandaan werd gehaald, vertelde dat er tijdens haar beproeving verschillende keren een monnik aan haar was verschenen. 'Hij gaf me een appel en dat hield de hoop levend,' zei ze.[11] Haar moeder noemde het bezoek van de monnik een wonder.

Een ander verhaal over een religieuze ervaring is dat van Will Jimeno, een politieofficier van de New York Port Authority die zich op 11 september naar het World Trade Center haastte. Jimeno's verhaal is beroemd geworden door de film van Oliver Stone uit 2006, *World Trade Center*. Die ochtend vroeg sergeant John McLoughlin om assistentie van vrijwillige politiemensen om een reddingsoperatie voor de noordtoren te kunnen bemannen. Hij had mensen nodig die waren getraind in het gebruik van beademingsapparatuur. Jimeno, die in januari was afgestudeerd aan de politieacademie, meldde zich als vrijwilliger. Het team van vijf mannen was in een hal die zuid- en noordtoren met elkaar verbond. Ze duwden karren met zware zuurstofflessen, toen er een luide knal klonk, gevolgd door een schok. Plotseling zagen ze een 'muur van verwoesting' op zich afkomen. McLoughlin schreeuwde: 'Ren naar de goederenlift!'[12] Dominick Pezzulo rende voorop, Jimeno volgde, daarna kwam McLoughlin met achter hem twee andere officieren. Ze werden bedekt door het puin van de ingestorte zuidtoren. Zodra het lawaai afnam, schreeuwde McLoughlin: 'Kunnen jullie me horen?' Van de vier mannen antwoordden alleen Pezzulo en Jimeno.

Jimeno zat vast in een zittende positie, met een stuk beton op zijn schoot. Pezzulo, die dichtbij was, kon zich uit het puin loswrikken en deed zijn best om ook Jimeno te bevrijden. Maar het beton was te zwaar om weg te duwen. McLoughlin zat gevangen in een piepkleine ruimte ongeveer 6 meter van de anderen vandaan. Op een gegeven moment trok Pezzulo zijn geweer en schoot door een gat waardoor

hij licht van boven zag schemeren. Hij hoopte de aandacht van de reddingswerkers te trekken, maar al snel begon de grond voor de tweede maal te schudden en het enorme lawaai groeide aan tot een gewelddadig crescendo. 29 minuten nadat ze vast waren komen te zitten, begon de noordtoren in te storten. 'Dominick, er komt iets enorms aan,' zei Jimeno. Het omlaag stortende beton verkleinde de open ruimte tot de omvang van een kleine tent. Pezzulo kreeg een enorme klap. Hij schreeuwde het uit bij de inslag, en 2 minuten later zei hij met een kalme stem: 'Ik ben gewond, ik ben ernstig gewond.' De twee mannen spraken een aantal minuten met elkaar voordat Pezzulo stierf in het vage licht dat door hun gevangenis heen scheen.

Jimeno's situatie verslechterde. Hij had hevige pijn door verwondingen aan zijn been en had vreselijke dorst. De tijd kroop voorbij. Het leek een hopeloze situatie. Hij verkeerde in een kleine ruimte, was begraven onder stukken beton, gebroken leidingen en stalen balken. Er hingen stof- en rookwolken in de lucht. Bijna 10 uur nadat hij en McLoughlin onder het puin waren begraven, was er geen teken van een reddingsoperatie. McLoughlin kreunde zo nu en dan. Jimeno sloot zijn ogen. Toen opeens werd hij zich bewust van een krachtige aanwezigheid: 'Ik zag Jezus naar me toe komen. Ik was heel dorstig. Toen ik Jezus zag, wist ik het.'[13] Hij zag geen gezicht, maar Jimeno wist dat het Christus was. 'Ik herinner me dat ik Jezus vroeg: "Als ik in de hemel kom, kan ik dan wat water krijgen?"'[14] Het visioen bleef niet lang bij hem, maar het vervulde hem met hoop. Hij voelde dat het hem iets wilde zeggen: 'We gaan het redden.' Van de 2800 mensen die begraven werden door het puin van het World Trade Center, kwamen er slechts 20 levend onder de 'berg' vandaan, zoals reddingswerkers de enorme hoop puin noemden – 1360 ton van stalen steunbalken, beton en andere brokstukken. Onder hen bevonden zich ook Will Jimeno en John McLoughlin.

***

Het woord *engel* komen we honderden keren tegen in de Bijbel, waar ze worden afgeschilderd als machtige boodschappers en soldaten met schrikwekkende macht, de uitvoerders van Gods wil. Bijvoorbeeld in Genesis, waar ze met vlammende zwaarden de oostelijke toegangspoorten van Eden bewaakten, of in Openbaringen, waar ze tegen een draak vochten. Maar engelen traden ook op als beschermers, zoals de engelen die Petrus uit de gevangenis bevrijdden. En in het Oude Testament zegt God tegen Mozes: 'Mijn engel zal u voorgaan.' In Psalm 91:11 krijgen we te horen: 'Hij vertrouwt je toe aan zijn engelen, die over je waken waar je ook gaat.' In het Nieuwe Testament wordt die gedachte naar voren gebracht in Hebreeën 1:14: 'Zijn zij niet allen dienende geesten, uitgezonden om hen bij te staan die deel zullen krijgen aan de redding?' De Rooms-Katholieke Kerk kent nog altijd een feest ter ere van de beschermengelen, dat al eeuwenlang elk jaar op 2 oktober wordt gevierd. In zijn 'Meditatie voor het Feest van de Heilige Engelbewaarders' schreef paus Johannes XXIII: 'Laten we gedenken hoe bewonderenswaardig de intentie van de goddelijke Voorzienigheid was om aan engelen de taak toe te vertrouwen om over de mensheid en individuele mensen te waken, die anders slachtoffer zouden worden van de grote gevaren die op hun weg komen.'[15] Dit idee is nergens beter uitgewerkt dan in de verschijning van de aartsengel Rafaël in het boek Tobit.

Het boek Tobit werd geschreven in de tweede eeuw voor Christus en speelt zich af in de tijd van ongeveer zeshonderd jaar voor Christus. De setting is Ninevé, een grote stad in Assyrië, aan de oevers van de Tigris (het huidige Mosul in Irak). Tobit en andere joden leefden als bannelingen na de deportatie van de noordelijke stammen van Israël naar Assyrië in 721 v. Chr. Tobit, een welvarend man, was een voorbeeldig gelovige. Hij bad regelmatig, gaf aalmoezen en 'prees God

voortdurend en erkende Gods majesteit'. Zijn toewijding bracht hem echter in problemen omdat hij weigerde een Assyrische wet te gehoorzamen. Deze wet eiste dat de lichamen van mensen die waren geëxecuteerd voor misdaden tegen de staat buiten de stadsmuur moesten worden geworpen, waar de lijken aan de dieren werden overgelaten. Telkens als er een jood ter dood was gebracht, haalde Tobit het lichaam op om het in het geheim te begraven. Toen dat werd ontdekt, werd zijn eigendom geconfisqueerd en moest Tobit onderduiken. Na een reeks ongelukkige gebeurtenissen werd de vrome jood ook nog eens blind. Tobit werd wanhopig en bad tot de Heer: 'Gebied toch dat mijn levensadem wordt teruggenomen.' Tegelijkertijd bad ook een jonge vrouw of ze mocht sterven, in Ekbatana, in het gebied van de Meden (het huidige Iran). Ze was een verre verwant van Tobit en probeerde tot zevenmaal toe om te trouwen, maar elke keer werd haar man in de huwelijksnacht gedood door de demon Asmodeüs. Volgens het boek Tobit verhoorde God de gebeden van Tobit en Sara en stuurde de aartsengel Rafaël om hen te helpen.

Het belangrijkste deel van het verhaal gaat over Tobits zoon Tobias, die door zijn vader naar de Meden wordt gestuurd om geld op te halen dat daar door Tobit was achtergelaten voordat zijn problemen begonnen. Tijdens zijn avontuurlijke reis wordt Tobias vergezeld door een reiziger die beweert 'Azarias' te zijn, een neef van de familie, maar in werkelijkheid de vermomde aartsengel Rafaël is. De engel behoedt en begeleidt Tobias op zijn moeizame tocht. Als Tobias wordt aangevallen door een grote vis (een symbool van de dood) terwijl hij in de Tigris een bad neemt, grijpt Rafaël in. Hij geeft Tobias bevel om de vis te vangen en zijn gal, hart en lever te verwijderen, omdat hij daar 'nuttige medicijnen' van kan maken. Later trouwt Tobias op aandringen van Rafaël met Sara en gebruikt het hart en de lever van de vis om Asmodeüs uit het bruidsvertrek te verjagen. De demon vluchtte weg, 'tot diep in Egypte. Rafaël achtervolgde hem tot daar, overmeesterde

hem en bond hem onmiddellijk vast,' terwijl hij hem ongedeerd liet.

Wat treffend is aan dit verhaal is dat Rafaël in het boek Tobit niet alleen de beschermer is van Tobias, maar ook een metgezel en gids blijkt te zijn voor iemand die een reis maakt naar een land dat hij niet kent.

God zendt Rafaël naar de aarde in antwoord op gebeden om hulp van Tobit en Sara. Noch Tobit, noch Sara vraagt specifiek om een gids op de wegen van westelijk Azië. Het is Tobit die er bij Tobias op aandringt om een metgezel voor zijn reis te zoeken. Rafaël komt als bij toeval tevoorschijn als Tobias eropuit gaat om een reisgezel te vinden. Rafaël zegt dat hij het gebied goed kent. Als hij aan Tobit wordt voorgesteld, vertelt hij vol genoegen een weinig engelachtig leugentje om bestwil. Hij doet alsof hij Azarias is. Belangrijker is dat hij herhaalt dat hij de weg kent in het gebied, wat ook waar blijkt te zijn. Tobit zegt daarop iets wat impliceert dat hij gelooft in engelen als beschermende reisgenoten. Hij hoopt en bidt dat een engel Tobias (en Azarias) zal vergezellen op zijn reis. Als zijn vrouw haar zorgen uitspreekt over de tocht, zegt Tobit opnieuw vol vertrouwen dat een goede engel Tobias zal begeleiden – waarmee hij dichter bij de waarheid is dan hij denkt.

Als Tobias en Rafaël behouden in Ninevé terugkeren, volgt Tobias de instructies van Rafaël op. Hij wrijft de gal van de vis in zijn vaders ogen, waarna Tobit weer kan zien. De engel zegt tegen Tobias: 'Toen je zonder aarzeling je maaltijd verliet om die dode te begraven, werd ik naar je toe gestuurd om je op de proef te stellen. Maar God stuurde me ook om jou en je schoondochter Sara te bevrijden.' Rafaël openbaart zijn ware identiteit en onthult dat zijn (schijnbare) lichaam een visioen is – blijkbaar een engelachtig ingrijpen op de menselijke zintuigen: 'Ik ben Rafaël, een van de zeven heilige engelen die de gebeden van de heiligen opdragen en toegang hebben tot voor de heerlijke troon van de Heilige.' Hij wijst erop dat hij

tijdens de reis nooit at, wat hij wel zou hebben gedaan als hij een echt lichaam zou hebben gehad: 'Al die tijd dat ik voor jullie zichtbaar was, at en dronk ik niet; het was een visioen wat jullie zagen.' Tobit schrikt hevig vanwege dit ingrijpen van een afgezant van God. Hij werpt zich op de grond terwijl Rafaël naar de hemel opstijgt.[16]

***

Thomas Aquinas (ook wel Thomas van Aquino genoemd), een dominicaanse monnik uit de dertiende eeuw, filosoof en 'doctor angelicus', toonde interesse voor de studie der engelen. Hij baseerde zich voornamelijk op verwijzingen in de Bijbel en een aantal gevestigde namen zoals de heilige Hiëronymus. Hij haalde zijn bewijsmateriaal echter vooral uit het boek Tobit.

In zijn grote theologische werk, *Summa Theologiae*, speculeerde Thomas over de aard der engelen, waarbij hij duidelijk stelde dat engelen onlichamelijk zijn, wat betekent dat ze geen lichamen hebben zoals wij, omdat ze gemaakt zijn van licht of lucht of een ander subtieler materiaal dan vlees en bloed. Hoewel ze immaterieel zijn, zijn ze in staat om materie te verplaatsen. Als hij speculeert over de vraag of de engelen in hun vermeende lichamen 'levenshandelingen' verrichten, citeert Thomas een gesprek tussen Rafaël en Tobias over de vraag of hij de weg weet naar Medië, waarop Rafaël zegt dat hij daar vaak heeft gereisd. Hierna volgt de overweging dat reizen een 'levenshandeling' is, waarop Aquinas antwoordt dat het vermeende lichaam wel beweegt, maar dat dit een randverschijnsel is voor de onlichamelijke substantie van de engel.

Engelen, zo zegt hij, kunnen de wil van mensen niet veranderen, dat wil zeggen, ze kunnen onze basisbehoeften en neigingen niet anders maken dan ze zijn. Alleen God heeft de macht om dat te doen. Ze kunnen ons echter wel over-

tuigen en beïnvloeden door bepaalde begeerlijke voorwerpen en beelden te presenteren die ons helpen om tot God en de deugd te bidden of om de zondige verleidingen van de gevallen engelen of duivels te weerstaan.[17] Vervolgens stelt hij dat engelen op verschillende manieren onze verbeelding en zintuigen kunnen beïnvloeden, innerlijk (in gedachten en dromen) of uiterlijk. Ze kunnen ons temperament beïnvloeden door onze chemie te veranderen, dat wil zeggen ingrijpen op de balans en beweging van onze 'lichaamssappen'. Uiterlijk kunnen ze zichzelf aan ons presenteren door middel van schijnlichamen (die voor hen niet meer zijn dan kleding voor ons).

Als Thomas het heeft over de hulp die ze als 'dienende engelen' (dienen betekent in dit verband het verschaffen van diensten of goederen) bieden en daarbij in het bijzonder over de dienende rol van enkele engelbewaarders spreekt, komt hij tot de conclusie dat er inderdaad beschermengelen bestaan en dat ieder van ons (christenen) er een heeft.

Het belangrijkste is dat deze beschermengelen ons door leiding of 'aansporing' naar God en het goede leiden en niet dat ze ons redden uit bepaalde fysieke of psychische moeilijkheden. Dat verklaart waarom ze zich vooral richten op overreding en verlichting in plaats van uitredding. Engelen zijn geen beveiligingsbeambten of reddingswerkers.

'Soms echter,' zo schrijft Thomas, 'verschijnen ze door een bijzondere gunst (of genade) van God boven de algemene wet uit aan mensen, zoals er ook wonderen zijn die de natuurlijke orde overstijgen.' We kunnen erover speculeren waarom deze uitzonderingen plaatsvinden. Morele en fysieke problemen kunnen elkaar vaak overlappen; misschien willen de engelen mensen van de dood redden voordat ze hun taak op aarde hebben volbracht, of misschien willen ze hen redden van wanhoop of dood op het moment dat ze in een slechte gemoedstoestand zijn. In noodgevallen kunnen beschermengelen zichtbaar en tastbaar verschijnen om duidelijke en

onmiskenbare aanwijzingen te kunnen geven die innerlijke gedachten en dromen overstijgen.

Ook de bekende uitdrukking 'Hoeveel engelen passen er op de punt van een naald?' wordt geassocieerd met de middeleeuwse theologie, en dan in het bijzonder die van Thomas. De uitdrukking wordt meestal in afkeurende zin gebruikt en verwijst naar irreële abstracties of overdreven subtiliteiten, waar Aquinas inderdaad vaak van is beschuldigd. Hoewel de uitdrukking schijnt terug te gaan op goedmoedige grapjes van middeleeuwse studenten, komt Aquinas met zijn engelenleer inderdaad dicht in de buurt van het tellen van het aantal Godsgezanten dat past op de punt van een naald. Thomas ging ervan uit dat engelen, hoewel ze geen lichamelijke vorm hebben, in de materiële wereld fysieke daden kunnen verrichten. Hij wierp daarbij de vraag op of er meer dan één engel tegelijk kon optreden op één plaats – en de punt van een naald vormde zeker één plaats. Thomas' conclusie luidde dat er op één plaats slechts één engel kon optreden (en dat een engel, die niet de oneindige God is, slechts op één plaats tegelijk kon zijn).

Aquinas suggereert hier een antwoord op de vraag hoeveel engelen er op de punt van een naald passen: één. Hoe buitenissig ook, de één-engel-op-één-plaatstheorie sluit opvallend goed aan bij ervaringen die in dit boek worden beschreven. De aanwezigheden – noem het engelen – verschijnen niet als uitgebreide reddingsteams, maar treden op als alleen handelende individuen. Eén engel, zo lijkt het, is meer dan genoeg voor de taak die moet worden verricht.

***

Het is meer dan 700 jaar geleden dat Thomas Aquinas het probleem van de engelen ter sprake bracht. Het opmerkelijke is dat enquêtes aantonen dat er nog steeds veel mensen zijn die geloven in het bestaan van engelen. Een van die onder-

zoeken, uitgevoerd in 1993 voor *Time Magazine* onthulde dat 69 procent van de Amerikanen het bestaan van engelen als een feit beschouwt en dat 46 procent beweerde een eigen beschermengel te hebben.[18] Dergelijke ideeën komen niet voort uit oude geschriften zoals het boek Tobit. Als mensen er tegenwoordig al een bepaald beeld bij hebben, dan is dat vaak het beeld van de sentimentele engeltjes die als tuincherubijnen fungeren of de putti die vrijwel overal op staan afgebeeld, van ansichtkaarten tot draagtassen. En dan is er natuurlijk nog de newagespiritualiteit met haar engelgidsen.

Michael Murphy beweerde in zijn boek *The Future of the Body* uit 1992, dat door newageaanhangers als een heilig boek wordt beschouwd, dat sommige visioenen van engelen kunnen worden afgedaan als de 'hersenschimmen van bijgelovige mensen'. Maar andere visioenen, zo zei hij, 'trotseren elke verklaring. Zo zijn er gevallen van fantoomgestalten gerapporteerd door langeafstandslopers, zeelieden, ontdekkingsreizigers en avonturiers – mensen die niet echt geneigd zijn tot occulte ervaringen'. Murphy was van mening dat dit bewijst 'dat mensen inderdaad onstoffelijke wezens kunnen waarnemen'. Hij zei dat deze entiteiten leiding geven op momenten dat het moeilijk is en 'soms troost bieden, vragen stellen bij ingesleten veronderstellingen, informatie verschaffen, suggereren dat het leven dimensies kent die boven de gewone waarneming uitgaan, of mensen in extase brengen'.[19] Murphy suggereerde verder dat de aanwezigheid zich manifesteert bij mensen die tot op de rand van uitputting worstelen om wakker te blijven: 'Begrijpelijkerwijs verscherpte deze stress veroorzakende waakzaamheid hun aandacht tot buitengewone hoogte. Doordat tegelijkertijd hun gewone waarnemingsbarrières werden weggenomen door vermoeidheid werden ze ontvankelijk voor paranormale visitaties.'[20]

Engelen zijn in onze cultuur vaak van hun kracht beroofd, zelfs van de kracht om 'vragen te stellen bij ingesleten vooronderstellingen'. Ze worden voorgesteld als schattige, mol-

lige kinderen in luiers of als prachtige jongelingen met gouden haar. Naast het feit dat engelen belangrijk blijven voor veel gelovigen, komt het geloof in engelen ook steeds vaker voor onder mensen die een meer algemeen gevoel van spiritualiteit kennen. 'Een van de redenen waarom God engelen heeft gemaakt is om onze vrienden te zijn,' zegt Eileen Elias Freeman, auteur van de bestseller *Touched by Angels*. Maar voor velen lijkt God daar weinig mee te maken te hebben en is het idee van vriendschap behoorlijk ik-gericht. Mensen hebben de neiging om engelen te zien als knechtjes, die klaarstaan om te assisteren bij ondergeschikte taken zoals het vinden van een geschikte plek om te parkeren of het verliezen van gewicht. In zijn boek *Omens of Millennium* vergeleek Harold Bloom engelen met 'huisdieren', die er zijn om ons gezelschap te houden en ons onvoorwaardelijke liefde te geven. 'Wat het oorspronkelijk doel van de engelen ook is geweest, momenteel lijkt hun primaire taak het geruststellen van Amerikanen,' aldus Bloom.[21]

De engel die Ron DiFrancesco tegenkwam in het World Trade Center was anders. Hetzelfde geldt voor de engel die de mannen van de Fleet Air Arm ontmoetten. Zij zagen een echte engelverschijning die, net als de engel die Asmodeüs bond in Egypte of de engel die Daniël beschermde in de leeuwenkuil, uitsteeg boven de gewone natuurlijke orde.

* * *

In zijn invloedrijke boek *The Varieties of Religious Experience* uit 1907 beschreef William James het verschijnsel op de volgende manier: 'Het is alsof het menselijk bewustzijn een gewaarwording van de werkelijkheid kent, een gevoel van objectieve aanwezigheid, een waarneming van wat we "iets daar" zouden kunnen noemen, die dieper gaat en algemener is dan de meer speciale en bijzondere "zintuigen".'[22] James baseerde zijn conclusies niet op verhalen over extreme avon-

turen, maar op de alledaagse ervaring en gewone levensomstandigheden.

James, hoogleraar aan Harvard University en de broer van de romanschrijver Henry James, was filosoof en psycholoog. Hij beschouwde zijn onderzoek naar de religie als een 'studie van de menselijke natuur', maar zag het ook als een apologie van de religieuze aanleg in de mens. Het boek werd geschreven toen hij in Europa herstelde van plotselinge hartklachten die hem bijzonder moe maakten. James was nog geen zestig, maar werd al geconfronteerd met zijn eigen sterfelijkheid. Het boek is een beschrijvend onderzoek dat zich op aspecten van de menselijke natuur richt die te maken hebben met religieuze ervaring. Hij was minder geïnteresseerd in religieuze instellingen of leerstellingen dan in 'de gevoelens, handelingen en ervaringen van individuele mensen in hun eenzaamheid, voor zover ze zichzelf begrijpen in relatie tot wat ze beschouwen als het goddelijke'. Zonder te willen bekeren schreef hij dat de mens via religieuze ervaring toegang heeft tot een grotere en andere werkelijkheid: 'De uiterste grenzen van ons wezen gaan, zo lijkt mij, over in een geheel andere bestaansdimensie dan de waarneembare en louter "begrijpelijke" wereld.' Onder de cognitieve ervaringen van religie die hij verzamelde waren ook rapporten over een mysterieuze aanwezigheid. James schrijft:

> Het gebeurt vaak dat een hallucinatie niet volledig is ontwikkeld: de persoon die erdoor wordt getroffen voelt een 'aanwezigheid' in de kamer die duidelijk lokaliseerbaar is, in een bepaalde richting kijkt, echt is in de meest nadrukkelijke zin van het woord, vaak plotseling opduikt en plotseling weer verdwijnt; en toch niet gezien, gehoord, gevoeld of waargenomen wordt op de gebruikelijke 'zintuiglijke' manier.[23]

Hij citeert een vriend die een aanwezigheid had opgemerkt, een waarneming die 'onbeschrijfelijk veel *sterker* was dan de normale zekerheid die we van gezelschap hebben als we in de nabijheid verkeren van gewone levende mensen. Dat iets was dicht bij me en op een intense manier reëler dan elke gewone waarneming'. Bij een andere gelegenheid beschreef de vriend een abrupte gewaarwording van een aanwezigheid die steeds intenser werd, maar deze keer ging het verder dan

> een zuiver bewustzijn van iets daar en vermengde het zich met een algeheel gevoel van geluk, een verrassend bewustzijn van iets onuitsprekelijk goeds. Niet vaag, niet zoals het emotionele effect van een gedicht, of een scène, of een bloem, of muziek, maar de zekerheid van een nabije aanwezigheid van een soort machtige persoon. Nadat het was verdwenen hield de herinnering aan als de enige waarneming van deze realiteit.

James citeert ook uit een gepubliceerd verslag uit 1895: 'Plotseling zonder waarschuwing leek mijn hele wezen te worden geprikkeld door een sterke spanning of bezieldheid, en ik was me, met een intensiteit die niet gemakkelijk kan worden voorgesteld door degenen die dit nooit hebben ervaren, ervan bewust dat een ander wezen of aanwezigheid (...) dicht bij me was.' In *The Varieties of Religious Experience* worden dergelijke ervaringen door James gerekend tot het gebied van de religieuze (zo niet specifiek angelieke) ervaring.

Dezelfde intensiteit en hetzelfde gevoel van bezieldheid wordt soms gerapporteerd in gevallen die beschreven worden door ontdekkingsreizigers. De pionier en Amerikaans naturalist John Muir strandde in 1872 op een rotswand op Mount Ritter in de Sierra Nevada. Terwijl hij daar met zijn armen uitgespreid stond, kon hij zich niet naar boven of naar beneden bewegen: 'Mijn ondergang leek zeker. Ik moest vallen. Er zou een moment van verbijstering komen, en dan een

hulpeloze val via de afgrond naar de gletsjer beneden.' Toen, vrij plotseling, werd hij vervuld van nieuwe kracht. Wat het ook was, het 'trad naar voren en nam de controle over (...) Was ik omhoog gedragen op vleugels, dan had mijn verlossing niet volmaakter kunnen zijn.' Die dag werd Muir, die later de Sierra Club zou helpen oprichten,[24] de eerste mens die de top van Mount Ritter bereikte. Hij had er geen idee van wat er met hem gebeurd was, maar zag het ingrijpen van een beschermengel als een mogelijke verklaring.

Voor gelovige mensen is dit de meest voor de hand liggende verklaring voor het verschijnsel van de Derde Man. Maar veel van de mensen die een aanwezigheid hebben ervaren, in het bijzonder in de meer recente periode, zagen het niet als een ingreep van een bovennatuurlijke macht, maar als iets van binnenuit, het product van fysiologische of psychologische mechanismen. Voor hen was het helemaal geen religieuze ervaring.

[VIJF]

De pathologie van de verveling

Ontmoetingen met de Derde Man komen vandaag de dag vaker voor dan ooit eerder in de geschiedenis. De reden is eenvoudig dat er in onze tijd steeds meer mensen betrokken zijn bij reizen die volharding vragen en plaatsvinden in een 'extreme en ongewone omgeving'. Dit soort reizen hebben zelfs een naam gekregen. Ze worden EUE's genoemd, een afkorting van de Engelse term *Extreme and Unusual Environments*. Psychologen hebben de term bedacht om een omgeving te omschrijven die *extreem* is in de zin van gevaarlijk en oncomfortabel, en *ongewoon* omdat ze nieuw is. Een groot aantal factoren bepalen of een omgeving voldoet aan de EUE-criteria. Ze zijn samengebracht onder drie noemers: (1) omgevingen waarin overleving afhangt van geavanceerde technologie (ruimte, diepzee); (2) omgevingen die een speciale uitrusting en techniek vereisen maar voor sommige mensen een natuurlijke leefomgeving kunnen zijn (poolgebieden, bergen, woestijnen); en (3) omgevingen die zijn getransformeerd door een ramp (aardbeving, orkaan, oorlog, terroristische aanslag).[1] Andere EUE's betreffen traumatische omgevingen, zoals die

van schipbreukelingen op de oceaan. Antarctica past zeker in dit rijtje. En ook lucht- en ruimtevaart. Een van de meest voorkomende kenmerken van EUE's is eentonigheid of monotonie.

***

De vliegenier Charles Lindbergh had het idee dat hij niet alleen was toen hij zijn eerste trans-Atlantische solovlucht maakte van New York naar Parijs. De 25-jarige kwam zo onder druk te staan dat hij het gevoel kreeg dat hij 'de brug overstak die je alleen ziet in de laatste momenten van je leven'. Lindbergh was in de ochtend van 20 mei 1927 vertrokken van Roosevelt Field bij de stad New York. Met niet meer dan een magnetisch kompas en een luchtsnelheidsmeter vloog hij zijn eendekker, de *Spirit of St. Louis*, in noordoostelijke richting langs de kust en werd boven Nova Scotia en Newfoundland gezien, voordat hij de Atlantische Oceaan opdraaide in de richting van Ierland. De vlucht was afmattend. Er verzamelde zich ijs op de vleugels toen hij door een donderkop vloog. Ook raakte het toestel door een magnetische storm uit koers. Hij vloog blind door een mistbank. Nadat hij 17 uur in de lucht was geweest, voelde Lindbergh dat hij niet verder kon vliegen zonder slaap. Slapen betekende echter een zekere dood. Gelukkig was de *Spirit of St. Louis* niet al te stabiel, zodat hij op momenten dat hij weggleed in dromenland onmiddellijk werd wakker geschud door het toestel. Op andere momenten hield hij zichzelf wakker met ijswater. Hij werd zich er geleidelijk van bewust dat, terwijl zijn lichaam om slaap vroeg, zijn geest beslissingen nam die zijn lichaam vergat te nemen. Hij had de controle in handen gegeven van een 'autonome geest', een kracht die hij herkende als iets van zichzelf, maar ook weer niet.

Na 19 uur was Lindbergh halverwege de route. Hij was van plan geweest om die prestatie te vieren, maar vond het vol-

strekt onbelangrijk toen het zover was. Hij had geen honger of dorst meer. Hij was opgehouden in zijn logboek te schrijven. Het vliegtuig snorde verder. Tijdens het 22e uur werd Lindbergh plotseling geconfronteerd met een aanwezigheid in de vliegtuigromp van de *Spirit of St. Louis*. Terwijl hij worstelde om wakker te blijven en om donderkoppen te vermijden soms zo laag vloog dat hij de spetters van de golvende oceaan kon voelen, werd Lindbergh zich ervan bewust dat hij gezelschap had. Hij dacht zelfs dat er meer dan één wezen met hem meereisde. Hij herinnerde zich dat, terwijl hij naar het besturingspaneel staarde,

> de vliegtuigromp achter me opeens vol was met geestachtige wezens – vage vormen, doorzichtig, bewegend, gewichtsloos met me meevliegend. Ik ben niet verrast dat ze er zijn. Ze zijn er niet plotseling. Zonder mijn hoofd om te draaien zie ik hen net zo duidelijk als wanneer ik hen aankijk.[2]

Lindbergh voelde dat de 'geesten' met hem spraken en vond hen vriendelijk. Hij was op geen enkele manier geschrokken van deze wezens. Hij had het gevoel dat hij hen kende; ze kwamen hem bekend voor en hij had het gevoel dat ze hem wilden helpen, 'terwijl ze met me spraken en me raad gaven over mijn vlucht, discussieerden over problemen van het navigeren, me geruststelden en belangrijke boodschappen gaven die in het gewone leven niet verkrijgbaar zijn'.

Later op dezelfde dag zag Lindbergh een vlekje op de zee. Toen hij dichterbij kwam realiseerde hij zich dat het een vissersboot was. Een moment later zag hij er nog veel meer. Hij bereikte spoedig een groene landtong, waarvan hij vaststelde dat het de zuidwestkust van Ierland was. Hij vloog in een spiraalvormige beweging naar beneden, in de richting van een dorp. Hij zag mensen naar buiten rennen, de straten in, omhoogkijken en zwaaien. Lindbergh ontdekte: 'De behoefte

aan slaap was verdwenen en daarmee ook de geestachtige verschijningen die met me meevlogen die ochtend.'[3]

Hij had verwacht dat hij, zelfs bij perfecte weersomstandigheden, zo'n 80 kilometer uit koers zou zijn. Nu rekende hij uit dat hij slechts 8 kilometer van zijn geplande route was afgeweken. Het bericht over het succes van zijn vlucht werd via de telegraaf de wereld rondgestuurd. Lindbergh vervolgde zijn tocht, vloog over Plymouth met de bedoeling om Parijs te bereiken en zijn historische non-stopvlucht tussen twee continenten te voltooien. Toen hij de Franse kust naderde, begon de motor van de *Spirit of St. Louis* hevig te schudden. Lindbergh dacht dat hij misschien een noodlanding zou moeten maken, maar realiseerde zich dat een van zijn brandstoftanks leeg was. Met een draai aan een afsluiter keerde het geruststellend gesnor van de motor terug. Hij had eerder al het wereldafstandrecord non-stopvliegen verbroken. Dit keer maakte hij zich klaar om geschiedenis te schrijven. Hij maakte een triomfantelijke cirkelgang rond de Eiffeltoren en zocht het landingsveld, Le Bourget Aerodrome. Zijn aankomst, het einde van een 33 uur en 30 minuten lange vlucht, werd aanschouwd door een menigte van 150.000 mensen. De mensen verdrongen zich om hem heen toen Lindbergh trillend uit zijn cockpit stapte. Nadat het nieuws van zijn behouden aankomst was doorgeseind, werd hij een held in de Verenigde Staten en wereldberoemd.

In een boek dat kort na zijn historische vlucht werd gepubliceerd maakte Lindbergh geen melding van zijn ontmoeting met de geestverschijningen. Het is een feitelijk verslag dat de privacy tracht te bewaren waar de verlegen jongeman naar verlangde. Maar door de tijd heen onthulde Lindbergh zijn geheim. Hij maakte voor het eerst melding van de 'onstoffelijke wezens'[4] in fragmentarische ongepubliceerde memoires uit 1939. Later voegde hij nog meer details toe aan wat blijkbaar een uiterst persoonlijke ervaring was. Toch zou het jaren duren, tot bijna drie decennia na de vlucht, voordat hij

ruchtbaarheid gaf aan zijn ongebruikelijke ontmoeting. Het was de meest besproken onthulling in zijn boek *The Spirit of St. Louis*, dat een bestseller werd en een Pulitzer Prize won. Het nieuws verscheen echter voor het eerst in de *Saturday Evening Post*, op 6 juni 1953. Lindbergh schreef:

> Ik heb nooit geloofd in verschijningen, maar hoe kan ik de vormen verklaren die met me meevlogen zoveel uren van deze dag? Transparante vormen met menselijke contouren – stemmen die spraken met gezag en helderheid – die me vertelden – die me vertelden – maar wat vertelden ze me? Ik kan me geen woord herinneren van wat ze zeiden.

Lindbergh deed de verschijningen nooit af als hallucinaties, maar zag ze als 'emanaties van de ervaring van eeuwen'. Hij had het gevoel dat hij, door zijn lange vlucht, in contact was gekomen met een grotere werkelijkheid. Ondanks dat hij niet in staat was om zich de details te herinneren van zijn ontmoetingen met zijn fantoomgezellen, herinnerde hij zich genoeg om hen te kunnen omschrijven als 'vriendelijk, behulpzaam en geruststellend'.

* * *

De psycholoog Woodburn Heron opperde de gedachte dat Charles Lindberghs ontmoeting met geestverschijningen niet het resultaat was van slaapgebrek, de meest voor de hand liggende verklaring, maar van eentonigheid. Hij beweerde dat 'het niet onwaarschijnlijk is dat sommige onverklaarbare vliegtuig- en treinongelukken veroorzaakt werden door langdurige monotone stimulatie'.[5] Hij wees erop dat de hersenen gewend zijn aan voortdurende prikkeling, een soort zintuiglijk bombardement, en dat 'een veranderende zintuiglijke omgeving wezenlijk lijkt te zijn voor mensen'. Verder zei hij:

'Eentonigheid is een belangrijk en blijvend menselijk probleem.' Door hoge signaaldruk – dat wil zeggen een constant spervuur van stimuli die binnenkomen bij de zintuigen – blijven we niet alleen waakzaam, maar ook wakker. Mensen zijn gemaakt voor en gewend aan een 'normale' hoeveelheid en verscheidenheid van prikkels. Ze zijn niet voorbereid op de afwezigheid daarvan.

Eentonigheid is niet beperkt tot onbegaanbare en verlaten gebieden op aarde. Net als isolatie kan eentonigheid ook het gevolg zijn van een 'capsuleomgeving'. Deze kunstmatige omgevingen maken het mensen mogelijk om te overleven op plaatsen waar het moeilijk, zo niet onmogelijk is, om in leven te blijven, zoals in de lucht, op grote diepte in de oceaan, of nog belangrijker, in de ruimte.[6] Capsules veranderen heel langzaam ons menselijk bestaan, omdat steeds grotere aantallen mensen hierin werken of spelen. Eentonigheid nam in het verleden een belangrijke plaats in en lijkt ook in de toekomst een voorname plaats te krijgen.

Vreemd genoeg worden ontdekkingsreizigers gedwongen om in bijzonder eentonige omgevingen te leven bij hun pogingen om te ontsnappen aan... eentonigheid. In zijn studie over de psychologie van ruimtereizen beweerde de Britse neuroloog W. Grey Walter: 'De drang om te ontdekken maakt deel uit van ons zenuwstelsel (...) De menselijke soort raakt uit balans in een evenwichtige omgeving.'[7] Walter bestudeerde perioden uit de geschiedenis waarin er een explosie plaatsvond van geografische ontdekkingen en avonturen. Hij concludeerde dat de theorie van sommige historici dat de ontdekkingsreizen het gevolg waren van economische en militaire noodzaak niet helemaal klopt. Walter ontdekte dat de thuislanden van de ontdekkingsreizigers veelal 'gastvrij en welvarend waren en slechts last hadden van gangbare problemen'. Volgens hem was het eerder een 'interactie van mentale krachten' die dit soort gebeurtenissen in gang zette. Dat is vandaag de dag nog meer het geval dan vroeger. Grote en groeiende aan-

tallen mensen zijn geïnteresseerd in extreme sporten en zoeken ongewone situaties op, zoals onze eerste ruimtetoeristen aantonen. Walter beschouwde dit alles als een poging om aan de eentonigheid te ontsnappen. Het streven naar lichamelijk gemak en de behoefte aan prikkels door middel van riskante activiteiten maken deel uit van de aard van ieder mens.

Bij onderzoek dat werd gepubliceerd in het tijdschrift *Neuron* hebben wetenschappers een primitief deel van de hersenen geïdentificeerd dat een rol speelt bij de menselijke behoefte aan avontuur. Door tijdens gecontroleerde testen de bloedstroom van de proefpersonen te meten ontdekten Britse onderzoekers dat 'noviteitstimuli' (*novel stimuli*) het ventraal striatum activeren. Het ventraal striatum is betrokken bij de productie van wat de auteurs een 'noviteitbonus' (*novelty bonus*) noemden. De beloning die het lichaam ontvangt voor het zoeken naar nieuwe en ongewone ervaringen is het vrijkomen van neurotransmitters zoals dopamine. (Dit organisch mechanisme wordt volgens de auteurs trouwens uitgebuit door bedrijven die 'identieke, of bijna-identieke, producten' weten te verkopen door middel van herverpakking.)[8] De behoefte om avontuurlijk te zijn komt overigens niet alleen voor bij mensen. Ook laboratoriumratten in een doolhof kiezen als ze de kans krijgen wisselende routes naar het voedsel in plaats van steeds dezelfde weg te lopen. Met andere woorden, ook ratten kennen 'ontdekkingsvreugde'.

De ironie is dat mensen bij hun pogingen om aan eentonigheid te ontsnappen juist voor eentonige situaties kiezen. Nergens is zoveel eentonigheid als in kunstmatige omgevingen, zoals in een vliegtuigcockpit of bij ruimtereizen. Heron bedacht een term voor deze weerzin tegen het ontbreken van zintuiglijke prikkels. Hij noemde het 'de pathologie van de verveling'. Als voorbeeld van het pathologische effect van eentonigheid wees hij op chauffeurs die lange afstanden afleggen en soms bizarre hallucinaties rapporteren. Van bijzonder belang is ook Herons verwijzing naar het 'afbreek'-verschijn-

sel dat piloten soms ervaren bij vluchten als het vliegtuig op grote hoogte rechtdoor vliegt zonder dat er andere objecten in de buurt zijn of de horizon zichtbaar is. De piloot zit vast in zijn stoel, draagt vaak zwaarwegende kleding, heeft gebrekkig zicht en hoort de witte ruis van de motoren op de achtergrond. Het gevolg is dat hij of zij wordt onderworpen aan een reductie van zowel structuur als organisatie van de zintuiglijke input, terwijl hij of zij tegelijkertijd door de aard van het werk wordt geconfronteerd met 'stress die groter is dan normaal'. In dergelijke omstandigheden breken piloten hun vlucht af en dalen. Voorafgaand aan dergelijke gebeurtenissen rapporteerden piloten dat ze 'zich sterk bewust [waren] van intense eenzaamheid, isolatie en een gevoel "buiten bereik te zijn"'.[9] In één geval kreeg een piloot die een routinevlucht maakte op grote hoogte 'de indruk dat hij loskwam van zijn vliegmachine en zichzelf en het vliegtuig van buitenaf waarnam'.[10] Velen doen geen verslag van dit soort ervaringen, 'omdat ze het gevoel hebben dat het een mentale afwijking is'.[11] Deze ervaringen komen tenslotte niet 'van mystici, maar van praktisch ingestelde mensen, en worden met tegenzin gerapporteerd'. Andere piloten hebben het over een gevoel van 'nabijheid tot God'. In vele religies worden isolatie, eentonigheid en verveling gebruikt om 'creatieve religieuze inzichten, goddelijke openbaring of spirituele wedergeboorte te bereiken. Dergelijke ervaringen gaan vaak gepaard met visioenen van goddelijke gestalten'.[12] Een vliegtuig besturen lijkt 'iets heel anders dan het mediteren in een grot'. Toch kan ook dit een geïsoleerde en eentonige omgeving zijn.

Heron, die samenwerkte met de psycholoog Donald O. Hebb, kreeg van de Canadese Defense Research Board de opdracht om een systematische studie te doen naar 'de effecten van het langdurig blootgesteld worden aan een sterk monotone omgeving'. Heron deed experimenten met zintuiglijke deprivatie door proefpersonen te isoleren in een ruimte waarin stimulatie door middel van patronen en waarnemingen zo

veel mogelijk was uitgebannen. De proefpersonen droegen bijvoorbeeld doorschijnende viziers en hun handen en onderarmen werden beschermd tegen de gewaarwording van aanrakingen. Na lange perioden van isolatie ontstond er bij velen 'een honger naar stimuli'. Ze begonnen 'tegen zichzelf te praten, te fluiten, te zingen of gedichten te reciteren'. De behoefte aan zintuiglijke prikkels werd zo sterk dat zelfs het met de ene vinger strelen van een andere vinger een intens genot kon veroorzaken. Sommigen 'rapporteerden dat ze het gevoel hadden dat er een ander lichaam naast hen lag. In één geval overlapten de twee lichamen elkaar en bevonden zich gedeeltelijk op dezelfde plaats.'[13]

Hebb relateerde dit aan een 'verstoring van de lichaamsperceptie'. Het beeld dat we van ons lichaam hebben is een 'mentale constructie' die door normale mensen niet wordt opgemerkt omdat er andere aanwijzingen zijn die onze beeldvorming ondersteunen: 'Het bewustzijn dat je op dit moment van jezelf hebt is een hallucinatie die plaatsvindt om overeenstemming te bereiken met de werkelijkheid.' De gewaarwording van fantoompijn bij mensen na een amputatie illustreert dat ons bewustzijn van het lichaam 'niet een directe waarneming' is. Was Lindberghs ontmoeting dan een verstoring van zijn lichaamsbeeld? Hebb steunde Herons suggestie dat Lindberghs fantoompassagiers het gevolg waren van eentonigheid. In zijn *Essay on Mind* beweerde Hebb dat op grote hoogte 'de grond beneden ons heel monotoon en gelijkvormig wordt. De oceaan heeft hetzelfde effect op lagere hoogten, en Charles Lindbergh werd zich tijdens zijn solovlucht over de Atlantische Oceaan bewust van "geestachtige verschijningen".'[14] Anderen eveneens.

***

Edith Foltz Stearns behoort tot de generatie van vrouwelijke luchtvaartpioniers van wie Ameila Earhart de bekendste is.

Ze haalde haar vliegbrevet in 1928 en ging op tournee in het noordwestelijk deel van de Verenigde Staten. In 1929 vloog ze in de eerste geheel vrouwelijke vliegrace, die de 'Poederdons Derby' werd genoemd. De race startte in Santa Monica in Californië en eindigde 4300 kilometer verder en 8 dagen later in Cleveland in de staat Ohio. Deelnemers moesten koersen met navigatietechnieken zoals gegist bestek en wegenkaarten. Een kwart van de twintig deelnemers aan de wedstrijd bereikten de finish niet en een van hen kwam om het leven. Stearns bereikte als tweede de finish in haar lichtgewichttoestel.

Tijdens een wedstrijd in 1932 raakte Stearns van de route. Ze had nog maar weinig brandstof en wist dat de enige kans om niet neer te storten was dat ze een poging zou wagen om te landen op de spoorrails die ze had gevolgd. Ze begon aan de afdaling en wilde een noodlanding wagen toen een stem uitriep: 'Nee, nee, Edie, niet doen!' Ze herkende het als de stem van een oude klasgenoot, een meisje die als tiener was gestorven bij een auto-ongeluk. Stomverbaasd trok ze de neus omhoog, stabiliseerde het toestel en vloog rechtdoor. Binnen een paar minuten kwam de landingsbaan van Phoenix in zicht en was ze in staat om veilig te landen. Stearns zei: 'Ik vlieg nooit alleen. Er zit altijd een soort "aanwezigheid" naast me, mijn "copiloot" zoals ik het ben gaan noemen. In tijden van groot gevaar neemt een mysterieuze hand het stuur over en leidt me in veiligheid.'[15]

Het verschijnsel van een 'helpende geest' die ingrijpt vond op een dramatische manier plaats tijdens de Tweede Wereldoorlog toen Stearns diende bij de Air-Transport Auxiliary in het Verenigd Koninkrijk, waarbij ze nieuwe of opgelapte vliegtuigen van fabrieken naar luchtmachtbases vloog. Bij een van die gelegenheden kreeg ze de opdracht om ondanks beperkt zicht een Mosquitobommenwerper van Hamble naar Hawarden te vliegen, een basis van de Royal Air Force in Schotland. Ze vertrok met tegenzin en zat enige tijd in de cockpit te wachten. Een officier vroeg wat ze aan het doen

was. Ze wilde niet zeggen dat ze wachtte op haar mysterieuze copiloot. Stearns steeg zonder incidenten op, maar raakte gedesoriënteerd toen ze in een dikke mist zonder zicht in de buurt van haar bestemming kwam. Ze cirkelde rond en liet het toestel verschillende malen naar beneden duiken. Maar de slechte condities dwongen haar om weer op te stijgen, een patroon dat steeds weer werd herhaald. Het werd nacht. Haar kansen op een landing bij daglicht waren al minimaal, maar een landing in de nacht leek nog moeilijker. Stearns zei: 'Ik heb vaker gevaar meegemaakt tijdens mijn vluchten, maar ik voelde me zo verloren en alleen, zo volledig gedoemd tot de ondergang.' Ze begon te bidden om hulp.

Plotseling riep een stem: 'Edie! Pas op!' Deze keer, zo had ze het gevoel, was het haar vader die niet lang daarvoor was gestorven. Zonder te aarzelen schoot ze omhoog en miste ternauwernood een heuvel. 'Vanaf dat moment was ik niet langer alleen.' Ze realiseerde zich dat ze volledig uit koers was geraakt, maar voelde zich op een vreemde manier heel kalm. Na enige tijd en ondanks het donker vond ze een autoweg en volgde die totdat ze een landingsbaan had gevonden. Ze zette veilig de landing in en taxiede naar de verkeerstoren. Een geïrriteerde officier rende naar buiten en vroeg haar waarom ze zijn commando's had genegeerd en was geland: 'Deze landingsbaan is gesloten.' Ze antwoordde dat ze geen radio had en dat het een noodlanding was. In een bericht over haar heldendaden dat tien jaar later werd gepubliceerd, zei Stearns: 'Ik heb er nooit aan getwijfeld dat ik het zou halen – met hulp van mijn copiloot.'

***

Brian H. Shoemaker was een van die piloten wiens talent om te vliegen in moeilijke en extreem gevaarlijke omstandigheden een echt wetenschappelijke 'ontdekkingsreis' naar Antarctica mogelijk maakte. Zijn squadron, VX-6, dat was gesta-

tioneerd op een luchtmachtbasis van de United Air Force in Quonset Point op Rhode Island, was voor vier maanden ingezet op McMurdo Station. De missie zou plaatsvinden tijdens de Antarctische zomer, als de extreme kou uitbleef en wetenschappelijke teams de kans kregen om tijdelijke kampementen op te zetten op het continent. De Shoemakergletsjer in de Southern Cross Mountains, gelegen in Victorialand, is naar hem vernoemd. Zijn bijdrage aan wat technisch gesproken de Naval Support Force Antarctica was, maar ook wel 'Operation Deep Freeze' werd genoemd, resulteerde in de jaren tachtig van de vorige eeuw in een benoeming tot commandant. Maar in 1967 bevond luitenant (later kapitein) Shoemaker zich als piloot van een H-34-helikopter op de frontlijn van de zoektocht naar kennis over het witte continent.

In december van dat jaar vertrok hij naar McMurdo, dat gelegen was op de uiterste zuidpunt van Rosseiland op Antarctica, 3500 kilometer ten zuiden van Nieuw-Zeeland. Samen met een copiloot en een ander bemanningslid zou hij een onderzoeksteam naar een kampement op het Antarctisch Plateau vliegen, het hoogland dat de Zuidpool honderden kilometers in elke richting omringt. De hoogte van het plateau, dat bijna 3000 meter hoog is, en het klimaat ervan, maken het tot een van de meest ongastvrije streken op aarde. Het wordt voortdurend geteisterd door stormen en kent temperaturen die behoren tot de koudste die ooit zijn gemeten op aarde. Shoemaker vloog de helikopter naar het westen, over de McMurdo Sound, een zeestraat in de Rosszee, en vloog daarna omhoog over het Transantarctisch Gebergte, om uiteindelijk het plateau en de plaats te bereiken waar het team van vier glaciologen een kamp op wilde zetten. De procedure vereiste dat de H-34, waarvan de motor haperde vanwege de kou, bij het wetenschappelijk team zou blijven totdat ze hun tent hadden opgezet en gebleken was dat de radio werkte. Dat duurde langer dan gedacht. De installatie van het radiobaken mislukte, maar de radio zelf deed het.

Shoemaker nam de beslissing dat het veilig was om hen te verlaten.

De helikopter begon aan de terugreis. Een halfuur later verloor McMurdo al het radiocontact met het toestel, waarschijnlijk vanwege een magnetische storm. Met het verlies van het contact verloor de bemanning haar verbinding met de basis. Ze hadden geen navigator aan boord. Met 24 uur daglicht en beneden een landschap dat eruitzag als een schijnbaar onveranderlijk wit veld, hadden ze geen idee van hun positie. Shoemaker was bang dat ze uit koers waren geraakt. Hij en zijn copiloot konden geen bergen zien en er was geen enkele manier om richting te bepalen. Shoemaker vroeg: 'Dolen we rond? Vliegen we rondjes?' Hun hachelijke situatie bleef enige tijd onveranderd. Daarna kreeg Shoemaker het gevoel dat er een 'helpende aanwezigheid' bij hem in de cockpit kwam zitten. Het sprak en verzekerde hem: 'Alles komt goed.' Shoemaker vroeg zich af wie of wat het zou kunnen zijn,[16] maar was niet verbaasd en besloot zijn copiloot niet op de hoogte te stellen van wat er gebeurde. De aanwezigheid adviseerde hem om een andere koers te kiezen 'door twintig graden naar rechts te draaien'. De copiloot merkte blijkbaar niets, maar Shoemaker voelde heel sterk de aanwezigheid van een Derde Man die vlak achter hem stond. Hij draaide de H-34 twintig graden naar rechts zoals hem was gezegd. 'Ik had geen andere aanwijzingen om op af te gaan (...) Het was mysterieus, maar niet eng. Het gaf troost. De beslissing die ik moest nemen was: volg deze aanwijzing of kies zelf. Zelf had ik echter geen idee welke kant ik op moest.'[17]

Hij besprak de zaak niet met zijn copiloot omdat 'hij misschien aan de redelijkheid van mijn beslissing had kunnen twijfelen'. Het gevoel van aanwezigheid duurde minstens een halfuur. Het hield zelfs aan nadat de helikopter de bergen had bereikt die hun de weg konden wijzen. Maar uiteindelijk voelde Shoemaker dat hij 'dit alles achter zich kon laten'. Ze

slaagden erin de basis te bereiken binnen de normale veiligheidsmarge.

Shoemaker bracht het gebeurde niet ter sprake in de verblijfsruimte van de piloten. Hij was bang voor wat ze zouden zeggen. Maar hij sprak er later wel over met pastor Gerry Creagh, een Nieuw-Zeelander die al meer dan 25 zomers kapelaan was geweest van Chapel of the Snows, een kapel van de Amerikaanse marinebasis op McMurdo Station. Inofficieel stond hij bekend als 'de kapelaan van Antarctica'. Creagh vertelde hem 'dat wat hij had meegemaakt niet zo ongebruikelijk was als hij dacht. Hij zei dat het een van de mysteriën was die in praktische zin onverklaarbaar zijn, maar vanuit het geloof kunnen worden geïdentificeerd.'[18]

***

Na een nachtelijke lancering van de spaceshuttle *Atlantis* op 12 januari 1997 koppelde de shuttle aan bij het Russische ruimtestation *Mir*. Naast een enorme hoeveelheid voorraden zette de shuttle NASA-astronaut Jerry M. Linenger af, een gepromoveerd arts in de epidemiologie die had gediend bij de Amerikaanse marine voordat hij in 1992 voor de NASA ging werken. Linenger was in 1994 al met de spaceshuttle *Discovery* op een elfdaagse missie geweest, maar zou nu een historisch record van 132 dagen in *Mir* verblijven, waarbij hij 80 miljoen kilometer zou afleggen in meer dan 2000 omwentelingen om de aarde. De psychologische effecten van langdurige isolatie, vervreemding van het bekende, verminderde zintuiglijke input en intense monotonie – gekoppeld aan de noodzaak van uiterste alertheid – zouden een bron vormen van grote stress. Samen met andere spanningsfactoren waaronder lichamelijke veranderingen zoals verzwakking van de botten en een verschijnsel wat het 'ruimteaanpassingssyndroom' wordt genoemd (een reeks vreemde fysiologische veranderingen veroorzaakt door gewichtsloosheid en het reizen door de

ruimte), was dit een garantie voor een behoorlijk stressvolle omgeving. *Mir* functioneerde ver onder haar oorspronkelijk niveau en werd geplaagd door een 'dominoachtige reeks' van technische gebreken. De missie had chronische problemen, een saaie routine die werd onderbroken door levensgevaarlijke noodsituaties.

Er waren regelmatig grote problemen met het zuurstofsysteem. De drie bemanningsleden – twee Russische kosmonauten en Linenger – ademden maandenlang ethyleenglycoldampen in en moesten een temperatuur van 33 graden Celsius verdragen. Dit alles was het gevolg van lekkages in de aangetaste koelbuizen. Toch waren deze problemen nog het minst zorgwekkend. Aan het begin van Linengers missie, tijdens de wisseling van de wacht toen er even zes bemanningsleden in *Mir* verbleven in plaats van het gebruikelijke drietal, was er brand uitgebroken op het ruimtestation. Toen het alarm afging reageerde de bemanning aanvankelijk met een zekere onverschilligheid, omdat ze gewend waren aan het geluid. Terwijl Linenger zich door het station bewoog, botste hij bijna tegen Vasily Tsibliev aan, de inkomende gezagvoerder, die in de gewichtsloze omgeving met verwoede gebaren uit de module zweefde waarnaar Linenger op weg was. Linenger vroeg hem of het ernstig was, maar voordat de Rus antwoord kon geven, zag Linenger 'een tentakel van rook naar zich toe kronkelen'. Daarna zag hij de bron: een laaiend vuur met vlammen van dertig centimeter dik die wel een meter hoog reikten, waarbij de vonken ervan afvlogen. Het vuur was zo heet dat het metaal begon te smelten. Het vuur dreigde ongehinderd zijn weg te zoeken door het aluminium omhulsel. Dat zou drukverlaging veroorzaken waardoor de bemanning kon stikken.

De rook die de module vulde was zo dik dat, zo zei Linenger, 'we bijna een uur lang de vingers voor onze ogen niet konden tellen'. De bemanningsleden leken door de nevel op geestverschijningen, die druk in de weer waren om het vuur

onder bedwang te krijgen. Een van hen passeerde Linenger met een vieze lap voor zijn gezicht. Warme lucht en rook stijgen in de ruimte niet op. Ze konden onmogelijk ontsnappen aan de rook die langs hun ogen schroeide en hun longen vulde. Linenger worstelde om een zuurstofmasker op te zetten. Hij hield zijn adem in en trachtte om de hoofdriemen los te maken. Toen hij het ding voor zijn mond had probeerde hij weer adem te halen, maar het apparaat werkte niet. Linenger dacht dat hij zou sterven. Hij raakte niet in paniek: zijn training en persoonlijkheid stonden dat niet toe. In plaats daarvan trad hij de situatie nuchter tegemoet. Hij voelde langs de scheidingswand of er nog een ander zuurstofmasker was. Zijn hoofd deed pijn. Hij was ingesloten door het donker. De tijd kroop voorbij, elke milliseconde leek een eeuwigheid te duren. Toen botste zijn hand op een ander masker. Dit keer werkte het.

Zonder zuurstofmaskers, zei Linenger, 'zouden we allemaal gestikt zijn. Nog één zo'n levensbedreigende situatie, hoe klein ook, en we zouden zes dode ontdekkingsreizigers zijn geweest. Klaar uit.'[19] Drie van de Russische bemanningsleden werden weggestuurd om een van de twee *Soyuz*-capsules aan *Mir* te koppelen. De tweede *Soyuz*-capsule bleek echter ontoegankelijk door de vlammen. Het enige ruimtevoertuig dat beschikbaar was, bood slechts plaats aan drie mensen. Dat betekende dat drie van hen zouden sterven tenzij ze het vuur konden doven. Ze werkten met drie brandblussers tegelijk om een einde te maken aan de noodsituatie, maar niets leek te baten. Ten slotte, na veertien minuten, doofde het vuur vanzelf en bleven ze gespaard. Drie van de Russen vertrokken. Degenen die bleven stonden niet stil bij wat er was gebeurd – er waren te veel dringende routinehandelingen te doen – maar het raakte hun wel. Linenger schreef: 'We beseften allemaal weer hoe onbeduidend ons bestaan daar was aan die frontlinie, hoe onze levens in een oogwenk hadden kunnen worden uitgedoofd.'

Later ontsnapte *Mir* ternauwernood aan een 'bijnadood'-botsing met een onbemand Progress-vrachtschip. Het bevoorradingsschip was onlangs geleegd en daarna volgeladen met kapotte apparatuur en afval. Gewoonlijk zou het ruimteschip, dat nu een soort vuilniswagen was, na vertrek naar de bovenatmosfeer zijn gevlogen en daar zijn verbrand, waarna zijn missie was voltooid. Tot grote verrassing van de bemanning van *Mir* kregen ze een week later van de Russische vluchtleiding te horen dat het ruimteschip niet teruggeroepen was naar de aarde, maar opnieuw zou aankoppelen. Als reden gaf men op dat er een nieuwe koppelingsprocedure moest worden getest met gebruikmaking van een met de hand bediend back-upsysteem van *Mir*.

Dit leek Linenger geen goed idee: 'Het was ontworpen als back-upsysteem voor de nabije afstand en was nooit bedoeld geweest om de Progress van grote afstand te besturen.' Bovendien was er geen back-up van het handmatig bediende besturingssysteem, aangezien *dit* systeem het back-upsysteem was. Als er iets fout zou gaan, zouden ze in grote problemen komen. En omdat dit *Mir* was, leek dat een aan waarschijnlijkheid grenzende mogelijkheid. Een van de videoschermen die bedoeld waren om visuele aanwijzingen te geven, vulde zich met statische energie waardoor het onmogelijk werd om het naderende ruimtevaartuig te besturen. Plotseling had de vuilniswagen alle kenmerken van een naderende raket.

De Russische gezagvoerder, Vasily Tsibliev, werd in een poging om de route van het vaartuig in te schatten gedwongen heen en weer te rennen van de controlekamer naar de dichtstbijzijnde patrijspoort. Sasha Lazutkin schreeuwde: 'Het ziet ernaar uit dat hij recht op ons af komt! Het gaat veel te snel.' Tsiblievs gezicht was bezweet terwijl hij blindelings de remraketten van de Progress afvuurde. Het gevaar kwam zo dichtbij dat Tsibliev op een gegeven moment naar Linenger riep: 'Maak je gereed om het schip te verlaten en de *Soyuz* in te gaan!' De drie mannen verwachtten dat de Progress *Mir*

zou raken, maar op de een of andere manier bleef de klap uit. Dit keer dankten ze God voor hun redding.

De problemen hielden aan. Op een ander tijdstip raakte ze de controle over *Mir* kwijt door falen van een computer die de hoogte controleerde. Het gevolg was dat de zonnepanelen van *Mir* de zon niet meer in het vizier kregen, waardoor de stroom uitviel en alles donker werd. Een 'zenuwslopende stilte' volgde. Het was een kritieke situatie. Opnieuw was er de mogelijkheid dat de bemanning het station moest verlaten om te kunnen ontsnappen via hun reddingsvlot, het ruimtevaartuig *Soyuz*. Ze zetten alle systemen uit en wachtten in het donker totdat ze in hun baan om de aarde weer aan de door de zon verlichte zijde zouden komen, waar de zonnepanelen genoeg zonlicht zouden opvangen om de batterijen gedeeltelijk weer op te laden. Vervolgens moesten ze wachten op de volgende omwenteling die hen terug in het zonlicht zou brengen. Het kostte twee dagen om genoeg energie te verzamelen om *Mir* weer op koers te krijgen.

Met dergelijke noodsituaties en het regelmatig uitvallen van de belangrijkste systemen, waardoor het alarm van het station bijna dagelijks afging, liep de stress bij de bemanning behoorlijk op. Als arts nam Linenger pathologisch gedrag waar bij zijn kameraden, veroorzaakt door een combinatie van isolatie en de vrijwel constante stress aan boord van de oude en gebrekkige *Mir*. Tot zijn verrassing bleken zelfs mannen, die psychologisch waren getest voor dergelijke omstandigheden, een grens te kunnen bereiken waarop ze 'hun verstand dreigden te verliezen'. Zelfs Linenger, die bij de Amerikaanse marine aan den lijve had ervaren wat het was om in isolatie te leven en de psychologische impact van langdurige isolatie had bestudeerd, 'was verbaasd hoezeer hij de stress van het leven in een van de wereld afgescheiden omgeving had onderschat. De isolatie was in alle opzichten extreem'.

Het waren niet de angstaanjagende momenten op *Mir* en de talloze confrontaties met de dood, maar de isolatie en de

eentonigheid die de grootste uitwerking op hen hadden. Linenger nam maatregelen om te garanderen dat hij niet hetzelfde kwetsbare punt zou bereiken als zijn teamgenoten. Hij hield zich aan een strak werkschema, maar zorgde er ook voor dat hij een uur per dag op de loopband stond, waarvan de effecten veel spanning wegnamen. Het was bijna aan het einde van zijn missie, drieënhalve maand later, dat hij een ervaring had die heel anders was dan alles wat hij eerder had meegemaakt.

Als hij op de loopband stond, probeerde Linenger te ontsnappen aan de 'pijnlijke' situatie door plekken op de groene aarde te visualiseren. Hij volgde in gedachten de route die hij nam voordat hij aan zijn missie begon. In zijn geest ging hij terug naar Californië, waar hij op het strand rende, de huizen zag, Hotel Del Coronado en de mensen, lachend, wuivend. Hij knipoogde in gedachten naar de meisjes op straat.

Dit proces werd door Woodburn Heron al in 1957 beschreven als een noodzakelijke en begrijpelijke reactie van mensen op 'sterk monotone omgevingen (...) [Sommige mensen] fantaseerden over het reizen van de ene bekende plaats naar de andere en probeerden alle gebeurtenissen onderweg voor de geest te roepen.'[20] Door middel van deze visualisatieoefening doorstond Linenger het eerste halfuur van zijn work-out, wat belangrijk was omdat lichamelijke oefening in de ruimte extreem moeilijk is. Als hij op de loopband stond had hij het gevoel dat er een man op zijn schouders zat. Het wegdromen deed hem goed.

Maar op een keer, toen hij geen visualisatieoefening deed, werd Linenger zich opeens bewust van de aanwezigheid van een ander persoon, aan de rand van zijn gezichtsveld. Hij bleef strak voor zich uit kijken. Er was geen reden om zich om te keren en het te controleren. Hij wist dat deze aanwezigheid er was, en hij wist ook dat het niet een van de kosmonauten was. Het was de aanwezigheid van zijn vader, Don Linenger, die zeven jaar geleden was overleden. 'Ik voelde zijn aanwe-

zigheid heel sterk, misschien omdat ik hoog in de hemel was, dichter bij hem. Ik had een woordeloos gesprek met hem, en zei hem dat ik hem miste.'[21] Jerry Linenger verstond ook een boodschap die zijn vader hem gaf, die net zo duidelijk klonk als wanneer hij hardop zou zijn uitgesproken. Zijn vader zei: 'Ik ben trots op je. Je wilde altijd astronaut worden, nu ben je het, goed gedaan.'[22]

De aanwezigheid sprak niet over de ellende die Jerry had doorgemaakt, maar het had wel tot gevolg dat hij uit de put werd gehaald. Het was een gelegenheid om te 'ontsnappen'. De astronaut vond het een sterk emotionerende ervaring. Hij was zo dicht bij zijn vader geweest. Hij had een gelukkige, normale kindertijd gehad en had altijd een goede relatie met zijn vader gehad. Op een zeker moment was Linenger bang dat er een kosmonaut de module zou binnenkomen en hem in deze emotionele toestand zou aantreffen. Hij probeerde de aanwezigheid weg te denken, maar ze bleef nog twintig minuten bij hem. Na deze ervaring voelde hij zich mentaal honderd procent beter: 'Alle stress en spanning was helemaal verdwenen.'

De volgende paar weken, toen zijn missie ten einde liep, gebeurde het opnieuw. Alles bij elkaar had hij tot driemaal toe een intense ontmoeting met de aanwezigheid en verder nog zo'n zeven momenten waarop hij het gevoel had dat zijn vader dicht bij hem was, maar niet met hem sprak. Linenger zei: 'Het was geen religieuze ervaring. Als arts zag ik het als een psychologisch verdedigingsmechanisme. Maar ik wilde het niet ontkennen en rationaliseerde het niet.'[23]

* * *

Deze gebeurtenissen suggereren een radicale gedachte – namelijk dat we nooit echt werkelijk *alleen* zijn, dat we altijd iemand – een ander – tevoorschijn kunnen roepen in bepaalde situaties, vooral in extreme en ongewone omgevingen die

door eentonigheid worden beheerst. De Derde Man kan deels worden gezien als een poging van de hersenen om een toereikend niveau van stimulatie te handhaven in een monotone omgeving. Er wordt niet aan getwijfeld dat de pathologie van de verveling een onderliggende factor is bij veel EUE's en dat de Derde Man van eentonigheid leeft. Maar zoals we al eerder zagen, is er meer dan dat alleen.

[ZES]

Het principe van de meervoudige triggers

Een andere sleutel tot het verstaan van het geheim van de Derde Man zijn de ervaringen van drie recente ontdekkingsreizigers op Antarctica: de Brit Robert Swan, de Nieuw-Zeelander Peter Hillary en de Amerikaanse Ann Bancroft. Elk van hen ontmoette, op verschillende momenten, de Derde Man tijdens een moeizame tocht naar de Zuidpool, in het wrede en eentonige landschap dat Hillary 'het grote witte overal' noemde. Stuk voor stuk werden ze geconfronteerd met een reeks problemen, waaronder extreme vermoeidheid, pijn en ontbering, vaak in combinatie met bijkomende factoren – een netwerk van meervoudige triggers – en met dramatische gevolgen. Elk van hen kwam met hetzelfde verhaal: dat er daarbuiten mysterieuze wezens zijn die mensen begeleiden die hulp nodig hebben. De timing van hun verschijning was veelzeggend, omdat die direct verbonden was met bepaalde incidenten tijdens hun tocht. Hillary schreef aan het einde van zijn reis: 'Oh, ja. Ze zijn er nog steeds. Ik zie ze komen en

gaan... En ik weet nog steeds niet wat ik met hen aan moet. Is dat niet bij iedereen zo?'[1]

Op 4 december 1985 was Robert Swan vijfhonderd kilometer onderweg tijdens een zevendaagse tocht naar de Zuidpool. De reis was bedoeld als eerbetoon aan kapitein Robert Falcon Scott, de ongelukkige Britse ontdekkingsreiziger die in een race naar de Zuidpool werd verslagen door Roald Amundsen. Hij kwam in 1912 op de terugreis samen met de leden van zijn sledeteam om het leven. Swan trok, net als Roger Mear en Gareth Wood, negen uur per dag en zeven dagen per week een slee voort, in een atmosfeer waarin het grotendeels ontbrak aan zintuiglijke input. Er was één kleur die domineerde: wit. Er waren geen geluiden behalve het gehuil van de wind, de geluiden van de mannen en die van de ijzers van de sleeën op het ijs. Behalve de verdovende kou had Swan het gevoel dat hij in een zintuiglijke isolatiecel zat.

Ze naderden de Beardmoregletsjer, een enorme ijsrivier van meer dan vijftig kilometer breed die heel verraderlijk was. Het onregelmatige oppervlak had veel weg van het woeste wateroppervlak van een kolkende bergstroom. Er zaten gevaarlijke spleten in de gletsjer. Het ging niet goed. Swan noteerde in zijn dagboek: 'Ik vind het bijna te erg om te vertellen, maar [het trekken van] mijn slee is vrijwel onmogelijk geworden (...) Ik wilde er zojuist voor het eerst in mijn leven mee stoppen en dat heeft me diep geraakt.' Het waren de laatste drie uren van de dag en Swan had grote moeite om zijn slee voort te trekken. Hij raakte uitgeput en bereikte het punt waarop hij tot de conclusie moest komen dat hij geen kilometer verder kon, laat staan de negenhonderd kilometer die ze nog te gaan hadden naar de Zuidpool. Het was een grote teleurstelling, 'een reusachtige trap in de maag': de Zuidpool, die al vijftien jaar zijn doel was, zou buiten zijn bereik blijven. Hij was met het idee van de expeditie gekomen en was de leider. Hij had de meeste training voor zijn rekening genomen. Hij zou de

taaiste zijn van de drie. Machteloos keek hij toe hoe de andere twee steeds verder weg raakten, totdat ze nog slechts stipjes aan de horizon waren. Alsof dit alles nog niet genoeg was, stak er ook nog een sneeuwstorm op. Roger Mear schreef dat 'Robert een zwart stipje was, ver weg, zo klein dat je het nauwelijks kon zien. Hij was verder achterop geraakt dan ooit een van ons was geweest.'[2] Omdat het 'weer steeds slechter werd, het contrast verdween en onze sporen door sneeuw werden overdekt', besloot Mear terug te gaan om Swan, die nu meer dan anderhalve kilometer achterop was geraakt, te helpen.

Tijdens zijn worsteling had Swan een vreemde gedachte. Hij raakte ervan overtuigd dat er voor hem geen twee maar drie mannen liepen. Hij had dat gevoel zo vaak dat 'het normaal werd'. Tegelijkertijd bleef hij zichzelf de vraag stellen: 'Ben ik niet de laatste? Er zouden er twee moeten zijn... Ik ben op dit moment de derde, maar toch zag ik net drie mannen voor me. Hoe kan dat?'[3] Uiteindelijk bereikte Swan het punt waarop hij niet verder kon. Hij ging bij zijn slee zitten. Hij was op. Meteen daarna voelde hij dat hij niet alleen was, hoewel de anderen op grote afstand van hem waren. Hij realiseerde zich dat de Derde Man, die hij voor zich uit had zien lopen, nu naast hem zat. Hij vroeg zich af of het Robert Falcon Scott zou kunnen zijn. Wie het ook was, de gewaarwording was levendig, zo echt, dat hij besefte dat dit andere wezen... lachte. Lachen is aanstekelijk en Swan begon ook te lachen. Al snel 'huilde hij van het lachen, om de banaliteit van het gebeuren en het buitengewoon vreemde moment'. Hij begreep dat hij reageerde op de aanwezigheid van een ander: 'Dit lachen kwam niet van mij, het kwam van wat er ook maar geweest mag zijn daar. En het was troostvol.'[4]

Toen Mear hem bereikte maakte hij zich zorgen over Swan. Hij zei tegen hem dat hij zich geen zorgen hoefde te maken en dat hij de slee zou trekken. Swan, die nog steeds grinnikte zei: 'Dit is echt bizar.' Mear was een taaie en Swan vroeg zich af of hij dacht dat hij gek geworden was. Mear gaf Swan op-

dracht om voor hem uit te skiën naar de rustplaats en trok de slee het overgebleven stuk: 'Het kostte me niet meer dan vier of vijf stappen voordat ik me realiseerde dat wat Robert dagenlang had voortgetrokken veel zwaarder voelde dan de slee die we trokken aan het begin van de reis. Het leek meer op het voortslepen van een grote boomstronk door zacht zand.' Ze inspecteerden Swans slee en ontdekten dat de ijzers verkeerd waren aangebracht, waardoor de last voor Swan veel groter was. Het was een wonder dat hij zo ver was gekomen. Ze repareerden de ijzers en zetten de tocht voort. Swan zou hen nooit over zijn ontmoeting met de Derde Man vertellen, omdat het 'een persoonlijk iets was. Ik had het gevoel dat het me op de been hield, daarom wilde ik het voor mezelf houden en er niet over spreken.'[5]

Op 11 januari 1986 bereikten Swan, Mear en Wood na een tocht van 1421 kilometer de Zuidpool, waarmee ze een record vestigden. Hun tocht was de langste tocht over Antarctica zonder assistentie. Drie jaar later, op 14 mei 1989, bereikte Robert Swan de Noordpool. Daarmee leverde de Britse ontdekkingsreiziger de laatste grote poolprestatie: hij werd de eerste man in de geschiedenis die zowel naar de Noordpool als de Zuidpool was gelopen zonder assistentie.

***

Het was vanaf het begin een folterende beproeving. Peter Hillary was de avontuurlijke zoon van Everestlegende Sir Edmund. Gezamenlijk hadden ze de Mount Everest beklommen en waren daarmee het eerste team van vader en zoon geweest dat deze prestatie had geleverd. Hij vertrok op 4 november 1998 vanuit Scott Base voor een lange tocht, waarbij de teamleden 200 kilo zouden voortslepen. Hillary, een Nieuw-Zeelander, was samen met de Australiërs Jon Muir en Eric Philips, van plan om Scotts laatste reis te voltooien. Het was hun doel om te voet de Zuidpool te bereiken, door eerst het Ross-ijsplateau

over te steken en dan hun sleeën de Shackletongletsjer op te trekken naar het Antarctisch Plateau. In plaats van terug te vliegen waren ze van plan om dezelfde route te voet terug te gaan, een reis van in totaal 2900 kilometer. De kou beet al in hun vingers en tenen. Stormen hielden de mannen in hun kleine tent. De wind beukte op het tentdoek. Ze hadden honger, omdat ze door de zware tocht en het gewicht van de zwaar beladen sleeën meer calorieën verbrandden dan ze dagelijks konden aanvullen.

Niet alleen het gewicht was problematisch. Ook in sociaal opzicht functioneerde het gezelschap niet optimaal. Hillary hoorde Philips over hem klagen over de satelliettelefoon en hij kreeg de indruk dat ze hem als een blok aan het been zagen. Het vermoeden belastte de onderneming behoorlijk. Hillary voelde zich uitgesloten tijdens gesprekken. Als reactie begon hij zich terug te trekken, waardoor de anderen de gelegenheid kregen om ver vooruit te lopen. De onveranderlijke aard van het landschap verergerde de situatie. Op een zeker moment beschreef hij het leven op het ijsplateau als een 'monochromie van ellende'. 'Alles was wit en mijn geest had niets te doen: er kwam niets binnen, omdat alles wit was (...) als er niets binnenkomt, zo heb ik nu het idee, komt alles naar buiten, alles in je loogt uit zoals zout uit de aarde wordt geloogd door vers water.' In een dergelijke omgeving, zo schreef hij in zijn dagboek, 'leef je van de gedachten in je hoofd'.[6]

Toen, op dag achttien, op 21 november, werd hij zich bewust van een aanwezigheid in zijn buurt. Hij herkende de gestalte onmiddellijk: het was zijn moeder, die in 1975 met zijn zus om het leven was gekomen tijdens een vliegtuigongeluk bij Kathmandu. In zijn bloemrijke verhaal over de Zuidpoolexpeditie, *In the Ghost Country* (geschreven met John Elder), beschreef Hillary het verschijnsel, dat meer was dan een eenvoudige herinnering: 'Het was alsof ze daar naartoe was gekomen om me gezelschap te houden. Het was alsof ze daar werkelijk was. Op die plek. Op een bepaalde manier was

het bijna eng. Toch was het ook heel gewoon om naast haar te wandelen.'[7] Hij vertelde me dat deze expeditie in een bepaald opzicht een moderne variant was van

> wat de monniken vroeger deden. Ze waren op weg gegaan om in geïsoleerde omstandigheden te leven onder een overhangende rots. Ze legden de gelofte af om niet te spreken of met andere mensen in contact te zijn. Misschien hadden ook zij dit soort ervaringen. Ik denk dat het zoiets moet zijn geweest (...) Je bent geïsoleerd, met wisselende niveaus van zintuiglijke deprivatie.[8]

De aanwezigheid verliet Hillary in de vroege middag. Laat in de middag keerde ze terug en bleef de hele avond. Hij hield het niet voor onmogelijk dat de andere twee expeditieleden hem hadden zien glimlachen.

De spanning onder de mannen leek zich in de volgende dagen te verscherpen. Hillary had het idee dat ze hem verweten dat hij hen ophield. Hij had dagenlang geworsteld met een van zijn laarzen, die steeds uitging. Philips stond er op een zeker moment op dat hij iets van Hillary's last zou dragen, wat Hillary weigerde. Hij wist dat hij langzamer was, maar zo erg was het niet. Het verschil in gewicht zou hun kans op succes niet doen toenemen. Op 24 november keerde de aanwezigheid terug. Er was geen gesprek, slechts 'een lange wandeling in de meest aangename stilte'. Toen, dagen later, in een tent, terwijl hij half wakker was, voelde hij de aanwezigheid opnieuw. Ze zat vlak naast hem.

Op 1 december brak de spanning. Philips verontschuldigde zich tegenover Hillary dat hij over hem had geklaagd en ze gaven elkaar de hand. Muir mompelde: 'Bedankt, jongens.' Hillary schreef in zijn dagboek dat de dingen nu beter gingen. Maar later schreef hij dat hij zich minder alleen zou hebben gevoeld als hij de reis alleen zou hebben gemaakt. Op dag 36 werd hij bezocht door andere bezoekers. Meerdere aanwe-

zigheden 'bevolkten de tent' waarin hij zat en hij herkende hen. Het waren zijn twee gestorven bergvrienden. Terwijl hij zich later op de middag, op dag 39, een weg baande door de sneeuwstorm, terwijl de wind als een goederentrein langs hem heen raasde en de wolken in zijn gezicht sloegen, voelde hij de aanwezigheid van zijn moeder opnieuw. Het viel hem op dat 'de wolken door haar heen gingen op de plek waar ze stond'. Hij beschreef het Antarctisch Plateau als 'een hoge, koude ijsvlakte vol huilende stormwind, stuifsneeuw die als zand van de ene naar de andere kant van Antarctica vliegt'. Er was geen lucht te zien, geen landschap, slechts wolken en sneeuw, een omgeving die moeilijk te omschrijven was.

De sneeuwstorm hield hen gevangen in de tent, de dampen van de kachel schroeiden in hun ogen, de voedselvoorraad nam af. Hillary, een taaie rakker die vele fysieke en psychologische uitdagingen was aangegaan in zijn avontuurlijke carrière, voelde zich klein tegenover de machten van de natuur. Hij voelde zich kwetsbaar. Hij herinnerde zich Scotts woorden: 'Grote God, dit is een verschrikkelijk oord.' Het was op dat moment dat ze besloten om het idee van de terugreis op te geven. Hillary schreef: 'Als we de tocht hadden ondernomen in de dagen van de Kapitein [Scott] zou er nog een tent zijn geweest waarin drie [dode] mensen lagen.' Bij het naderen van de Zuidpool werd Hillary nogmaals bezocht: 'Net zoals ik de contouren van mijn twee metgezellen dan weer wel en dan weer even niet zag, zo bewoog ook het beeld van mijn moeder mee met de golven van mijn gedachten.' Deze keer zei hij haar vaarwel. Spoedig daarna zag hij de gebouwen van het station op de Zuidpool. Hij naderde de laatste plaats op aarde, maar daar waren in elk geval mensen van vlees en bloed. De terugreis over land zou nooit plaatsvinden. Hillary's beproeving was voorbij.

***

Bij de Amerikaanse ontdekkingsreiziger Ann Bancroft gebeurde het al heel vroeg, in november 2000, slechts enkele weken nadat ze waren vertrokken voor een reis van 3 maanden. Ze zou een poging doen om meer dan 3200 kilometer af te leggen door het continent te doorkruisen van Dronning Maud Land tot het Amerikaanse McMurdo Station. Als deze tocht over Antarctica een succes werd, zou dat Bancroft en haar medereiziger, de Noorse Liv Arnesen, tot de eerste vrouwen maken die deze prestatie volbrachten en bovendien een afstandsrecord opleveren. Maar voor Bancroft was er ook nog iets wat deze reis haar gaf, iets wat geheel onverwacht kwam.

Het terrein was bijzonder zwaar. Beide vrouwen trokken een zwaar beladen voorraadslee van 120 kilo (meer dan het dubbele van Bancrofts lichaamsgewicht) voort, terwijl ze zich over zastrugi – golven van ijs – heen worstelden en allerlei haarspeldbochten moesten nemen om de steile hellingen te kunnen beklimmen en het Antarctisch Plateau te bereiken. Het sneeuwde hevig. Om te slagen moesten ze op ski's, geholpen door een zeil, een snelheid zien te maken van 32 kilometer per dag. Maar vanaf het begin haalden ze het vereiste tempo niet en kregen daarom niet alleen te maken met zware fysieke eisen, maar ook met de psychologische druk van het vooruitzicht dat hun missie zou mislukken. Bancroft schreef later: 'Twijfel werd onze nieuwe metgezel, de onwelkome derde gast op deze expeditie.'[9] De temperatuur bleef tamelijk constant min 34 graden Celsius en de wind dreigde hun plan te saboteren om de zeilen te gebruiken en zo de Antarctische wind in hun voordeel om te buigen. Daar kwam nog bij dat Bancroft last kreeg van ondraaglijke spierpijn doordat een rukwind haar arm had gevat toen ze probeerde om een sleeplijn uit de knoop te halen.

Met nog vier uur sleetrekken voor de boeg kreeg Bancroft

op een zekere dag het gevoel dat er iemand in haar nabijheid was. Arnesen, die sterker was, en geen blessures had, liep ver vooraan. Bancroft voelde de aanwezigheid net achter haar rechterschouder. Bijna onmiddellijk werd ze vervuld met een gevoel van rust, warmte en kracht. Bancroft zei:

> Het verbaasde me, maar omdat het samenging met een stroom van emoties, omdat het zo sterk was en bijna onmiskenbaar, en omdat het een goed medicijn was, was het wat ik nodig had. Het werkte, wat het ook was (...) Ik begon het gevoel en het besef van aanwezigheid te accepteren.[10]

Net als Hillary voor haar, begreep ze dat de Derde Man eigenlijk een vrouw was, en vreemd genoeg, zo voelde Bancroft, 'was er geen misverstand mogelijk over de vraag wie de vrouw was'. Ze schreef in haar dagboek op dag twaalf, 25 november 2000:

> Een sterke aanwezigheid van mijn begeleider (die niet lang daarvoor was overleden) vervulde het gebied. Het was een aanwezigheid die me opbeurde of bemoedigde. Dit gevoel gaf me niet alleen een gevoel van kracht, maar ook troost.[11]

Het was haar overleden grootmoeder, die ze Rannie noemde. Ze was niet alleen verrast door het intense gevoel dat ze dichtbij was, maar ook omdat het niet de grootmoeder was die ze had verwacht in zo'n situatie. Het was de moeder van haar vader, een vrouw die zes jaar eerder was gestorven, met wie Bancroft niet zo heel veel contact had als met de moeder van haar moeder.

Het gevoel van haar aanwezigheid hield enige tijd aan. Bancroft herinnerde zich: 'Het hing een poosje in de lucht totdat – het is misschien raar om te zeggen – totdat ik echt iets zei, hardop sprak tegen deze aanwezigheid.'[12] In reactie ontving

Bancroft een bemoedigende boodschap en de verzekering dat ze het zou redden: 'Je komt hier door, maar het wordt heel zwaar.' Aanvankelijk was de gewaarwording van deze aanwezigheid heel sterk, daarna verdween het. Toch bleef het de rest van de dag en de nacht hangen. De volgende dag voelde ze zich beter. Bancroft hield vol en zou uiteindelijk in haar missie slagen, samen met Arnesen. De ervaring had haar op het juiste moment gerustgesteld en was zowel een 'belangrijke motivator als een overlevingsmechanisme' geweest.[13]

***

In elk van deze drie gevallen – Swan, Hillary en Bancroft – vond er een omslag plaats toen de eentonigheid en isolatie zich paarde aan een andere stressfactor of combinatie van stressfactoren. Er is veel studie verricht naar de ervaringen van poolonderzoekers en het verschijnsel van de Derde Man. Dat heeft tot verschillende conclusies geleid. Volgens Evan Llewelyn Lloyd speelde de koudestress een doorslaggevende rol. Als anesthesist in het Princess Margaret Rose Orthopaedic Hospital in Edinburgh bestudeerde Lloyd rapporten van aanwezigheidservaringen waaronder die van Shackleton. In 1981 schreef hij een paper voor het Fifth International Symposium on Circumpolar Heath in Kopenhagen, waarin hij beweerde: 'Koudestress, soms in combinatie met vermoeidheid, is een veel voorkomende factor in alle gerapporteerde gevallen.'[14] Hallucinaties als gevolg van koudestress zijn niet ongebruikelijk zodra de lichaamstemperatuur zakt en 'worden soms ook gerapporteerd door mensen die in de kou sporten'.[15] Lloyd beweerde dat de hallucinaties plaatsvinden voordat de onderkoeling zodanig is gevorderd dat het slachtoffer, dat zich van buitenaf gezien normaal lijkt te gedragen, niet meer kan functioneren. Lloyd had het vermoeden dat koudestress leidde tot 'neurochemische veranderingen' en dat de hallucinaties 'misschien ook plaatsvinden als een vorm

van zelfhypnose in reactie op een situatie waarin men zich extreem onbehaaglijk voelt'.[16] In dergelijke omstandigheden heeft men immers 'een diep verlangen naar een andere persoon die gezelschap en hulp kan verschaffen'.[17]

Fiona Godlee bepleitte in 1993 in het *British Medical Journal* een andere theorie. Ook zij vermoedde dat de ervaringen van Shackletons team in Zuid-Georgië een medische oorzaak hadden. Een oorzaak die ook van toepassing zou kunnen zijn op andere Zuidpoolexpedities, die in de regel leiden tot 'bloedsuikerconcentraties die vrijwel onverenigbaar zijn met leven'.[18] Godlee baseerde haar conclusies op een studie naar de lichamelijke effecten van de extreme ontberingen die Sir Ranulph Fiennes (op een van zijn latere expedities) en de arts Mike Stroud moesten ondergaan tijdens hun voettocht zonder hulp door Antarctica. De mannen verhongerden bijna omdat ze meer calorieën verbrandden dan ze konden vervangen. Op een bepaald stuk, toen ze met zware sleeën het Antarctisch Plateau beklommen, verloren ze meer dan 11.000 calorieën (46.000 joules) per dag – tweemaal zoveel als wat ze konden vervangen door middel van voedselinname. Dat was, zo schreef Stroud, 'een tekort dat gelijkstond aan een hongerdieet terwijl je een paar marathons per dag loopt.'[19] Ontoereikende voeding is de bron van een laag bloedsuikergehalte en Stroud rapporteerde een 'ontzettend laag bloedsuikerniveau' en extreem gewichtsverlies. Fiennes verloor 25 kilo en Stroud 22 kilo tijdens de reis van 95 dagen.

Onderzoekers hebben berekend dat Robert Falcon Scott en zijn mannen meer dan veertig procent van hun lichaamsgewicht moeten hebben verloren tegen de tijd dat ze in maart 1912 overleden. Ook Scotts team verbrandde meer calorieën dan de mannen konden vervangen door voedsel. Ze waren uitgemergeld: 'Deze mannen hadden gebrek aan toereikende rantsoenen en leden voortdurend honger. Het feit dat dergelijke ervaren ontdekkingsreizigers niet in hun missie slaagden, is geen mysterie als we hun voedselvoorraad meten aan

moderne voedingsnormen.'[20] Godlee beweert dat er nog andere symptomen zijn dan gewichtsverlies. Tijdens zijn eigen tocht met Fiennes, beschreef Stroud hoe hij 'door een nevel van onwerkelijkheid zweefde'. Godlee schreef dat 'dergelijke lage bloedsuikers misschien bijdragen aan de vermenging van werkelijkheid en inbeelding die ervaren is door veel poolreizigers (...) Shackleton en zijn team waren zich bewust van een zogenaamde "derde man", een troostende aanwezigheid die sommigen van hen ervoeren en door hen werd gezien als een beschermer.'[21]

In een studie uit 1987 die werd gepubliceerd in het tijdschrift *Environment and Behavior* erkenden Peter Suedfeld en Jane Mocellin dat er meer factoren in het spel moeten zijn geweest dan eentonigheid, die op zichzelf niet tot lichamelijke stresssymptomen hoeft te leiden. Stress ontstaat als verveling en eentonigheid voorkomen in combinatie met een behoefte aan een hoog niveau van alertheid.[22] Maar zo onderstreepten ze, stress bestaat in vele vormen en het is de stress die de aard van de ervaring verandert. 'Stress,' zo beweerden Suedfeld en Mocellin, 'is betrokken bij de communicatie- of assistentiecomponent van het waargenomen aanwezigheidseffect.'[23] Het zou ook kunnen zijn dat de 'omgevingstemperatuur' een relevante omgevingsfactor is, of andere zaken – verminderde zuurstofspanning in de weefsels (hypoxie), dorst of honger, ziekte of een blessure, uitputting, slaaptekort, vermeende angst – of een combinatie daarvan.[24] Of misschien waren het de heel specifieke problemen waar de reizigers mee te maken kregen. In Bancrofts geval was dat een verwonding. Voor Hillary was het het gevoel uitgesloten te zijn. Voor Swan was het een slecht functionerende slee. Als een ontdekkingsreiziger de Derde Man ervaart, moet in elk geval een van de genoemde drie factoren aanwezig zijn. Het verschijnsel wordt niet veroorzaakt door één enkele stressfactor, maar door een reeks van factoren. Dat is het principe van de meervoudige triggers.

[ZEVEN]

Gewaarwording van een aanwezigheid (I)

Neuroloog Macdonald Critchleys belangrijkste onderzoeksterreinen waren hoofdpijn, stoornissen in het hogere zenuwstelsel en ontwikkelingsdyslexie. Hij leverde belangrijke bijdragen aan zijn specialiteiten. Zijn boek over de pariëtale hersenkwab wordt als een klassieker beschouwd. Hij was de officiële ontdekker van de zogenaamde 'musicogene epilepsie' (epileptische aanvallen veroorzaakt door muziek); en hij verleende zijn naam aan verschillende neurologische stoornissen, waaronder een stoornis waarbij mensen anderen onvrijwillig grijpen en betasten. Daarmee eindigt de lijst van zijn verdiensten niet. Zijn belangstelling voor menselijk gedrag strekte zich uit tot heel uiteenlopende onderwerpen zoals de medische aspecten van boksen, de relatie van de mens tot zijn neus, de vermeende telepathische eigenschappen van de hallucinogenische drug ayahuasca en het zogenaamde 'Miss Havisham-syndroom' – een in zichzelf gevangen manier van leven, vernoemd naar een personage uit Charles Dickens' roman *Great Expectations*.

Critchley was een markant figuur. Terwijl zijn vrienden met het openbaar vervoer reisden, reed hij naar het ziekenhuis in een antieke zwarte Rolls-Royce. Hij was verlegen als er vreemden waren, die hij een slappe handdruk gaf, terwijl hij zenuwachtig naar de grond keek en met een inzakkend stemgeluid zei: 'Hoe maakt u het?' Niettemin gaf hij indrukwekkende demonstraties van neurologische gevallen en had zelfs ooit overwogen om acteur te worden.[1] Critchley was onberispelijk in kleding en manieren en bezat een ongewone eruditie. Door deze eigenschappen werd hij moeiteloos de coryfee van de internationale neurologische wereld en president van de World Federation of Neurology.[2] Curieus is dat hij ook een verzamelaar was van memorabilia van Oscar Wilde en keramieken lijmpotten.

Als lid van de Royal Naval Reserve was hij tijdens de Tweede Wereldoorlog onder schipbreukelingen vele gevallen van het verschijnsel van de Derde Man tegengekomen. Dat spoorde hem aan om te informeren naar de ervaringen van ontdekkingsreizigers en overlevenden en de verslagen van hun avonturen te bestuderen. Hij had Shackletons memoires *South* en andere boeken gelezen. Het verschijnsel van de Derde Man leek hem niet ongewoon:

> Het is aan mij verteld door bergbeklimmers die vast kwamen te zitten door slechte weersomstandigheden en door gevangenen op een barre tocht van het ene Duitse concentratiekamp naar het andere. Een ontdekkingsreiziger die de Mount Everest beklom ontwikkelde dezelfde verbeeldingstruc, waarschijnlijk door zuurstofgebrek in plaats van uitputting. En [Joshua] Slocum kreeg het idee dat hij een metgezel had tijdens zijn eenzame tocht om de wereld in een kleine zeilboot.[3]

Critchley was de eerste wetenschapper die onder gewone mensen serieus onderzoek deed naar de Derde Man. Hij was

er zeker van dat de oorsprong van het fenomeen niet buiten maar in het lichaam lag. Deze gevallen waren, wat Critchley betrof, geen bewijs voor het bestaan van beschermengelen. Hij publiceerde in 1955 een essay, 'Idea of a Presence', waarin hij een beschrijving gaf van wat hij 'een nogal ongebruikelijke mentale ervaring' noemde. Critchley gaf in zijn artikel een klassiek geworden omschrijving van het verschijnsel:

> Een gevoel of de indruk – soms bijdragend aan een echte waanvoorstelling – dat de persoon in kwestie niet alleen is. Of, als hij werkelijk in het gezelschap van anderen verkeert, dat er nog een ander wezen aanwezig is, terwijl dat in werkelijkheid niet zo is (...)[4]

Hoewel er gevallen zijn waarin de Derde Man 'duidelijk werd waargenomen en op een entiteit van vlees en bloed leek',[5] merkte Critchley op dat de aanwezigheid over het algemeen ongrijpbaar blijft en alleen bestaat in het schemergebied van het visioen:

> Soms is het idee heel levendig; soms is het subtiel en kortstondig. Wat duur betreft kan het een aanhoudende of een vluchtige ervaring zijn. Het kan ook herhaaldelijk komen en gaan, toenemen en afnemen. De identiteit van de bezoeker of 'aanwezigheid' wordt zelden vastgesteld. Gewoonlijk behelst het gevoel niet meer dan de overtuiging dat er 'iemand' in de buurt is. Of: de indruk draagt tot niets anders bij dan tot een ongrijpbaar gevoel 'alsof' de persoon in kwestie niet alleen is.[6]

Critchley ontdekte dat het ook kon zijn dat men 'iemand' ontmoette zonder begeleidende emotie, gevallen waarbij 'de bezoeker (...) neutraal is, kleurloos en geen persoonlijke betekenis heeft'. Iets dergelijks gebeurt bij epileptici, narcoleptici, schizofrenen en mensen met hersenletsel, zo voegde

hij eraan toe. Critchley zelf rapporteerde het geval van een vrouw met bipariëtale atrofie, een klinisch syndroom dat verbonden is met de ziekte van Alzheimer. Ze werd 'vaak midden in de nacht wakker met het sterke gevoel dat er iemand in de kamer was'. Het gevoel was zo onweerstaanbaar dat ze soms uit bed ging 'en op kousenvoeten van kamer naar kamer liep met de bedoeling om de indringer te verrassen'. In sommige van deze gevallen waarbij organische hersenkwalen of andere stoornissen betrokken zijn 'lijkt de mysterieuze aanwezigheid eerder bedreigend dan helpend'.

Critchley klaagde over het feit dat 'er in de neuropsychiatrische literatuur nauwelijks goed geformuleerde verslagen van dit verschijnsel te vinden zijn'. Hij vond slechts een korte bespiegeling bij de Duitse filosoof en psychiater Karl Jaspers. In 1913 kwam Jaspers, die in 1913 in een psychiatrisch ziekenhuis in Heidelberg werkte, een vreemde ervaring op het spoor die zes schizofrene patiënten hadden meegemaakt. Alle zes spraken ze over een mysterieuze aanwezigheid die in hun buurt verscheen. Een van hen beschreef het als een gevoel dat ze geobserveerd werd. Een ander had het idee dat 'zijn verloofde achter hem stond, rug tegen rug, en synchrone bewegingen maakte'. Weer een ander zei: 'Ik had het gevoel dat iemand voortdurend naast me liep.'[7]

Volgens Jaspers onderscheidde dit bewustzijn zich van het gevoel dat mensen kunnen hebben als ze een donkere kamer binnenstappen en het idee krijgen dat er nog iemand aanwezig is. In dat geval baseren we ons bewustzijn op factoren zoals waarneembare geluiden, bewegingen of veranderingen in de luchtdruk. In het geval van de drie mannen leek het een innerlijke oorsprong te hebben. Er was nog iets dat deze ervaring onderscheidde. Jaspers zei dat de gewaarwording 'een dringend, onbetwijfelbaar en levendig karakter' had. Hij citeerde een geval waarin iemand het gevoel kreeg dat een ander zijn bewegingen schaduwde: 'De patiënt had hem nooit gezien of gehoord en had hem nooit aangeraakt en toch er-

voer hij met een buitengewone zekerheid dat daar iemand was.'[8]

Jaspers gaf deze toestand de naam *leibhaftige Bewusstheit*, wat volgens een nogal gebrekkige vertaling zoiets zou betekenen als 'zinsbedrog gebaseerd op het niet-zintuiglijke/niet-waarneembare bewustzijn van een nabije aanwezigheid'. Het wordt ook wel *vivid physical awareness* genoemd. Jaspers' observaties bleven beperkt tot psychiatrische patiënten, maar toch gaf hij de eerste wetenschappelijke definitie van de ervaring:

> Dit zijn patiënten die (in mentale zin) een zeker gevoel of bewustzijn hebben dat er iemand in de buurt, achter hen of boven hen is, iemand die ze op geen enkele manier daadwerkelijk kunnen waarnemen met de externe zintuigen, maar waarvan de feitelijke/specifieke aanwezigheid direct/duidelijk wordt waargenomen.[9]

Bijna drie decennia na Jaspers' onderzoek naar dit onderwerp werd de indruk die een aanwezigheid maakt op psychiatrische patiënten beschreven door een Zwitserse arts, Ferdinand Morel. Hij rekende de ervaring tot de visuele hallucinaties en gaf het verschijnsel een andere naam. Hij sprak over de aanwezigheid als 'de begeleider'. Hij beschreef het geval van een zieke vrouw die een mysterieuze aanwezigheid waarnam, die ze 'meer voelde dan zag'. De aanwezigheid bevond zich een paar meter verder, was soms vlak achter haar en vergezelde haar als ze wandelde. Het wezen 'had een oogje op haar', zo zei ze. Net als Jaspers had Morel geen verklaring. Hij merkte slechts op dat 'we met betrekking tot een verschijnsel zoals dit nog niet precies het systeem kunnen vaststellen (...) dat verstoord is'.[10] Morel beweerde echter dat het 'duidelijk omschreven is en relatief frequent voorkomt' bij verschillende hersenstoornissen.

Wat Critchley voor had op deze onderzoekspioniers was niet alleen de opvatting dat de gewaarwording van een aan-

wezigheid ook 'normale mensen kon treffen die blootgesteld werden aan gevaar, ontbering of uitputting'. Hij realiseerde zich ook dat de aanwezigheid vaak een 'weldadige kwaliteit' had. Critchley beschouwde het als een soort hallucinatie, maar kon de duidelijke verschillen tussen deze en andere meer conventionele hallucinaties met hun bijkomend gevoel van onwerkelijkheid, niet verklaren. Verklaringen gebaseerd op psychotische hallucinaties of hallucinaties als gevolg van koorts leken niet van toepassing te zijn. Wel deed Critchley een buitengewoon belangrijke observatie: hij merkte op dat er bij verschijningen van de Derde Man geen sprake was van een delirium en dat de zintuigen van de betrokken persoon relatief intact bleven: 'In sommige gevallen kan het idee van een aanwezigheid worden gezien als het tegendeel van de meer gewone waantoestanden.'[11] Maar Critchley kon geen theorie bedenken voor de oorzaak ervan. Hij kon de schijnbaar irrationale aard van het verschijnsel van de Derde Man niet op orde krijgen zoals zijn verzameling lijmpotten.

[ACHT]

Het weduwe-effect

In juli 1953 begon de 28-jarige Oostenrijkse bergbeklimmer Hermann Buhl aan een solobeklimming van de Nanga Parbat, een van de toppen in het Himalayagebergte en de op negen na hoogste berg van de wereld. De naam betekent 'naakte berg', maar hij wordt ook wel *killer mountain* genoemd. Er zijn op deze berg naar verhouding meer bergbeklimmers om het leven gekomen dan op andere bergen boven de 8000 meter. Op dit moment ligt dat getal zelfs driemaal hoger dan het aantal sterfgevallen op de Mount Everest. Er stierven voor Buhls poging 31 mensen, onder wie de Britse bergbeklimmer Alfred Mummery die in 1895 spoorloos verdween, en 10 bergbeklimmers die in 1934 om het leven kwamen tijdens een Duitse expeditie die werd geleid door Willy Merkl.

Buhl en een andere bergbeklimmer, Otto Kempter, kampeerden op 6900 meter hoogte. Ze hadden herhaalde oproepen van het basiskamp om terug te keren vanwege de verslechterende weersomstandigheden genegeerd. Ze namen, zo besefte Buhl, een enorm risico: 'Er was in de Himalaya nooit eerder zoiets gedaan op die hoogte en het overschreed

de grenzen van de redelijkheid. Maar wat konden we doen? De dragers wilden niet hoger en dus moesten we de poging alleen wagen.' Op 3 juli 1953 om 1 uur in de ochtend maakte Buhl zich gereed voor de klimtocht. Kempter voelde zich duizelig en zei dat hij later zou volgen. Omdat hij wist dat hij elke minuut nodig had om de tocht te volbrengen, vertrok Buhl in zijn eentje.

Hij was in een aantal opzichten buitengewoon slecht voorbereid. Hij had geen zuurstofmasker bij zich en 'vocht in een wanhopige strijd om het meest wezenlijke element – lucht'. Verder was hij alleen. Kempter zou zich uiteindelijk nooit bij hem voegen. Buhl klom snel ondanks de extreme moeilijkheden van een tocht die zeventien uur lang een bijna bovenmenselijke inspanning vereiste en 'waarbij elke stap... een gevecht was, een onbeschrijfelijke inspanning van wilskracht'. Buhl besefte dat hij 'de bevelen van het onderbewuste gehoorzaamde dat slechts één verlangen had – hoger komen; mijn lichaam had het allang opgegeven. Ik bewoog me voort als in een soort zelf gecreëerde hypnose'. Er gingen uren voorbij en zijn lichamelijke conditie ging achteruit. Hij kon niet langer rechtop lopen. Hij was, zo zei hij, een 'menselijk wrak'. Uiteindelijk kroop hij langzaam voort op handen en voeten.

Toen veranderde er iets. Buhl merkte dat de grond niet langer omhoogging. Maar hij voelde geen opgetogen gevoel van overwinning toen hij de top had bereikt. Hij was slechts opgelucht. Volledig uitgeput stortte hij neer, terwijl hij zijn ijsbijl in de sneeuw sloeg. Buhl nam een paar foto's en bouwde bij de ijsbijl een steenhoop. Pas toen keek hij om zich heen. Aan elke kant keek hij vanaf de smalle top steil omlaag: 'Ik voelde me alsof ik hoog boven alles uit zweefde, boven elke verbinding met de aarde, afgescheiden van de wereld en de mensheid.' Om 7.10 uur 's avonds begon Buhl aan de afdaling. De zon verdween en plotseling werd het heel koud.

Hij nam een besluit dat grensde aan poging tot zelfmoord:

een bivak – een tijdelijk kampement – op een paar honderd meter afstand van de top. Hij riskeerde de dood, maar Buhl had weinig keus. Hij was nauwelijks 130 meter afgedaald toen de nacht hem omsloot. Op enige afstand kon hij de contouren zien van een grote rots. Hij klom ernaartoe. Omdat de rots te steil was om erop te gaan zitten, werd hij gedwongen om leunend tegen de rots de nacht door te brengen. Aangezien Buhl niet over een bivakuitrusting of slaapzak beschikte, pakte hij alle extra kleding die hij bij zich had, trok een bivakmuts over zijn hoofd en deed een extra paar handschoenen aan. Nog steeds was de kou bijna ondraaglijk. Verder was er de marteling van honger en dorst. Omdat hij werd overmand door uitputting kon hij nauwelijks rechtop staan. Zijn hoofd bleef voorover zakken. Hij begon te dommelen, maar schrok weer wakker. Hij was zich er niet meteen van bewust waar hij was. Toen herinnerde hij zich dat hij nog steeds op de Nanga Parbat was, op grote hoogte. Zijn laarzen waren stijf bevroren en hij verloor langzaam maar zeker al het gevoel in zijn voeten. Hij had het gevoel alsof de tijd kroop en was bang dat de nacht een eeuwigheid zou duren. Om 2 uur 's nachts verscheen de maan. Omdat hij niet in haar heldere licht stond, moest hij wachten tot de volgende morgen met afdalen. Met de dageraad – hij noemde het het 'verlossende licht' – werd zijn lichaam geleidelijk warmer en was hij in staat om de afdaling voort te zetten. Hij moest goed opletten. De geringste misrekening kon fataal zijn. Als hij ook maar even uitgleed in de sneeuw kostte dat hem zoveel kracht dat hij minuten nodig had om weer tot zichzelf te komen voordat hij de volgende kleine stap kon maken. De tocht omlaag was ook gevaarlijk omdat hij zijn ijsbijl op de bergtop had achtergelaten als overwinningsmonument.

Maar Buhl ontving steun uit een onverwachte hoek: 'Tijdens die uren van extreme spanning had ik het buitengewone gevoel dat ik niet alleen was. Ik had een partner bij me, iemand die op me lette, voor me zorgde, die me vasthield. Ik

weet dat ik het me inbeeldde, maar het gevoel hield aan (...)'[1] Niet alleen voelde hij dat er een wezen bij hem was dat hem hielp, hij voelde zich ook verantwoordelijk voor de veiligheid van zijn mysterieuze metgezel, wat zijn eigen behoedzaamheid vergrootte. Toen hij over losse rotsblokken heen moest klauteren,

> raakte alles wat ik aanraakte los. Het leek een groot risico, omdat de minste uitglijder mijn einde kon betekenen en mij en mijn metgezel en vriend naar beneden zou sleuren, hoe onbestaanbaar hij ook was (...) Ik moest uiterst voorzichtig zijn bij elke stap naar beneden.[2]

'sMiddags had Buhl zijn twee paar handschoenen uitgedaan om een rots te kunnen vastpakken. Toen hij zijn handschoenen weer aan wilde doen, miste hij een paar. Hij vroeg aan zijn metgezel of hij ze had gezien. Buhl hoorde heel duidelijk het antwoord: 'Je bent ze verloren.' Hij dacht de stem te herkennen, maar kwam niet verder dan het vermoeden dat het de stem was van een vriend. 'Ik merkte dat ik me vele malen omkeerde om iets tegen mijn metgezel te zeggen,' zo zei hij later.[3] Maar op geen enkel moment had hij het gevoel gehad dat hij niet helder meer kon denken.

Buhls afdaling was een langdurige en lastige beproeving. Hij had vreselijke dorst. Zijn tong kleefde aan zijn tandvlees. Hij kreeg schuim in de mond. Hij bewoog zich langzaam, haalde bij elke stap twintig keer adem. Uiteindelijk stopte hij en begon te dommelen. De schemering naderde en hij wist dat hij het niet zou overleven als hij nog een nacht zou doorbrengen in de bergen. Dit besef leek hem nieuwe energie te geven. Hij ging door, terend op zijn laatste reserves:

> De hele tijd was mijn metgezel bij me, die trouwe metgezel die ik nooit zag en wiens aanwezigheid vooral op gevaarlijke plaatsen duidelijk werd. Het besef kalmeerde

me, gaf me een gevoel van veiligheid. Ik wist dat als ik uitgleed of zou vallen, deze 'andere man' me zou vasthouden aan het touw. Maar er was geen touw; er was geen andere man.[4]

Eindelijk kwam het kamp in zicht dat Buhl 41 uren eerder had verlaten. Hij kon stipjes zien van wat ongetwijfeld mensen waren: 'Toen wist ik dat ik veilig was.' Buhl wankelde in de armen van een ander teamlid, Hans Ertl, die hem haastig tegemoet was gelopen. Hij schrok van Buhls voorkomen: 'Hij zag eruit alsof hij twintig jaar ouder was. Zijn gezicht, uitgedroogd en vol groeven, droeg de sporen van zwaar lijden.'[5] Buhl zei slechts: 'Gisteren was de mooiste dag van mijn leven.'

Nadat hij het verhaal over Buhls ontmoeting met de geheimzinnige metgezel had gehoord, speculeerde een andere Oostenrijkse bergbeklimmer, Herbert Tichy, over de bron van de ervaring. 'Het zou een zesde zintuig kunnen zijn, zijn onbewuste, zijn beschermengel of de hulp van gestorven vrienden,' schreef Tichy.[6] Buhl zelf had slechts het gevoel dat 'een welgezinde Voorzienigheid' hem zijn verovering van de grote berg had gegund. Hoewel hij deze triomfantelijke tocht had overleefd, had hij nog niet genoeg van het bergbeklimmen. Nog geen vier jaar later kwam Hermann Buhl om het leven toen hij in het Karakoramgebied in Pakistan op de Chogolisa van een overhangende rots afviel. Zijn lichaam werd nooit gevonden.

***

Dr. Griffith Pugh, de fysioloog van de Britse Everestexpeditie van 1953 (waarbij Sir Edmund Hillary en Tenzing Norgay als eersten met succes de berg beklommen), gespecialiseerd in de fysiologie van kou en hoogte, erkende dat veel bergbeklimmers de Derde Man hebben ontmoet, maar deed het af als 'verval van de hersenfuncties'. Pugh beweerde dat 'al die

geestverschijningen niets meer waren dan hallucinaties veroorzaakt door extreme kou, uitputting en zuurstofgebrek, zelfs als er ademhalingsapparatuur werd gebruikt'.[7] Pugh zei: 'Uitgeputte mannen die hun krachten meten met een berg kunnen van alles zien. Een ontmoeting met gestorven verwanten of vrienden is typisch.'[8]

Zeker, bergbeklimmers hebben zo ongeveer alles gezien in de bergen. Edward Whymper zag bij zijn klimtocht na de verovering van de Matterhorn in 1865, uren nadat drie van zijn metgezellen waren doodgevallen, kruisen in de lucht zweven. Frank Smythe zag op een zeker moment op de Everest 'kloppende theepotten'. En volgens een bericht 'werden er dansende paarden gezien op de Aconcagua in Argentinië'.[9] Het is deze categorie van bizarre fantasieën waartoe Pugh ontmoetingen als die met de Derde Man rekende.

Ook Charles S. Houston, arts, bergbeklimmer en als fysioloog een expert in de relatie tussen lichaam en hoogte, noteerde dat dit soort zaken vaak worden gerapporteerd. 'De meest voorkomende hallucinatie is een metgezel die in de buurt is, meeloopt, praat en de ervaring deelt.'[10] Houston schreef het verschijnsel toe aan hersenoedeem, een ernstige manifestatie van hoogteziekte. Het treedt op als het lichaam, vechtend om zuurstof, het tekort compenseert door de bloedsomloop te verhogen, wat in sommige gevallen leidt tot opzwelling van de hersenen. Houston schreef: 'De meeste mensen met hersenoedeem horen stemmen, velen zien bizarre objecten. Desoriëntatie in tijd en ruimte is heel gewoon. Tegen de tijd dat deze extreme symptomen zich voordoen, is de diagnose duidelijk en behandeling cruciaal om hun leven te redden.'[11]

In hun boek *Man at High Altitude* zijn Donald Heath en David Reid Williams het erover eens dat 'het meest karakteristieke verschijnsel (...) de verbeelde metgezel is'. Ook zij zagen ontmoetingen met een aanwezigheid als een symptoom van een verblijf op extreme hoogte. Ze beweerden dat 'hypoxie [verminderde zuurstofspanning in de weefsels] een toene-

mend effect heeft op hogere hersenfuncties'. Maar Heath en Williams deden nog een belangrijke observatie. Ze erkenden dat deze ervaring behulpzaam kan zijn: 'de verbeelde metgezel op extreme hoogte wordt waarschijnlijk door de geest gecreëerd om psychologische steun te bieden in een onzekere situatie'.[12] Charles Clarke, een Britse neuroloog die heeft deelgenomen aan vele klimtochten, gaf toe dat de ervaring van de metgezel troostend kan werken en suggereerde een groot aantal relevante factoren, waaronder slaaptekort en angstgevoelens. Hij nam echter ook een afwijkend standpunt in en betwijfelde of 'metabolische stoornissen zoals hypoxie' hiervoor verantwoordelijk konden zijn.[13]

Pugh gaf geen antwoord op Macdonald Critchleys vraag. Als de Derde Man wordt veroorzaakt door 'verval van de hersenfuncties' zoals Pugh beweerde, waarom zou het verschijnsel dan steun bieden, wat zo anders is dan gewone hallucinaties waarbij men het gevoel voor de werkelijkheid verliest? We hebben het gezien in Antarctica, op en onder de oceaan en we zien het verschijnsel ook in de bergen: verschijningen van de Derde Man zijn niet karakteristiek voor een delirium. Als mislukking – of zelfs de dood – onvermijdelijk lijkt, voegt een mysterieuze gestalte zich bij degenen die gevaar lopen. Wat verandert er? Wat doet de doodsangst omslaan in een overlevingswonder? Het begint met een bepaalde overtuiging, de overtuiging dat er een metgezel is die helpt. Degenen die de Derde Man ervaren denken geen moment dat het een symptoom is van mentale instorting.[14] Integendeel! Veel bergbeklimmers schrijven de Derde Man juist krachten toe die de aan de hoogte gerelateerde mentale verzwakking compenseert. De bergbeklimmer Greg Child schreef: 'Degenen die de aanwezigheid van de ander hebben ervaren, maken onderscheid tussen deze ervaring en hallucinaties, die vaak misleidend en desoriënterend zijn. De aanwezigheid lijkt veel reëler en biedt steun door als metgezel adviezen te geven of angst te verlichten.'[15]

Als de oorzaak 'hersenverval' is als gevolg van een verblijf op grote hoogte hoe kan het dan dat Stephanie Schwabe een dergelijke ervaring had toen ze aan het duiken was in de Bahama's? Of zoals bij Joshua Slocum terwijl hij de Atlantische Oceaan overstak? Critchley wijst erop dat mysterieuze metgezellen die hulp bieden een geaccepteerd en volkomen normaal onderdeel vormen in de levens van veel jonge mensen. Gezonde kinderen rapporteren met verbazingwekkende regelmaat dat ze een dergelijke ontmoeting hebben gehad. Het verbeelde speelkameraadje uit de kindertijd is slechts een voorbeeld waar de meeste mensen weleens over hebben gehoord en dat door velen ook is ervaren. Zoals Critchley schreef: 'In een toestand van vermeend gevaar of ziekte of in onbehaaglijke eenzaamheid kan het idee van een aanwezigheid bijzonder levendig zijn. Het kan door het kind worden geassocieerd met de overtuiging van een hemelse beschermer of metgezel.'[16]

Kinderen geven dit mysterieuze wezen een naam, beschrijven de verschijning ervan, vertellen erover in gesprekken, en spelen ermee. Met andere woorden: het heeft voor een kind 'een sfeer van werkelijkheid, maar geen objectieve basis'. De speelkameraadjes kunnen zich op allerlei manieren voordoen. Ze kunnen 'oud zijn of jong, stug of blij, ontwikkeld of eenvoudig'.[17] Ze verschijnen aan dertig procent van de kinderen tussen de drie en zes jaar en blijven gemiddeld ongeveer zes maanden bij hen. Sommige onderzoekers die het verschijnsel hebben bestudeerd zijn ervan overtuigd dat het geen verzinsels zijn, maar echte hallucinaties. Ze zeggen dat de kinderen niet doen alsof, maar hun speelkameraadje werkelijk zien, hem of haar horen spreken en met hem of haar praten. Een bewijs daarvoor is dat kinderen soms met vreemde stemmetjes praten als ze hen imiteren. Bij een onderzoek onder vrouwelijke Amerikaanse studenten ontdekte men dat de helft van hen 'dergelijke gehallucineerde speelkameraadjes had gekend en dat de helft daarvan zich duidelijk

de toon en eigenschappen van deze stemmen herinnerde'.[18] De levendigheid van deze vriendschappen kan ouders schrik aanjagen, hoewel veel van deze ervaringen nooit aan het licht komen omdat de kinderen aanvoelen dat hun ouders het niet zullen begrijpen.

Vroeger werd in boeken over kinderverzorging geadviseerd om kinderen niet toe te staan om te spelen met hun ingebeelde speelkameraadjes. Sinds de jaren zestig worden ze echter gezien als 'positief en een teken van goede en creatieve gezondheid'.[19] Gewoonlijk worden de onzichtbare speelkameraadjes geassocieerd met kinderen die alleen zijn of last hebben van stress. Hun eerste verschijning treedt bijvoorbeeld op bij de geboorte van een broertje of zusje, na een pijnlijk verlies, tijdens langdurige afwezigheid van ouders, na een echtscheiding of na de dood van een ouder. Naar verhouding komt het ook veel voor onder kleuters die enig kind zijn. Psychologen zijn van mening dat het een beschermende functie zou kunnen hebben die eenzaamheid tegengaat en stress verlicht. Het is zeker dat kinderen deze mysterieuze gestalten zo ervaren.

In sommige gevallen overleven de imaginaire speelkameraadjes de kleuterleeftijd, waarbij 'het opgroeit met het kind en hem of haar begint te vertellen wat het in tijden van nood moet doen'.[20] Een recente studie onthulde dat het verschijnsel ook voorkomt tijdens de adolescentie, met name rond de leeftijd van veertien en vijftien jaar. Adolescenten zoeken niet uit gebrek aan vrienden hun toevlucht tot een ingebeelde vriend of vriendin. Jongeren die zoiets ervaren zijn juist 'sociaal competent en creatief'.[21] In enkele gevallen worden ze in routinesituaties ook gerapporteerd door volwassenen. Een vrouw die als kind meerdere imaginaire speelkameraadjes had, ontdekte als volwassene dat in situaties van stress 'al haar imaginaire speelkameraadjes terugkwamen, en ze waren net als zij volwassen geworden'.

In hoeverre verschillen de ingebeelde speelkameraadjes

van kinderen van de Derde Man die Frank Smythe hielp overleven op de Mount Everest of Hermann Buhl op de Nanga Parbat? Bepalen de omstandigheden van iemands behoeften de vorm waarin de engel verschijnt? Verschijnt de aanwezigheid in het geval van eenzame kinderen als een ander kind om mee te spelen of als een surrogaatouder, terwijl hij aan bergbeklimmers in nood verschijnt als een gezaghebbende helper?[22]

De spanningen die bij het bergbeklimmen horen zijn talrijk en extreem. Het is dan ook geen wonder dat de Derde Man voor mensen die op grote hoogte verblijven bijna net zo gewoon is als aanvullende zuurstof. Niet alle bergbeklimmers hebben het verschijnsel ervaren, maar slechts weinigen hebben er niet van gehoord of kennen niet iemand die het heeft meegemaakt. Een studie onder 33 Spaanse bergbeklimmers op extreme hoogte (boven de 7500 meter) onthulde dat een derde van hen 'hallucinerende episodes' had gekend, waarvan de meest gebruikelijke 'het gevoel van de verbeelde aanwezigheid van een metgezel achter het eigen lichaam' bleek te zijn.[23] Zeker, isolatie, monotonie en eenzaamheid spelen een rol, evenals de kou. Pugh had het idee, en dat is algemeen aanvaarde wijsheid onder bergbeklimmers, dat de grote hoogte een belangrijke rol speelt. Er is nog een groot aantal psychologische en fysiologische spanningen te noemen. Maar in het geval van Hermann Buhl en elk van de volgende verhalen was er een ander effect aan het werk – de stress van het verlies. Deze factor wordt het weduwe-effect genoemd.

***

Van alle omstandigheden die hebben geleid tot het verschijnen van de Derde Man op grote hoogte, was er geen zo ongelofelijk als de ramp die leden van de Oxford University Mountaineering Club overkwam in 1957. Het gebeurde tijdens hun beklimming van de Haramosh, net als de Nanga Parbat een

van de bergen in het Karakoramgebied in Noordwest-Pakistan. De expeditie werd geïnitieerd en georganiseerd door de 22-jarige Bernard Jillott, een impulsieve jongeman, maar goede bergbeklimmer. Hij werd vergezeld door een andere Brit, de student geneeskunde John Emery; Rae Culbert, een Nieuw-Zeelander die botanie had gestudeerd; en Scott Hamilton, een Amerikaan. Omdat geen van deze mannen voldoende ervaring had met het klimmen op grote hoogte, riepen ze de hulp in van Tony Streather, een Britse soldaat die vlak voor de scheiding van India en Pakistan in het Indiase leger had gediend, en daarna nog verschillende jaren in het Pakistaanse leger. Later zou hij instructeur worden op Sandhurst, de Britse militaire academie, Streather was bij toeval bergklimmer geworden, toen hij voor een beklimming van de Tirich Mir in Noordwest-Pakistan werd gevraagd mee te gaan als transportofficier. Hij nam de opdracht onmiddellijk aan en bleek, met zijn talent en discipline, een onmisbaar lid van het team die al bij zijn eerste tocht de top haalde. In 1953 onderscheidde hij zichzelf door zijn mentale uithoudingsvermogen tijdens een Amerikaanse beklimming van de K2. Twee jaar later bereikte hij de top van de Kangchenjunga, toen de hoogste nog niet beklommen bergtop ter wereld. Het was op basis van deze prestaties dat Jillott Streather benaderde om de beklimming te leiden van de 7409 meter hoge Haramosh.

De expeditie, die in het aanloopgedeelte werd ondersteund door Hunzadragers, was slechts bedoeld als een verkenningsexpeditie, maar de vastberadenheid van Jillott werkte aanstekelijk. Het was duidelijk dat ze zo ver zouden klimmen als mogelijk was. Ze werden bij hun tocht omhoog gehinderd door hevige sneeuwval en plaatsten hun kamp IV op de noordoostrug van wat in feite de Haramosh II was, een lager gelegen berg van 6684 meter. Op dat moment realiseerden ze zich dat de belangrijkste top buiten hun bereik lag. Het team, behalve Hamilton die in kamp III bleef, besloot om nog 300 meter verder te klimmen naar een top die hen

een goed uitzichtspunt gaf, voordat ze aan de afdaling zouden beginnen. Ze bereikten het panorama op 15 september 1957. Het was een prachtige, heldere dag en de vier mannen werden beloond met schitterend uitzicht op de belangrijkste top. Jillott had het idee dat ze een nog beter uitzicht zouden hebben als ze naar een helling verderop zouden klimmen, die de bijnaam 'de Kardinaalshoed' had. Terwijl Streather en Culbert achterbleven, besloot Emery met hem mee te gaan.

Jillott en Emery kozen een pad op de helling, maar net op het moment dat ze de top naderden, hoorden ze een 'gedempte explosie, een snerpend en knarsend geluid'. De helling begon onder hun voeten te bewegen. Hun pad lag precies op het punt waar de lawine begon. De twee mannen werden door de lawine meegevoerd, de helling af. Ze waren als marionetten, maakten rare bewegingen alsof ze gemanipuleerd werden door touwtjes. Streather en Culbert keken in machteloze verbijstering toe, terwijl Jillott en Emery over een bergkam werden heen gesleurd en in een groot sneeuwbassin beneden vielen.

Toen ze bijkwamen van de schok van wat ze hadden gezien en zich op het ergste voorbereidden, daalden Streather en Culbert schuin af naar de rotsbodem die door de lawine was schoongeveegd. Streather, die werd gezekerd door Culbert, was in staat om de rand van de helling te bereiken en in het bassin te kijken. Een poederwolk van sneeuw benevelde het zicht, maar daardoorheen kon hij een kleine gestalte zien in een groene jas. Het was Jillott. Hij bewoog. Al snel zag hij dat Jillott met zijn hand in de sneeuw groef. Er kwam iemand uit de sneeuw tevoorschijn. Wonder boven wonder hadden Jillott en Emery de val overleefd, hoewel er grote ijsklippen tussen hen en de anderen in stonden. 'Ik zou niet weten hoe we hen daaruit krijgen,' zei Streather tegen Culbert.[24]

Het was vroeg in de avond. Jillott en Emery deden een mislukte poging om een ontsnappingsroute te vinden, keerden

terug naar het spoor van de lawine zodat de anderen in staat waren om hen te vinden. Ze maakten zich klaar voor een bivak. Ze hadden geen voedsel, drinken of onderdak en de temperatuur zakte. Alles wat ze konden doen was wachten. Streather en Culbert keerden ondertussen terug naar kamp IV om uit te rusten, te eten en een pakket kleren en voedsel klaar te maken voor de gestrande bergbeklimmers. Toen Streather later het pakket naar Jillott en Emery gooide, gleed het weg en verdween in een spleet. Het ongelukkige incident maakte een reddingsoperatie nog urgenter.

Streather en Culbert klommen het bassin in, langs een steile helling van zestig graden naar beneden. Streather, door een dertig meter lang touw gezekerd, ging als eerste. Hij trapte steunpunten in het ijs. Ze bewogen behoedzaam, terwijl het langzaam weer dag werd. Toen ze de toppen van de ijsklippen bereikten, werden ze gedwongen om naar rechts af te buigen. Het ijs was keihard. Elke stap moest worden uitgehakt, een afmattende werkwijze die al hun krachten vroeg. Tijdens deze martelende afdaling verloor Culbert een ijskrap, een metalen spoor dat elke bergbeklimmer onder zijn laarzen draagt om de grip op het ijs te vergroten. IJskrappen zijn onmisbaar voor een dergelijke klim en het verlies ervan was opnieuw een tegenslag die hun overlevingskansen niet groter maakte. Culbert werd gedwongen om zijn overlaarzen uit te trappen omdat het anders te glad was.

Toen Streather dacht dat ze binnen gehoorsafstand waren, schreeuwde hij naar Jillott en Emery: 'Begin met klimmen, hoe lastig het ook is! Het is een zaak van leven of dood!' Hij kon hun ontmoedigende reactie niet horen: 'Het gaat niet... we zijn onze ijsbijlen verloren.'[25] Streather en Culbert hadden geen andere keus en gingen door totdat ze de andere twee bereikten aan de onderkant van het bassin. Er werd weinig gezegd. Jillott en Emery kregen een thermosfles met soep, het eerste voedsel of drinken dat ze in de afgelopen 24 uur hadden gehad.

Het was al laat. Ze kwamen tot de conclusie dat er maar

één uitweg was: proberen om zo snel mogelijk uit het bassin te klimmen. Ze maakten zich aan elkaar vast. Culbert ging voorop, gevolgd door respectievelijk Streather, Jillott en Emery. Ze hadden zestig meter geklommen toen Culbert, die zonder zijn ijskrap moeite had om grip te houden, uitgleed en achterover viel, waarbij hij Streather omver wierp. De vier mannen vielen als dominostenen terug in het sneeuwbassin. Niemand raakte gewond, maar Streather verloor tijdens de val zijn ijsbijl. Ze probeerden het onmiddellijk weer. Deze keer ging Streather voorop met in zijn handen de laatste ijsbijl, die eigenlijk van Culbert was. Toen ze hetzelfde punt bereikten, viel Jillott in zijn spoor in slaap. Opnieuw viel het gehele team zestig meter naar beneden, terug in de positie waar ze waren begonnen. Ook de laatste ijsbijl was verloren gegaan. Uitgeput vonden de bergbeklimmers een richel waar ze bij elkaar konden kruipen om warm te worden. Culbert had inmiddels last van bevriezingsverschijnselen aan zijn linkervoet. Het was een rusteloze nacht, onderbroken door kreten van Jillott die hallucineerde, waarschijnlijk het gevolg van een hersenschudding. Hij kreeg een morfine-injectie en ze slaagden erin om wat te slapen.

Toen de dageraad aanbrak was het tijd voor hun laatste kans op overleving. Het was 17 september, twee dagen na de eerste val. Zonder onderdak, voedsel of water leek het onwaarschijnlijk dat ze nog een nacht zouden overleven. Ralph Baker schreef in zijn aangrijpende officiële verhaal over de expeditie: ‘Geen van allen waren ze nog in staat tot helder denken, en ze handelden instinctief.’[26] Van de vier was Streather waarschijnlijk het best toegerust vanwege zijn ervaring en discipline. Deze keer gebruikten ze het klimtouw niet. Elke man had zijn eigen touw. Na negentig meter te hebben geklommen ontdekten ze een van de verloren ijsbijlen. Streather gebruikte hem om betere treden uit te hakken om zo hun kansen op de traverse te vergroten. Ze bereikten het platte gedeelte dat het begin van de traverse vormde en be-

gonnen aan het meest moeilijke en gevaarlijke stuk van de klimtocht. Op de een of andere manier was het gelukt.

Toen, terwijl ze bezig waren met het laatste stuk, schreeuwde Jillott: 'Rae zit in de problemen!' Culberts voet, opgezwollen door bevriezing, maakte het onmogelijk om verder te gaan. Hij vroeg Streather om een zekeringspunt zodat hij het laatste deel gezekerd zou zijn. Streather klom naar de plaats waar de helling spits toeliep, dicht bij de top en sloeg op een veilig punt zijn ijsbijl zo stevig als hij kon in het oppervlak. Het touw was bedoeld om Culbert te zekeren, maar het was maar de vraag of het hem zou houden als hij de berg afviel, wat, na enkele stappen, ook gebeurde. De ruk was plotseling en hard. Streather, die uit zicht en gehoorsafstand was, was niet gewaarschuwd en verloor zijn evenwicht. Beide mannen vielen opnieuw terug in het sneeuwbassin, waarbij ze in hun val het spoor van de lawine volgden. De landing was hard, maar ze overleefden het. De wrange ironie van de situatie was duidelijk. Emery en Jillott bevonden zich boven aan de helling en waren ontsnapt, terwijl nu hun redders, Streather en Culbert, gevangenzaten in het bassin.

Emery en Jillott waren vastbesloten om kamp IV te bereiken, waar ze hoopten te eten, uit te rusten en nieuwe krachten op te doen voordat ze terugkeerden. Het was donker en Emery suggereerde op het maanlicht te wachten, maar Jillott drong erop aan om te gaan. Emery ging met tegenzin mee. Jillott liep voorop. Emery verloor hem al snel uit het oog, maar slaagde erin om zijn spoor in de diepe sneeuw te volgen. Op een gegeven moment stapte Emery mis en gleed in een smalle spleet. Zijn val werd gestopt doordat de spleet naar beneden toe steeds smaller werd. Hij was in staat om zichzelf eruit te trekken en zich langs de wand omhoog te wurmen. Terwijl hij zich naar buiten worstelde had hij het gevoel dat hij 'twee geesten had of... twee mensen was'.[27] De ene geest ging helemaal op in de verwoede poging om zichzelf te bevrijden; de ander keek emotieloos toe. 'Soms was de

waarnemer de enige geest die ik had en deed ik niets,' zei hij later. Nadat hij zichzelf uit deze penibele situatie had gered, besloot hij dat het te riskant was om door te gaan en wachtte tot de volgende morgen.

Toen de zon opkwam, vervolgde Emery zijn tocht en bereikte een bergrichel boven kamp IV. Aan zijn rechterzijde lag een diepe bergspleet die uitmondde in de Stakvallei. Hij bleef op grote afstand van de rand van de richel. Hij ontdekte het oude spoor dat de vier mannen bij hun klimtocht hadden achtergelaten en zag daarna een vers spoor dat van Jillott moest zijn. Het spoor verenigde zich echter niet met het oude spoor, maar sneed er dwars doorheen. Jillott moest het spoor in het donker hebben gemist. Zijn voetafdrukken waren tot twee meter verder zichtbaar en braken daarna af. Op dat punt ging het loodrecht naar beneden naar een ijs- of bergrichel negentig meter lager. Daaronder ging het nog eens achttienhonderd meter omlaag naar de vallei. Jillott was dood, zo realiseerde Emery zich. Geschokt zette hij zijn tocht naar kamp IV voort. Zijn tenen en vingers waren bevroren. Hij voelde niets als hij iets vastgreep. Het kostte hem lange tijd om de primusbrander aan te krijgen en een blik te openen. De buitenste lagen van de huid van zijn vingers lieten los als het vel van een druif. Hij dommelde half in slaap.

In het sneeuwbassin kwam Streather weer bij bewustzijn door het daglicht. Culbert was vlak bij hem. Hij was gedesoriënteerd en kon zijn linkervoet nauwelijks gebruiken. Ze begonnen onmiddellijk te klimmen. Ongeveer halverwege de traverse keek Streather achterom en zag dat Culbert weer in het bassin was gevallen. Hij schreeuwde naar beneden en Culbert antwoordde dat hij niets mankeerde en het opnieuw zou proberen. Streather bereikte het punt waar de traverse begon en merkte op dat Culbert langzaam voortgang maakte. Maar toen hij opnieuw keek, lag Culbert weer in het bassin. Deze keer kwam Culbert niet overeind maar bleef bewegingsloos zitten. 'Wat nu?' riep hij uit. Streather zei dat hij moest blij-

ven waar hij was en zei dat de twee anderen spoedig zouden komen om hen te helpen.

Streather besloot door te gaan en te proberen om kamp IV te bereiken en een reddingsoperatie te organiseren voor het geval de anderen niet zouden komen. Sneeuw had de treden van de vorige dag bijna geheel overdekt. Hij was vrijwel sneeuwblind, maar klom vastberaden door, mechanisch, terwijl hij de treden met zijn ellebogen schoonveegde. Zijn situatie was, zo voelde Streather, 'nogal rampzalig'.[28] Hij was nauwelijks bij bewustzijn, maar werd aangemoedigd door de gedachte aan zijn vrouw en zijn jonge kind die thuis in Engeland waren en door de gedachte dat hij hen in de steek zou laten als hij zou falen.

Opeens werd hij zich bewust van iets anders, een 'abstracte aanwezigheid'[29] die hem bijstond. Het was alsof hij gevangenzat in een put terwijl er iemand – of zoals hij het zei 'een of ander wezen' – boven stond die hem aanmoedigde om door te gaan en eruit te klimmen.[30] De aanwezigheid leek hem soms zelfs actief te helpen, 'als vanuit een zwart gat'. Het gevoel hield aan, met tussenpozen, verschillende uren lang. Later beschreef hij deze gewaarwording aan een andere bergbeklimmer, Wilfred Noyce, die schreef: 'Met deze iets of iemand moest hij samenwerken door zijn taak te doen. Als hij klom zou hij hem helpen.'[31] De aanwezigheid verliet Streather niet totdat hij veilig uit het sneeuwbassin was geklauterd.

Hij vervolgde zijn weg naar kamp IV en ontmoette daar Emery, die hem vertelde dat Jillott was omgekomen. Het lot van Jillott gaf de twee mannen nog meer kracht om de volgende dag terug te gaan en te proberen om Culbert te redden. Ze waren niet in staat om te eten, maar dronken soep en chocolademelk. Ze vielen zo nu en dan in slaap. Toen het licht werd, was Streather nog zwakker dan de dag ervoor en nauwelijks in staat om uit de tent te kruipen, terwijl Emery wel invalide leek. Emery kon eerst niet opstaan en kon uiteindelijk slechts strompelen ondersteund door skistokken.

Ze moesten aanvaarden dat ze Culbert niet konden helpen. Hij kon inmiddels wel dood zijn. Het besluit was onvermijdelijk, maar het zou hen blijven achtervolgen. Culbert zou het sneeuwbassin nooit verlaten. Hun eigen overleving was ook niet zeker. Strompelend daalden ze de steile helling af naar kamp III, waar ze tot hun geluk Hamilton aantroffen. Met zijn hulp bereikten ze de Hunzadragers en waren ze gered.

Emery's bevroren vingers en tenen moesten worden geamputeerd toen ze eenmaal waren ontkomen aan de Haramosh. Ook moest hij een pijnlijke operatie ondergaan waarbij huid van zijn borst werd getransplanteerd naar zijn handen. Hij voltooide zijn universitaire opleiding en waagde zich later opnieuw aan een klimtocht. Hij stierf een aantal jaar later in een ander klimongeluk. Streather keerde terug naar de militaire academie in Sandhurst. Het was tijdens een van zijn lessen over teamwork en leiderschap dat hij voor het eerst sprak over zijn ontmoeting met de aanwezigheid. Een student vroeg hem: 'Wat hield u op de been?' Streather noemde de aanwezigheid – 'om discussie op gang te brengen over teamwork en overleving' – maar hij had geen verklaring voor wat het was dat hem destijds had geholpen. Zoals Noyce schreef: 'Het gevoel van toen dat hij een poosje "aan de andere kant" was geweest, blijft bij hem (...) voor altijd vastgeklemd in zijn geest, onverklaarbaar maar nooit vergeten.' Het kwam eenvoudig gezegd hierop neer: 'Er was een wezen dat me hielp te overleven.'[32] Streather zei later tegen mij: 'De metgezel die ik ontmoette tijdens mijn beklimming was vrijwel zeker een spirituele ontmoeting.'[33]

* * *

Reinhold Messner, uit Zuid-Tirol in Italië, wordt beschouwd als de grootste bergbeklimmer uit de geschiedenis. Hij was de eerste die de Mount Everest in zijn eentje beklom zonder zuurstofmasker. Hij was ook de eerste die de top van 14 berg-

toppen boven de 8000 meter bereikte. Maar toen Messner aan zijn solotocht naar de top van de Nanga Parbat begon, en op 27 juni 1970 om 2 uur 's middags uit zijn tent onder de Merkl Couloir kroop, was hij nog maar 25 jaar oud en nauwelijks bekend. Zijn doel was om zo snel mogelijk de top te bereiken voordat de weersomstandigheden verslechterden. Deze strategie, die de basis had gevormd van Hermann Buhls successen, had hij ontwikkeld in overleg met andere leden van zijn team, van wie er twee – zijn jongere broer Günther en Gerhard Baur – achterbleven in kamp V, terwijl Messner aan zijn beklimming van de Nanga Parbat begon aan de Rupalflank.

Hij ging recht omhoog naar de Merkl Couloir, een diep met ijs gevuld ravijn. Hij droeg geen extra bepakking, dus hij kwam in het begin snel vooruit en bereikte een helling tussen de South Shoulder en Southeast Ridge. Hij beklom de helling maar merkte dat het moeilijker werd vanwege de hitte. De zon was bijna op zijn hoogste punt en in combinatie met de ijle lucht beroofde dat hem van zijn kracht. Terwijl hij regelmatig stopte om uit te rusten keek hij om om de route te overzien die hij bij de afdaling zou moeten nemen. Tijdens een van die pauzes zag hij een gestalte naderen en realiseerde zich dat het Günther was. Vroeg in de ochtend was de jonge Messner aan het werk geweest om touwen klaar te maken die Reinhold zouden kunnen helpen bij zijn terugkeer, toen hij in een opwelling zijn broer achterna was gerend. Dat was niet volgens plan en Reinhold gaf later toe dat hij zich eraan had geërgerd. Zijn agressieve klimstijl vereiste dat hij snel en licht bewoog. Een andere klimmer zou onherroepelijk zijn berekeningen in de war schoppen. Maar hij wachtte op Günther, en de broers begonnen samen aan het laatste deel van de beklimming.

De dag naderde zijn einde toen ze de laatste scherpe piek bereikten. Al snel stonden ze op de top. Voor Reinhold was het een anticlimax. Hij was uitgeput en had het gevoel dat er niet

veel te zien was. Het was niet de plaats waar hij zo vaak van had gedroomd. Maar Günther trok een van zijn handschoenen uit en de broers gaven elkaar de hand. De klimtocht had het grootste deel van de dag in beslag genomen en ze konden slechts kort op de top blijven voordat het daglicht verdween. Günther was bijzonder moe en bij de afdaling begon hij symptomen te vertonen van hoogteziekte. Hij leek nu de prijs te moeten betalen voor zijn eerdere snelle achtervolging van Reinhold. Hij zei dat hij niet kon terugkeren via de technisch zware route die hij had gevolgd; hij was te moe. Hij wilde afdalen langs de Diamirflank en bleef erbij dat dat eenvoudiger was. Reinhold, die van mening was dat ze zo snel mogelijk naar minder grote hoogte moesten klimmen, gaf toe. De beslissing om de bekende route langs de Rupalflank te verlaten, met gezekerde touwen, kampementen en andere bergbeklimmers beneden, zette een reeks van gebeurtenissen in beweging, gebeurtenissen die uiteindelijk het leven zouden kosten van zijn broer.

Door het invallen van het donker moesten ze op grote hoogte de nacht doorbrengen. De broers vonden een holte onder een paar steile rotspartijen en maakten zich klaar voor de nacht. Günther en Reinhold kropen bij elkaar onder een spacedeken (een deken van aluminium en plastic die gebruikt wordt om de lichaamstemperatuur te herstellen van mensen die zijn blootgesteld aan extreme weersomstandigheden of uitputting) en wachtten op het ochtendgloren. Toen het weer licht werd, zetten ze hun tocht langs de Diamirflank voort. Het was een enorm risico. Ze kenden de met ijs bedekte 4000 meter hoge steile rotswand alleen van kaarten en foto's. Wat de moeilijkheden nog groter maakte, was Günthers conditie die sterk verslechterde. Reinhold liep voorop, soms zo ver vooruit dat ze elkaar bijna uit het zicht verloren omdat hij Günther probeerde te behoeden voor het maken van fouten. Als een route eenmaal vast lag, wuifde Reinhold en riep naar Günther dat hij kon volgen, wat hij deed, maar in een onver-

draaglijk langzaam tempo. In *The Naked Mountain* beschreef Reinhold Messner wat er daarna gebeurde:

> Plotseling was er een derde bergbeklimmer bij me. Hij daalde samen met ons af, en bleef op een gelijke afstand van me aan mijn rechterzijde, een paar stappen van me vandaan, net buiten mijn gezichtsveld. Ik kon de gestalte niet goed bekijken en tegelijkertijd mijn concentratie behouden, maar ik was er zeker van dat er iets was. Ik kon zijn aanwezigheid voelen. Ik had geen bewijs nodig.[34]

De gestalte zweeg. Er werden geen woorden uitgewisseld. Dat was ook niet nodig. De gestalte bewoog met Messner mee, klom als hij klom en stopte als hij stopte. Hij bleef steeds op dezelfde afstand. Reinhold was niet bang. Hij had ook niet het gevoel dat er iets buitengewoons gebeurde. 'Het is niet zo dat ik daar zat en dacht: Oh! Dit is iets bijzonders,' vertelde hij me. 'Ik had het gevoel dat het normaal was.'[35] Niettemin probeerde hij de overtuiging te testen door zichzelf voor te houden dat het geen andere bergbeklimmer kon zijn, dat ze met z'n tweeën waren en niet met z'n drieën. Maar de gewaarwording hield aan en stelde hem gerust: 'De aanwezigheid hielp me op de een of andere manier om mijn rust te hervinden.'[36]

De avond viel. Het ijsoppervlak was nu vol rotsachtige uitstulpingen. Zelfs in het schemerdonker konden ze zich geen stop veroorloven vanwege de kans dat een van de séracs – torens van ijs die ontstaan op plaatsen waar het gletsjeroppervlak is opengebarsten – in kon storten waardoor ze zouden kunnen worden getroffen door een lawine. Ze zetten hun afdaling voort bij het licht van de sterren. Pas toen het middernacht werd, maakten ze hun tweede bivak en wachtten in het donkerste gedeelte van de nacht. Toen de maan zijn vage licht liet schijnen, vervolgden ze hun afdaling.

Door de bivak en het hoogteverlies leek Günther enigszins

te zijn hersteld. Ze daalden de helling af in een stevig tempo en kozen elk een pad dat de minste weerstand bood. Reinhold bleef wachten op Günther, waarschuwde met een schreeuw om zich te haasten omdat hij bang was voor lawines als de middagzon de helling zou bereiken. De broers bespraken het laatste deel van de route dat hen in veiligheid zou brengen. Ze waren uitgeput na hun zware klimtocht, maar Reinhold had de indruk dat ze erin waren geslaagd om aan de Nanga Parbat te ontsnappen. Hij stopte en wachtte op Günther. Hij had het gevoel dat hij het wel zou halen. Ze hadden afgesproken dat ze elkaar aan het begin van de Diamirvallei zouden ontmoeten. Maar Günther verscheen niet. Reinhold wachtte een poosje, terwijl hij stromend water uit de gletsjer dronk. Toen zette hij zijn reis voort en liep de vallei in, terwijl hij zich afvroeg waar zijn broer was, hoewel hij zich nog steeds niet echt zorgen maakte.

Messner zat bij een stroompje. Hij dacht dat hij stemmen hoorde, een stem die zijn naam en die van anderen riep. Hij hoorde zinnen, maar kon slechts fragmenten ervan verstaan. Hij voelde zich licht in het hoofd en sloot zijn ogen. Zo zat hij daar een tijdje. Hij dacht dat hij in een van de stemmen die van zijn moeder herkende. Toen hoorde hij opnieuw zijn naam roepen: 'Reinhold!' Messner wist dat het de 'vreemde aanwezigheid' was die hem riep: 'Verward stond ik op en daar was hij weer, de eenzame bergbeklimmer. Nee, het was niet Günther.'[37] Voor het eerst kwam het bij hem op dat zijn broer in moeilijkheden zou kunnen zijn. Het was laat op de dag, maar hij was genoeg hersteld en besloot terug te gaan. Hij volgde zijn spoor terug naar de Diamirgletsjer, maar vond geen spoor van Günther. Messner besloot omhoog te klimmen naar de Diamirflank van de berg. Als zijn broer van de route was afgeweken – en dat moest het geval zijn geweest omdat hij hem anders al zou hebben gezien – dan was dit de enige andere weg naar beneden. Messner liep langs het puin van een verse lawine: grote blokken ijs, verspreid tussen

de poedersneeuw. Terwijl hij te midden van het puin stond, overviel hem opeens een gevoel van verschrikking. Toch kon hij de gedachte niet aanvaarden dat Günther daar ergens in die massa lag.

Hij begon verwoed te zoeken en terwijl hij tussen het puin doorklom, realiseerde hij zich: 'De spookachtige derde man was er ook.'[38] Messner liep de hele nacht rond, schreeuwde, sliep af en toe wat en zette daarna, wakker gemaakt door de kou, zijn wanhopige zoektocht voort. Hij was hongerig, verzwakt en had bevroren tenen. Hij besefte dat zijn situatie kritiek begon te worden. Hij was ver weg, uitgeput en alleen – maar niet helemaal: 'Ergens in mijn onbewuste was de derde bergbeklimmer nog steeds aanwezig.' Hij probeerde te begrijpen wat het allemaal betekende en vroeg zich af of hij niet zelf de Derde Man was, gezien vanuit 'een ander bestaansniveau'.

Messner strompelde naar de vallei beneden. Hij was half verhongerd, had bevriezingsverschijnselen en was wanhopig. Hij was, zo had hij het gevoel, 'meer dood dan levend'.[39] Onderweg ontmoette hij enkele houthakkers die hem naar een dorp brachten. Hij werd door vier jonge mannen op een brancard meegevoerd tot ze een weg bereikten waar een soldaat de zorg overnam. Reinhold Messner overleefde het, maar moest in het reine zien te komen met de dood van zijn jongere broer. Later schreef hij dat als hij klom het steeds was alsof Günther bij hem was. Op de Nanga Parbat in juni 1970 was er nog een bergbeklimmer bij hem. De Derde Man hielp hem om de grootste beproeving van zijn leven te doorstaan.[40]

* * *

Op 3 juni 1981 raakte Parash Moni Das, een ervaren Himalayabeklimmer en politieofficier uit India, verwikkeld in een ramp bij een beklimming van de Bhagirathi II, een 6150 meter hoge bergtop in het Indiase Garhwalgebied en een van de

vier bergtoppen die samen het Bhagirathimassief van het Himalayagebergte vormen. Das, die 22 jaar was, was met twee andere mannen aan de klimtocht begonnen: Pratiman Singh, die als douaneofficier werkte aan de grens met Tibet, en een champignonkweker genaamd Nirmal Sah. Beide mannen waren bergbeklimmers met ervaring in het Himalayagebergte.

De Bhagirathi II werd beschouwd als technisch eenvoudig, behalve het veertig meter hoge stuk dat uit ijs- en rotspartijen bestond en zich net onder de top bevond. Ze hadden zich aan elkaar vastgemaakt voor het laatste gedeelte, waarbij Singh vooropging, Sah de middenpositie innam en Das als laatste volgde. Singh klom met zo veel zelfvertrouwen de helling op dat hij vaak zijn linkerhand in zijn zak had. Ze bereikten de top om zes uur in de avond. Nadat ze elkaar de hand hadden geschud en een foto hadden genomen, zag Das dat er een storm naderde vanuit het zuiden. Ze begonnen onmiddellijk aan de afdaling. Deze keer leidde Das met Sah in het midden en Singh in de achterhoede. De eerste twee bewogen zich voorzichtig, maar Das was bang dat Singh, die nogal trots op zichzelf was omdat hij op de heenweg de weg had gebaand, werd afgeleid: 'Zijn hele wezen verraadde zijn gevoel en dat was gevaarlijk.' Das stopte om de anderen eraan te herinneren dat ze zich volledig moesten concentreren op de details van de afdaling. Hij vroeg zich later af of hij een voorgevoel had gehad van wat zou volgen.

Das zette de tocht omlaag voort en plaatste zijn hielen in de zachte sneeuw totdat hij op een grote zwerfkei stuitte. Hij draaide zich om met zijn gezicht naar het rotsblok en bereikte drie meter lager en gezekerd door Sah de onderkant van het gevaarte. Hij keek omhoog en zag dat Singh zich bij Sah had gevoegd. Singh had opnieuw een hand in zijn zak en leek met een ijskrap in het touw te zijn blijven hangen. Hij hinkte op zijn rechterbeen en zwaaide met zijn linkerbeen om zich te bevrijden. Toen verloor hij zijn evenwicht. Hij viel over de rand en trok eerst Sah met zich mee en daarna, na een korte

onderbreking, ook Das. De drie mannen vielen vierhonderd meter de berg af naar beneden. Das herinnerde zich slechts dat 'hij wachtte op het eindeloze einde van de val' en dat hij geprobeerd had om met zijn handen zijn gezicht te beschermen. Toen ze uiteindelijk stilvielen, zaten ze nog steeds met touwen aan elkaar vast. Singh en Sah zaten in de lengte aan elkaar vast in een kluwen touw. Das, die erg veel blauwe plekken had opgelopen maar verder niet gewond was, hoorde Singh kreunen. Hij vroeg of de anderen iets hadden gebroken of ergens pijn voelden. Singh antwoordde in shock: '*Aap Kaun Hai?*' ('Wie ben je?')[41] Hij had een wond aan zijn gezicht en klaagde dat zijn linkerbeen was gebroken. Das richtte zijn aandacht op Şah, die met zijn gezicht in de sneeuw lag. Er kwam geen antwoord. Das trok de muts van zijn hoofd en zag dat Sahs gezicht vreselijk was toegetakeld. Het bloed stroomde uit een paar gapende wonden in de sneeuw. Zijn nek was gebroken en de ongewone vorm van zijn ribbenkast gaf aan dat hij inwendige bloedingen had. Sah was dood.

Das probeerde Singh te bevrijden, maar dat lukte hem niet. De bergbeklimmers zaten stevig vast aan het touw van Sah. Das legde zijn gewonde kameraad recht door Sahs lichaam opzij te schuiven. Hij was in staat om de druk op Singhs benen te verlichten. Das besefte echter dat zijn overlevende collega hard achteruitging en dat er weinig aan gedaan kon worden. Hij verkeerde in een levensgevaarlijke situatie, had geen ijsbijl, ijskrappen of extra kleding. Das bedekte zijn blote handen met extra sokken. Rillend en stampend met zijn voeten schreeuwde hij om de aandacht te trekken van een reddingsteam.

Das probeerde zijn vriend op te beuren en concentreerde zich ook op zijn eigen overleving. Hij keek naar de tijd. Het was pas halfnegen in de ochtend. Hij was vastbesloten om niet in slaap te vallen. Kort na middernacht werd hij zich er bewust van dat 'iemand, een vriend'[42] aan zijn rechterzijde

zat. Vanaf dat moment voelde Das de aanwezigheid van een ander wezen:

> Deze aanwezigheid omgaf me en soms sprak ik met hem. Het drong erop aan dat ik probeerde te overleven, wat ik deed. Het was niet een geestachtige verschijning maar een metgezel. Een aanwezigheid.[43]

Nog voordat de zon opkwam, terwijl het daglicht voorzichtig de hemel kleurde, zei Das, die zowel met zijn 'vriend' – de aanwezigheid – als met Singh sprak, dat hij hulp zou gaan zoeken. Hij daalde een pad af dat door verschillende lawines was uitgesneden. Hij vervolgde zijn weg tot hij op nog geen dertig meter afstand was van een plek waar drie andere bergbeklimmers hun tent hadden opgeslagen. Hij ging in de sneeuw zitten om uit te rusten en sprak opnieuw tegen de aanwezigheid, die met hem was afgedaald en 'veilig aan zijn rechterzijde zat, buiten lawinegevaar'.[44] Das was intussen gezien door de andere bergbeklimmers. Twee van hen renden naar hem toe. Op dat moment verdween 'de Aanwezigheid uit mijn bewustzijn'. Singh werd korte tijd later naar beneden gedragen door de redders, maar stierf een halfuur nadat hij de tent had bereikt. Twee decennia na zijn ontmoeting met de aanwezigheid op de Bhagirathi II, vertelde Das me dat deze ervaring 'intens en heel persoonlijk' bleef.[45] Hij zei dat hij nooit aan de realiteit ervan had getwijfeld. Integendeel. Een maand nadat ik voor het laatst van hem hoorde, op 24 september 2005, kwam hij met vier andere bergbeklimmers om het leven tijdens een ernstige sneeuwstorm terwijl hij de Chameo Moho in Sikkim probeerde te beklimmen.

***

Greg Child was zich ervan bewust dat 'er iets vreemds met me aan de hand was'. Samen met Peter Thexton beklom Child de

belangrijkste top van Broad Peak, de op elf na hoogste berg ter wereld, die uitgewaaierd ligt over de grens tussen China en Pakistan. Ze waren op 7900 meter hoogte en hadden zojuist de voorste top van Broad Peak bereikt toen Child, een bekwaam Australisch bergbeklimmer, last kreeg van hoofdpijn wat een symptoom kon zijn van het begin van hersenoedeem, een vorm van hoogteziekte die leidt tot een opeenhoping van vocht in de hersenen. Hij voelde zich wat gedesoriënteerd en had last van black-outs. Na enige tijd kwam hij weer helemaal bij, maar de realiteit leek veranderd. Het was, zo zei hij, 'als een droom'. Zijn symptomen werden erger. Hij had een bonkende hoofdpijn en zijn vermogen om te spreken was zo zwak geworden dat hij nauwelijks een paar zinnige woorden achter elkaar kon zeggen. Ze waren in hoogte nauwelijks 6 of 7 meter van de echte top, maar Child wist dat hij moest stoppen. Thexton drong er bij hem op aan om door te gaan, maar Child was keihard: 'Ben de controle kwijt... Te hoog, te snel.' In minder dan drie dagen waren ze meer dan 3000 meter gestegen. Thexton, die arts was, moest wel instemmen met de afdaling. Maar spoedig begon ook hij zorgwekkende symptomen te vertonen. 'Ik kan niet normaal meer ademhalen,' fluisterde Thexton naar Child. Dat kon een teken van longoedeem zijn, waarbij het vocht zich ophoopt in de longen. 'Zijn mijn lippen blauw?' vroeg hij. Ze waren inderdaad blauw, wat wees op zuurstofgebrek. Thexton en Child moesten zo snel mogelijk terug.

Hun eerste doel was de tent, zeshonderd meter lager. Het begon te schemeren. Terwijl Childs symptomen verbeterden, ging Thextons toestand hard achteruit. Zijn ademhaling was moeizaam en hij worstelde om door te gaan. Toen hij een sneeuwveld bereikte, zei Child dat hij vooruit zou lopen om een nieuw spoor te maken. Hij drong er bij Thexton op aan om zo snel mogelijk te volgen. Thexton knikte. Maar na honderd meter zag Child toen hij zich omkeerde dat Thexton nauwelijks van zijn plaats was gekomen. Child moest terugkeren

om zijn partner te helpen. Het laatste daglicht verdween. Soms kroop Thexton een paar meter op handen en voeten. Op andere momenten moest Child hem trekken en dragen. Ondertussen had Child het 'sterke gevoel dat er iemand over mijn schouder meekijkt om een oogje in het zeil te houden'.[46] Child had het gevoel dat hij geholpen werd nu Thexton nog maar tot weinig in staat was: 'Iemand had de leiding genomen.' Sterker nog, hij had het gevoel dat iemand 'een handje hielp bij het dragen van Pete'.[47]

Om tien uur in de avond verloor Thexton zijn gezichtsvermogen en kon hij zich niet meer bewegen. De situatie was kritiek. Child moest een touw gebruiken om hem de helling af te krijgen. Beide mannen waren doodop. Ze hadden een dag lang niet gegeten of gedronken en klommen in het duister. De omstandigheden verslechterden doordat er een storm opstak. Ze waren, zo schreef Child later, 'volledig verloren op de enorme westflank van 's werelds twaalfde hoogste berg'. Niettemin had Child tijdens de afdaling het gevoel dat een aanwezigheid hem vergezelde. Hij schreef later in zijn journaal: 'Mijn behoeder controleerde elke beweging en beslissing. Ik bleef me maar omdraaien omdat ik verwachtte iemand te zien.'[48] Child schreef dat 'de ervaring van het reizen met een derde aanwezigheid krachtig en kalmerend was'. Hij voelde zich vol zelfvertrouwen: 'Pete en ik werden naar onze tent geleid.'

Hij had gelijk. Om 2 uur 's nachts bereikten ze de tent waar ze door twee andere leden van hun expeditie werden geholpen. Thexton en Child, die 22 uur achter elkaar hadden geklommen, kregen de kans om bij te komen. Na een warm drankje leek Thexton weer op te leven. Hij maakte weer ironische grapjes. Daarna vielen hij en Child in slaap. 's Morgens werd Thexton wakker en vroeg om water, maar toen er een beker tegen zijn lippen werd aangedrukt, was hij al dood. Child overleefde en ondanks deze verschrikkelijke ervaring bleef hij beklimmingstochten maken. Dat geldt voor veel

bergbeklimmers. Child bleef zich afvragen wat de oorsprong was van de mysterieuze bondgenoot die hij had ontmoet in die zwaarste nacht van zijn leven. Het was, zo vertelde hij me, ‘geen angstige ervaring, niet wat je zou verwachten van een ontmoeting met iets bovennatuurlijks’.[49]

Dit alles gebeurde in juni 1983. Child maakte het drie jaar later opnieuw mee tijdens zijn succesvolle expeditie naar de Gasherbrum IV. ‘Eerst overkwam het me in de sneeuwgrot, en gisternacht, in de kleine uurtjes van de ochtend, dezelfde ervaring van een bekend iemand, een vriend, die vlak bij me lag en me met zijn armen om me heen warm hield.’ Child schreef in zijn boek, *Thin Air*, dat hij op een gegeven moment ‘voor elke sensatie in zijn hoofd een verklaring had: een bepaald symptoom van zuurstofgebrek, uitdroging, vermoeidheid of chemische onevenwichtigheid’. Maar wat betreft het gezelschap van de Derde Man had hij niet echt een verklaring. Het was, zo had hij het gevoel, ‘heel levendig’ en veel ‘echter’ dan een hallucinaire ervaring als gevolg van hersenfalen.

***

Frank Smythe’s ervaringen op de Everest, ’s werelds hoogste bergtop, die van Hermann Buhl en Reinhold Messner op de Nang Parbat, de negende hoogste berg, en die van Tony Streather op de Haramosh, vonden plaats in situaties die onmiskenbaar extreem waren. Het zijn vier van de meest beroemde beklimmingen uit de geschiedenis. Ze werden ondernomen op extreme hoogte, onder ongunstige omstandigheden en met enorme risico’s. Parash Moni Das op Bhagirathi II en Greg Child op Broad Peak werden ook geconfronteerd met grote hoogte en andere stressfactoren. Toch is er nog een factor die al deze ervaringen met elkaar verbindt. In elk van deze klimtochten speelde de pijn van het verlies een rol. De Derde Man verscheen na scheiding van een metgezel, of na ernstige verwonding of dood van een teamlid. In dergelijke situaties,

waarin een individu reeds geïsoleerd is en geconfronteerd wordt met problemen en acuut gevaar, heeft het verlies van een partner het effect van een ernstig trauma. Dat wijst op een intrigerende mogelijkheid: dat volwassenen op dezelfde manier op stress reageren als kinderen. Macdonald Critchley legde als eerste een verbinding met de imaginaire speelkameraadjes. Ook hier lijkt de Derde Man in reactie op stress een leegte te vullen die een ander achterliet. Niet alleen hebben studies aangetoond dat kinderen met stress vaker een ingebeeld vriendje hebben. Er is ook een reeks onderzoeken die hebben bewezen dat de pijn van verlies en gemis bij volwassenen een aanwezigheid kan oproepen, in omstandigheden die veel alledaagser zijn dan de extreme omstandigheden die zo'n belangrijke rol spelen in dit boek. Een van deze onderzoeken richtte zich op weduwen in Arizona.

In 1988 ondervroegen onderzoekers van de University of Arizona in Tucson 500 weduwen boven de leeftijd van 65 jaar. Ze ontdekten dat ongeveer de helft van hen de aanwezigheid van hun overleden partner had gevoeld. Dat resultaat verraste de onderzoekers omdat 'het voelen van de aanwezigheid van overleden mensen wordt beschouwd als afwijkend gedrag veroorzaakt door dissociatie. Het gevolg is dat veel mensen deze ervaringen niet graag bekendmaken.'[50] Maar dit was niet het enige onderzoek met een dergelijk resultaat. Volgens een Britse studie is het verschijnsel 'heel gewoon': 'In de lichtste vorm is het een gevoel dat men op de een of andere manier wordt gadegeslagen; in de meest extreme vorm is het een volledig ontwikkelde ervaring.'[51]

Een onderzoek onder 227 weduwen en 66 weduwnaren in Wales kwam met een vergelijkbaar resultaat. Bijna de helft van de ondervraagden beweerde dat ze een gewaarwording van hun overleden echtgenoot of echtgenote hadden gehad. De frequentie was gelijk bij zowel mannen als vrouwen. Bovendien 'kwamen de hallucinaties vaak jaren lang terug'. Bij deze studie van W. Dewi Rees in de *British Medical Journal*

ontdekte men dat de meeste mensen die deze ervaring hadden, rapporteerden dat ze gedurende de hele dag met tussenpozen bezoek kregen van hun partner, terwijl 10 procent beweerde dat ze 'het gevoel hadden dat de overleden partner altijd bij hen was'. Elk van hen beweerde dat ze de aanwezigheid van de overledenen konden voelen; enkelen beweerden dat ze hun partner ook werkelijk hadden gezien en gehoord. Rees ontdekte verder dat deze ervaringen in geen enkel opzicht angstaanjagend werden gevonden en concludeerde dat 'deze hallucinaties (...) normale en functionele begeleidingsverschijnselen zijn van het weduwschap'.[52] Onderzoek onder weduwen van mannen die stierven bij auto-ongelukken in Japan liet zelfs een nog hoger cijfer zien. Ook daar concludeerden de onderzoekers dat de aanwezigheid 'een positief teken kan zijn dat hen helpt om zich aan te passen aan de situatie van verlies'.[53]

Een van de studies concludeerde zelfs: 'De imaginaire metgezel van ouderen verschilt wat doel en inhoud betreft waarschijnlijk niet van die van kinderen.' Een 81-jarige weduwnaar uit Canada kookte regelmatig voor zijn overleden vrouw en raakte in paniek als hij haar niet in zijn huis aantrof. Bij een bepaalde gelegenheid organiseerde hij ter ere van haar een feestelijke maaltijd voor de familie. Hoewel hij strak vasthield aan het idee dat ze met hen meeat, was hij 'nogal verward over het feit dat zijn vrouw hem nog steeds bezocht na haar dood en had er begrip voor dat anderen zijn overtuiging vreemd vonden'.[54] In een ander geval beweerde een weduwe, die zich ervan bewust was dat haar echtgenoot was gestorven en begraven, dat haar man 'een paar dagen na zijn dood was teruggekeerd om bij haar te wonen. Uit angst om "hem te kwetsen" had ze geen vragen gesteld en was gewoon met haar leven doorgegaan "zonder commentaar" te geven.' Een paar maanden later ontdekte ze echter dat haar overleden echtgenoot 'op mysterieuze wijze was verdwenen'. Ze raakte in de war door zijn vertrek en 'vreesde dat hij misschien een andere vrouw had gevonden'.[55]

Bij een veel groter onderzoek uit het Verenigd Koninkrijk, dat werd verricht in 1995, ondervroeg men 1603 mensen van verschillende leeftijdsgroepen. Daarbij bleek dat ongeveer 35 procent van deze groep 'een dergelijke gewaarwording van de doden' had ervaren. Deze studie richtte zich niet alleen op weduwen en weduwnaren, maar onderzocht een dwarsdoorsnede van de samenleving. Daaruit bleek dat de voortzetting van een nauwe relatie na de dood niet beperkt bleef tot degenen die hun partner hebben verloren. Ook de aanwezigheid van een ouder of andere familieleden, zoals een grootouder, bleek vaak voor te komen. Sommige mensen hebben de mysterieuze aanwezigheid gerapporteerd van een overleden vriend. In een van deze gevallen ging een meisje, na de dood van haar vader, 'in zijn bed liggen om haar moeder gezelschap te houden. Na enkele dagen verklaarde ze dat ze daar niet langer wilde slapen omdat ze de aanwezigheid van haar vader voelde: ze had de indruk dat hij rond het bed liep.'[56] Gewoonlijk is de aanwezigheid van de overledene een troost, hoewel het meisje in dit geval toegaf 'bang te zijn geweest, hoewel ze ervan overtuigd was dat haar indruk niet overeenkwam met de werkelijkheid'. De gangbare wetenschappelijke verklaring is dat 'deze ervaringen illusies zijn – symptomen van een gebroken hart en een verwarde geest'. Dat zou verklaren waarom de meeste mensen een dergelijke ervaring voor zich houden, en als ze het vertellen, dat alleen doen aan vrienden en verwanten, uit angst dat ze 'voor gek worden versleten'.[57] Er is echter een alternatieve visie onder onderzoekers, een die 'de mogelijkheid openhoudt dat het verschijnsel "werkelijk" en "natuurlijk" is'.[58]

De gewaarwording van een aanwezigheid blijkt heel gebruikelijk in de eerste maanden na een sterfgeval; ongeveer de helft van de ondervraagden in een van de studies rapporteerde deze ervaring tijdens de eerste drie maanden.[59] Na een jaar nam de frequentie af, maar slechts licht, want ook na deze periode ervaart 42 procent nog steeds de aanwezigheid.

Bij de ondervraagden die een sterker ontwikkelde ervaring rapporteerden zoals spreken, horen, zien of aangeraakt worden door de overledene, lag dit percentage aanzienlijk lager en nam ook sneller af in de loop van de maanden. Bij een onderzoek van een Zweeds ziekenhuis ontdekte men bij de analyse van reacties op verdriet dat 'hallucinaties of illusies vaker bleken voor te komen bij mensen die een maand na het sterfgeval erg eenzaam waren, veel huilden en geheugenproblemen hadden'.[60] Met andere woorden, de frequentie is groter bij mensen die meer spanningen hebben.

In levensbedreigende situaties zoals bergbeklimmers die vaak meemaken, heeft het verlies – of zelfs het gevreesde verlies van een klimpartner – een dramatische impact. Dat bleek heel duidelijk bij een beklimming van de Anapurna, een berg in de Himalaya, door een team van Franse bergbeklimmers in 1950. In dit geval kunnen we het begin herleiden tot de lichamelijke ineenstorting van een van de bergbeklimmers. Toen hij terugkeerde van een verkenning van de Dhaulagiri, een nabijgelegen bergtop, voelde expeditieleider Maurice Herzog de kracht uit zich wegvloeien. Hij besefte dat hij het tempo van zijn klimpartner, Marcel Ichac, die vooruitliep, niet kon bijhouden. Na elke tien stappen moest Herzog stoppen en even gaan liggen in de sneeuw. Ichac, die zich gefrustreerd voelde door het gedrag van zijn klimpartner, schold hem uit, wat Herzog de kracht gaf om door te gaan. Toen ze uiteindelijk het kamp bereikten, legde Ichac uit dat er 'iets vreemds' was gebeurd. Hij zei dat hij zich, terwijl hij door de sneeuw ploegde, bewust was geworden van de aanwezigheid van een andere bergbeklimmer die bij hem was. Ichac zei:

> Ik dacht dat ik iemand achter me hoorde (...) een derde man. Hij volgde ons. Ik wilde het je toeroepen. Maar ik kon het niet. Ik keek stiekem achterom om mijn geest tot rust te brengen. Maar net als bij een obsessie, kwam het gevoel dat er iemand achter me was steeds terug.[61]

Ichacs ontmoeting met de aanwezigheid vond plaats op hetzelfde moment dat Herzog begon in te storten. Met Herzogs herstel leek de crisis afgewend en verdween de aanwezigheid.

In het geval van Reinhold Messner was het eerst het dreigende verlies en later de daadwerkelijke dood van zijn broer die leidde tot de gewaarwording van een aanwezigheid. Voor veel anderen hoeft de klimpartner niet eens een intieme vriend te zijn; soms is het gewoon een kennis. Voor degenen die geconfronteerd worden met extreme omstandigheden heeft de afwezigheid van een metgezel grote consequenties. Dat kan gebeurd zijn op grote hoogte, maar ook in gewone situaties, door de dood van een geliefde. De ervaring van de Derde Man blijft niet beperkt tot aangrijpende avonturen, maar kan ook betrekking hebben op het ingebeeld speelkameraadje van een kind of de bewuste ervaring van een overledene door nabestaanden.

Messner werd vergezeld door een Derde Man die, zo vertelde hij me, 'psychologische hulp verschafte die de eenzaamheid verlichtte (...) Het lichaam vindt allerlei wegen om je gezelschap te bieden.'[62] Dat is het weduwe-effect. Het is de beste en ultieme illustratie dat mensen sociale dieren zijn: in onze tijd van diepe eenzaamheid en verlangen is er een manier om onszelf ervan te verzekeren dat we niet alleen zijn, een weg waarop we worden ingewijd in een gedeeld mens-zijn dat het verschil maakt tussen leven en dood.

[NEGEN]

Gewaarwording van een aanwezigheid (II)

In 1976 verschafte de Amerikaanse psycholoog Julian Jaynes een wetenschappelijk kader waarin de Derde Man kon worden geïnterpreteerd als het product van een ontwikkeling van het menselijk brein. Jaynes is een controversiële figuur vanwege zijn theorie dat het bewustzijn, zoals we het nu kennen, een relatief late ontwikkeling is in de menselijke evolutiegeschiedenis. Volgens deze theorie zouden mensen uit vroeger tijden mentale processen in de rechterschors van de grote hersenen hebben ervaren als gebeurtenissen die buiten hen plaatsvonden. Het was alsof deze dingen werkelijk gebeurden. Jaynes beweerde dat er tot drieduizend jaar geleden in het menselijke brein een scheiding bestond tussen de rechter- en linkerhersenhelft. De rechterhersenhelft, de 'godzijde', gedroeg zich als een almachtig of gezaghebbend wezen dat waarschuwingen, raadgevingen en bevelen gaf door middel van visuele en auditieve hallucinaties. De linkerhersenhelft, de 'menszijde', gedroeg zich als een smekeling die

luisterde en gehoorzaamde. 'Alle vroege beschavingen die we kennen lijken te zijn beheerst door dergelijke hallucinaties of goden,'[1] aldus Jaynes.

Hij riep de toorn van classici over zich af toen hij Homerus' *Ilias* een typisch voorbeeld noemde van de hardnekkigheid van de 'bicamerale geest'. Volgens Jaynes zou er in de oorspronkelijke tekst van de *Ilias* geen sprake zijn van echt bewustzijn, dat wil zeggen denken, voelen of gewaarwording: 'De mensen bezinnen zich niet als ze een beslissing willen nemen. Niemand is. Niemand onderzoekt zichzelf. Het is een heel andere wereld.' Elke keer als er een besluit moet worden genomen is er 'een stem die de mensen vertelt wat ze moeten doen', zoals in het fragment waarin Apollo Hektor de raad geeft om niet met Achilles te gaan vechten. 'Deze stemmen worden altijd en onmiddellijk gehoorzaamd. Deze stemmen worden goden genoemd. Voor mij ligt hier de oorsprong van de goden. Ik beschouw het als auditieve hallucinaties.'[2]

Het idee dat een fysieke kloof tussen de twee hersenhelften verantwoordelijk zou zijn voor het horen van stemmen in het hoofd lijkt vreemd, maar is in het licht van de vreemde hersenreacties die zijn waargenomen door neurologen niet zo radicaal. Zo spreekt men in wetenschappelijke studies bijvoorbeeld over het 'Dr. Strangelove-syndroom' als mensen die lijden aan organische hersenbeschadigingen, een hand hebben die een eigen leven leidt, zoals die van Peter Sellers' personage in de gelijknamige film. Deze hand luistert niet naar commando's van de hersenen. Zo was er een vrouw die een hand had die haar probeerde te wurgen. Ze moest haar ene hand in bedwang houden met haar andere hand. De vrouw zag het als volgt: 'Ik ga ervan uit dat er een kwade geest in zit.' Een studie uit 2000 beschreef het ongebruikelijke geval van een man die na een beroerte een hand had die tegen zijn wil masturbeerde. Dat gebeurde zowel in privésituaties als in het publiek en werd ook geobserveerd in een klinische omgeving. Vanzelfsprekend 'was de vrouw van de patiënt (...) hier

erg bezorgd over'.[3] Alleen de linkerhand van de man vertoonde dit gedrag. In dergelijke gevallen lijkt een bepaald deel van de hersenen buiten de wil van de persoon om te handelen. Het is alsof de dwalende hand bezeten is door een externe of buitenaardse macht. Als we Jaynes' theorie van het bicameralisme in deze context plaatsen, maakt ze een veel minder excentrieke indruk.

Jaynes, die les gaf op Princeton University, werd deels bekritiseerd omdat hij ervoor koos om zijn radicale theorie van het bicameralisme niet in door vakgenoten gerecenseerde tijdschriften te publiceren, maar in *The Origin of Consciousness in the Breakdown of the Bicameral Mind*, een boek uit 1976 dat hij voor een breed publiek schreef. Door neurologie, antropologie, archeologie, theologie en klassieke literatuur te combineren begaf hij zich op een pad dat weinig geleerden durven te betreden, aangezien een dergelijke benadering op academische congressen al snel kritiek oplevert van specialisten. Niettemin hebben Jaynes' ideeën het overleefd, wat een van de recensenten tot de opmerking verleidde: 'Hoeveel studenten van de cognitieve wetenschappen hebben dit bijzonder onmodieuze boek niet, bij wijze van spreken, onder het laken gelezen?'[4]

Jaynes beweert dat de hersenen van de prebewuste mens heel gevoelig waren voor hallucinaties. Zelfs 'lichte stress bij het nemen van een beslissing in een nieuwe situatie' was genoeg om een hallucinatie op te wekken. Het ingrijpen van deze persoonlijke goden was vereist voor 'alles wat niet kon worden afgehandeld met behulp van de gewoonte'.[5] Hoewel onze antieke voorouders veelal een gewone indruk maken, was de mens in het prebewuste stadium in een belangrijk opzicht heel anders dan de moderne mens. Jaynes schreef het verdwijnen van de gescheiden hersenhelften en de opkomst van een meer eenvormig menselijk bewustzijn toe aan verscheidene factoren, waaronder geletterdheid waardoor, 'doordat de bevelen van de goden werden vastgelegd, de

kracht van het auditieve hallucinerende vermogen verzwakte'.[6] Pas vanaf die tijd zouden mensen de processen van beide hersenhelften als hun eigen geest zijn gaan ervaren en niet als iets van buitenaf.

Er is een grote hoeveelheid bewijzen uit de Oudheid die Jaynes' these lijken te ondersteunen zoals een oude gravure waarin de koning van Assyrië voor een lege troon knielt waar heel duidelijk geen godheid op zit, zodat hij geen goddelijke leiding kan ontvangen. Een kleitablet uit die periode zegt: 'Mijn god heeft me verlaten en is verdwenen. Mijn godin heeft me verloochend en is ver weg. De goede engel die naast me wandelde, heeft me in de steek gelaten.' Ook in het Oude Testament vinden we bewijzen dat antieke mensen stemmen hoorden. De Hebreeuwse profeet Amos was een schaapherder en hoedde in alle eenzaamheid zijn kudde in de velden, toen hij een stem hoorde: 'Ik ben helemaal geen profeet (...) Ik ben veeboer en vijgenkweker. Maar de HEER heeft me van achter mijn schapen vandaan gehaald, en het is de HEER die tegen me heeft gezegd: "Ga naar mijn volk Israël en profeteer daar."'[7]

Volgens Jaynes werkt het bicameralisme tot op de dag vandaag door, onder meer in de imaginaire speelkameraadjes van kinderen, die volgens hem 'gehallucineerde speelkameraadjes' zouden moeten worden genoemd. Hetzelfde geldt voor de stemmen die schizofrenen horen, die vaak 'bevelshallucinaties' krijgen waarbij stemmen hen dwingen om bepaalde dingen te doen. Jaynes wees op een studie waarin, nadat er een systeem was ontwikkeld voor de communicatie met viervoudig gehandicapten die nooit hadden kunnen spreken, aan de patiënten werd gevraagd of ze stemmen konden horen.[8] De meesten 'reageerden geschrokken en gebaarden opgewonden "ja"-signalen. De stemmen waren gewoonlijk van hetzelfde geslacht als de patiënten en klonken als die van familieleden, maar werden geïdentificeerd als stemmen van God. Ze klonken als stemmen die van buitenaf kwamen.' Verder bleek dat 'de "stemmen" gebiedende bevelen gaven die de

bewoners vertelden wat ze moesten doen en waarnaar ze zich gedwongen voelden te luisteren'.[9]

Volgens Jaynes is de drempel tot een bicamerale hallucinatie bij moderne mensen in het algemeen veel hoger: 'De meesten van ons moeten tot over hun oren in de problemen zitten voordat ze stemmen horen.'[10] Niettemin, zo zei hij, 'vinden ze, anders dan veel ijverige psychiaters denken, ook bij normale individuen plaats'.[11] Recente studies hebben hem gelijk gegeven en bewezen dat een grote minderheid van de bevolking, tussen de dertig en veertig procent, rapporteert dat ze weleens een auditieve hallucinatie hebben gehad. Daarbij gaat het vaak om het horen van de eigen naam, maar ook om zinnen van achter uit de auto of stemmen van afwezige vrienden of overleden bekenden.[12] Jaynes voegde eraan toe dat het 'absoluut zeker is dat dergelijke stemmen bestaan en dat de ervaring ervan net zoiets is als het horen van een echt geluid'. Hoewel ze het niet graag toegeven, horen ook heel normale mensen stemmen, 'vaak in tijden van stress'.

Als voorbeeld van situaties waarin normale individuen sporen van het bicameraal bewustzijn vertonen, noemde Jaynes 'schipbreukelingen die tijdens de oorlog op zee urenlang met een hoorbare God communiceerden totdat ze worden gered'.[13] Met andere woorden, het is een verschijnsel dat zich ook voordoet onder gewone mensen die in extreme omstandigheden worden geconfronteerd met enorme stress en stimulusreductie. Een Amerikaans onderzoek onder oorlogsveteranen met posttraumatische stressstoornissen ontdekte dat een meerderheid van de participanten (65 procent) stemmen had gehoord, soms 'bevelshallucinaties waarop de individuen reageerden met een gevoel van automatische gehoorzaamheid'.[14] Tijdens zijn buitengewone reis van Sydney naar Los Angeles in 1932, de eerste ons bekende solo-oversteek van west naar oost, hoorde de Letse zeevaarder Fred Rebell 'de Stem', een gebiedende mannelijke stem die Engels sprak en hem raadgevingen gaf waar hij zich aan toevertrouwde.[15] De

Britse klimmer Joe Simpson, beroemd geworden door zijn boek en de film *Touching the World*, rapporteerde dat hij in zijn hoofd 'een koude rationele' stem had gehoord tijdens een confrontatie met de dood op de Siula Grande, in Peru:

> De stem klonk helder, scherp en gebiedend. Hij had altijd gelijk. Ik luisterde ernaar als hij sprak en handelde ernaar. Deze andere geest ijlde een onsamenhangende reeks beelden, herinneringen en verwachtingen waar ik me in een droomachtige toestand aan vasthield als ik de bevelen van de stem gehoorzaamde.[16]

Onze dominante linkerschors van de grote hersenen verliest zijn greep op de geest met als gevolg het verval van logisch en lineair denken. Ondertussen grijpt de rechterhelft van ons brein, die verantwoordelijk is voor onze verbeeldingskracht, de gelegenheid om een grotere rol te spelen 'en treedt met haar producten, zoals de waarneming van een imaginaire "ander", ons bewustzijn binnen'.[17] Ook sommige studies van proefpersonen die worden blootgesteld aan extreem beperkte omgevingsstimulatie beschrijven een verschuiving in dominantie tussen de beide hersenhelften. Hoewel Jaynes zich vooral richtte op auditieve hallucinaties, beweerde ook hij dat 'visuele hallucinaties in de werkelijke omgeving kunnen worden ingepast als gestalten die rondlopen'. Het is misschien geen toeval dat vier van de door mij geïnterviewde ontdekkingsreizigers die het verschijnsel van de Derde Man hebben ervaren – Jim Sevigny, Ann Bancroft, Reinhold Messner en Parash Moni Das – zonder aandringen beweerden dat de aanwezigheid aan hun rechterzijde liep.

***

Een van de onderzoekers die Jaynes' theorie toepast in de reele wereld is Peter Suedfeld, een psycholoog aan de University

of British Columbia in Vancouver en een van 's werelds grootste onderzoekers van psychologische reacties op extreme en ongebruikelijke omgevingen. Zijn onderzoek betreft de vraag hoe menselijke wezens zich aanpassen aan en omgaan met veranderingen, problemen, stress en gevaar. Suedfeld was oprecht geïnteresseerd in dit onderwerp. Als overlevende van de Holocaust was hij acht jaar toen zijn ouders werden weggevoerd. Zijn moeder stierf in Auschwitz en zijn vader overleefde het concentratiekamp Mauthausen. Peter dook onder en eindigde in een kindertehuis voor wezen, waar een medewerker hem een nieuwe naam gaf om zijn identiteit te verbergen. Na de oorlog vond een tante hem na een lange zoektocht terug. Het was, zo zei hij, 'de gelukkigste dag van mijn leven'.[18] Suedfeld, die nu emeritus hoogleraar is, heeft veel tijd van zijn carrière doorgebracht met het bestuderen van de effecten van isolatie. Hij was directeur van het Canadese High Arctic Psychology Research Station, werkte in Antarctica en adviseerde de NASA over de psychologie van capsuleomgevingen bij langdurige ruimtereizen. Suedfeld was geïntrigeerd door Jaynes' overtuiging dat 'stress de basis vormt voor het opnieuw verschijnen van bicameraliteit'. In de late jaren zeventig van de vorige eeuw, toen hij een boek schreef over zintuiglijke deprivatie, zocht Suedfeld naar materiaal over situaties met een gereduceerde zintuiglijke en sociale stimulatie buiten het laboratorium. Hij richtte zich op verhalen van poolreizigers, zeelieden, bergbeklimmers en religieuze kluizenaars en ontdekte rapporten over 'hallucinaties van andere mensen en bovenmenselijke entiteiten, die gewoonlijk worden ervaren als behulpzaam, ondersteunend en in staat om de hallucinant te redden'.[19] Geen van de rapporten had het over schizofrenen of mensen met een andere psychose. Integendeel, al deze ervaringen waren afkomstig van 'individuen die verder mentaal normaal zijn, lichamelijk gezond, veelal avontuurlijk ingesteld en in staat tot grote prestaties'.[20] Wat Suedfeld betrof vormden deze ervaringen 'een voorbeeld van bicameraliteit'.[21]

Er was nog iets dat hem interesseerde. Suedfeld schreef dat 'de indruk dat de fantoomaanwezigheid hulp of steun biedt de ervaring grote psychologische indringendheid verleent en het fenomeen relevant maakt voor een beschrijving van overlevingsmechanismen'.[22] Hij werd getroffen door zowel 'de indringende relatie tot het individu, voor wie de aanwezigheid zo reëel, levend, actief en kenbaar en/of krachtig is' als 'de indringende relatie tot het overlevingsproces, dat door de aanwezigheid mogelijk wordt gemaakt of in elk geval gefaciliteerd'.[23] De aanwezigheden bieden vaak niet alleen gezelschap, maar ook bruikbare informatie en advies. Andere keren lijken ze een directe hand te hebben in het vergroten van de kans op overleving.[24] Het is, zo beweerde Suedfeld, een dramatisch fenomeen en de verscheidenheid aan omstandigheden die tot de verschijning ervan kunnen leiden onderstreept het belang ervan: 'Dit alles is zo gewoon voor zo veel reizigers – zeelieden, Inuïtjagers, adolescenten van indiaanse afkomst – dat het aandacht vraagt.'[25]

Het is onmogelijk om in te schatten hoe wijdverbreid dit verschijnsel is, maar het komt vaker voor dan we denken, aangezien het vrijwel zeker relatief weinig wordt gerapporteerd. Suedfeld zei dat sommige mensen 'dit soort fenomenen ontkennen' uit schaamte – niet bereid zijn om een ervaring te erkennen waarvan ze vrezen dat de implicatie is dat die is ontstaan door lichamelijke of psychologische problemen. Suedfeld zelf verwierp dergelijke conclusies in een belangrijke studie die hij (met Jane Mocellin) over het fenomeen schreef, 'The "Sensed Presence" in Unusual Environments': 'Mensen die in de deze omstandigheden terechtkomen moeten, evenals geleerden en professionals in de gezondheidszorg, voorzichtig zijn met de veronderstelling dat deze ervaring een symptoom is van een op handen zijnde zenuwinstorting.'[26] Het is integendeel, zo beweerde hij, 'juist een adaptieve reactie, een normale reactie op een abnormale situatie'. Hij vervolgde:

> Er is geen feitelijke basis om het te categoriseren als een psychiatrisch symptoom, behalve de oppervlakkige overeenkomst met enkele psychotische hallucinaties (...) De gevoelde aanwezigheid moet worden gerekend tot, en is daarom een uitbreiding van, een erkende reeks van normale overlevingsgedragingen in bepaalde ongewone situaties.[27]

Onder extreme stress en in monotone omgevingen wordt de linkerhelft van de grote hersenen minder actief, wat volgens hem tot een reductie leidt van 'het overwicht van logisch, lineair en werkelijkheidsgeoriënteerd denken. De rechterzijde van de grote hersenen, die (om het simpel te zeggen) verantwoordelijk is voor creatieve, vindingrijke en non-lineaire cognitie neemt een groter deel waar dan gebruikelijk; en de resultaten hiervan, waartoe ook de waarneming van de ingebeelde "ander" kan behoren, treedt het bewustzijn binnen.'[28] Suedfeld weerstond de neiging om alle antwoorden te zoeken in de anatomie van de hersenen en drong erop aan dat er aandacht moest worden gegeven aan de geest. Hij vroeg om 'een meer psychologisch georiënteerde verklaring van de ervaring dan een verklaring die uitsluitend gebaseerd wordt op neurochemische veranderingen'.[29] Suedfelds conclusie is dat 'de bewuste ervaring niet kan worden genegeerd'.[30]

***

Een andere wetenschapper die Julian Jaynes' theorie verder heeft uitgebouwd is Michael Persinger, een psycholoog van de Laurentian University van Sudbury in de Amerikaanse staat Ontario. Persinger en zijn Behavioral Neuroscience Laboratory zijn heel bekend geworden in het academische discours van de neurotheologie (een term die werd gemunt door Aldous Huxley in zijn roman *Island* en een aanduiding wil zijn van de studie van de neurale basis van spiritualiteit) en

zelfs in de populaire media. Dat laatste was vooral te danken aan de ontwikkeling van een instrument dat in de wandelgangen de 'Godshelm' (*God Helmet*) wordt genoemd, omdat deze helm religieuze ervaringen zou kunnen opwekken door stimulering van de hersenen met lage doses complexe magnetische velden, minder intens dan de doses die vrijkomen bij het gebruik van een haardroger.

In 1988 suggereerde Persinger het bestaan van een verband tussen hallucinaties en elektromagnetische storingen, die hetzij intern worden geproduceerd door de hersenen, hetzij extern ontstaan door natuurlijke oorzaken zoals zonnevlammen en seismische activiteit, of menselijke activiteiten zoals microgolftransmissies en elektrische apparaten. Er is, zo schreven hij en zijn collega's in de *International Journal of Neuroscience*, groeiende bewijslast voor de veronderstelling dat 'de rechterhelft van de grote hersenen van een normaal brein gevoeliger is voor veranderingen in de geomagnetische activiteit'.[31] Persinger was van mening dat deze fluctuaties microscopische aanvallen veroorzaken die op hun beurt leiden tot veranderingen in de gemoedstoestand, waartoe hij ook het gevoel van een aanwezigheid rekent. Ook een groot aantal andere studies hebben geomagnetische activiteit in verband gebracht met bepaalde hersenreacties. Een daarvan onthulde een statistisch belangrijke correlatie tussen de zonnewind, met zijn magnetische velden, en historische rapporten over hallucinaties. Daaruit bleek dat beide verschijnselen pieken vertonen in de maanden maart en oktober.[32] In haar studie over rapportages van de gewaarwording van een aanwezigheid op de Esperanzabasis in Antarctica, suggereerde de psycholoog Jane Mocellin dat de aanwezigheid bij de Argentijnse teamleden vooral leek te worden opgewekt door twee omgevingsfactoren. De incidenten vonden altijd plaats bij de generator van het station, die krachtige elektrische velden creëerde. Verder merkte ze op dat Esperanza is gelegen vlak bij een sterke lokale magnetische ano-

malie waardoor de kompassen van schepen en vliegtuigen niet werken.

In navolging van Jaynes beweerde Persinger dat het zelfgevoel gewoonlijk wordt bemiddeld door de linkerhelft van de grote hersenen. Als echter de 'normale toestand van reciproque inhibitie [wederkerige remming] tussen de twee hersenhelften' verandert door factoren zoals drugs of medicijnen, een psychologisch trauma of magnetische patronen, kan er een tijdelijke inbreuk plaatsvinden van de rechterhersenhelft op de linkerhersenhelft. Dit wordt door de linkerhersenhelft waargenomen, die het verschijnsel als een niet-bestaande entiteit probeert te duiden. Persinger schreef:

> Tijdens perioden waarin het bewustzijn in belangrijke mate veranderde (...) traden de bicamerale kenmerken gedeeltelijk weer naar voren. Bij seculiere mannen en vrouwen zou de (in het ego binnendringende) fenomenologie van de rechterhersenhelft kunnen worden gerapporteerd als een aanwezigheid, entiteit of kracht, terwijl bij religieuze mannen en vrouwen hetzelfde proces zou kunnen worden gerapporteerd als een geest, engel of cultuurgerelateerde godheid.[33]

De 'Godshelm' was Persingers manier om zijn hypothese te testen. 'Als alle ervaringen het gevolg zijn van hersenactiviteit, dan moet de ervaring van God en geesten ook worden geproduceerd door een bepaalde cerebrale stimulatie,' zo zei hij. Meer dan vijftien jaar lang hebben zijn experimenten gedemonstreerd dat 'de gevoelde aanwezigheid van een "Bewust Wezen" op betrouwbare wijze kan worden opgeroepen door heel specifieke temporele patronen van zwakke transcerebrale magnetische velden.'[34] De proefpersonen werd gevraagd om te gaan zitten in een comfortabele stoel in een geluiddempende kamer. Ze werden geblinddoekt en kregen een speciaal uitgeruste motorhelm met vier series solenoï-

den (onder stroom gezette magneten) die in beide zijden van de helm waren gemonteerd en de temporale kwabben van de proefpersonen blootstelden aan een zwak magnetisch veld. De veranderingen in de relatie tussen de beide hersenhelften 'produceerden gerapporteerde ervaringen van een gewaarwording van aanwezigheden bij ongeveer tachtig procent van de deelnemers'.[35]

De meeste proefpersonen rapporteerden een vaag gevoel dat er iemand naar hen keek. Persinger schreef dat sommige aanwezigheidservaringen beperkt bleven tot opmerkingen zoals: 'Ik heb het gevoel dat er iemand achter me in de kamer staat.' Soms betrof het meer complexe observaties zoals: 'Ik begon de aanwezigheid van mensen te voelen, maar ik kon hen niet zien. Ze waren aan weerszijden. Ze waren kleurloos, grijs. Ik weet dat ik in de kamer was, maar het was heel echt.' Slechts enkele reacties stemmen overeen met de spectaculaire verhalen die in de populaire media verschenen naar aanleiding van Persingers grensverleggend onderzoek. Een artikel in het tijdschrift *Wired* sprak bijvoorbeeld over echt religieuze ervaringen: 'Elia, Jezus, de Maagd Maria, Mohammed, de Luchtgeest.'[36] En in een van de dagbladartikelen beschreef Persinger een proefpersoon die tijdens het experiment een 'religieuze entiteit' had ontmoet. Persinger zelf schreef dat het gevoel van een aanwezigheid 'kan worden beschouwd als de fenomenologische basis voor de meeste rapporten over visitaties van geesten, goden en buitenaardse entiteiten'.[37]

Sommige verslagen die Persinger publiceerde lijken opvallend veel op de beschrijvingen van de Derde Man die werden gegeven door ontdekkingsreizigers en andere mensen die in extreme en ongebruikelijke omstandigheden verkeerden:

> Ik voelde een aanwezigheid achter me en daarna aan mijn linkerzijde. Toen ik probeerde om de positie ervan te bepalen, bewoog de aanwezigheid. Elke keer als ik probeerde om te voelen waar het was, bewoog het. Toen het

naar de rechterkant bewoog, ervoer ik een diep gevoel van zekerheid zoals ik nog nooit had ervaren. Ik begon te huilen toen het langzaam weer verdween.[38]

Onder de schrijvers en journalisten die Persinger in zijn laboratorium in Sudbury hebben bezocht en de 'Godshelm' (of liever gezegd 'transcraniale magnetische stimulator') hebben geprobeerd, was Richard Dawkins, die vooral bekend is geworden door zijn boek *The God Delusion* (Ned. vert. *God als misvatting*). De Britse oeratheïst en zoöloog uit Oxford was in 2003 op bezoek bij Persinger voor *Horizon*, een wetenschapsprogramma van de BBC. Dawkins probeerde de helm uit om te zien of hij een religieuze of mystieke ervaring zou kunnen ervaren. Maar de magnetische velden leverden in zijn geval slechts enkele vreemde tintelingen en prikkelingen op. 'Het was een grote teleurstelling,' zei Dawkins:

> Hoewel ik grapjes had gemaakt over de mogelijkheid, had ik natuurlijk nooit verwacht er uit te komen als iemand die geloofde in iets bovennatuurlijks. Maar ik hoopte wel even te kunnen delen in de gevoelens die religieuze mystici ervaren als ze mediteren over de mysteriën van de kosmos.[39]

Persinger erkende dat er verschillen zijn in de individuele gevoeligheid voor het verschijnsel en suggereerde dat de temporale kwabben van sommige mensen sterker reageren op natuurlijke elektromagnetische velden dan anderen. Persinger verklaarde het feit dat Dawkins niets had ervaren met een psychologische test die Dawkins voor het experiment had ondergaan, waarbij de gevoeligheid van zijn temporale kwab was gemeten en een lage score werd genoteerd.

Er zou nog een andere verklaring kunnen zijn. In 2005 publiceerde een groep onderzoekers in Zweden een artikel waarin werd beweerd dat suggestibiliteit, en niet de bloot-

stelling aan zwakke complexe magnetische velden in de helm van Persinger, verantwoordelijk was voor de gewaarwording van een aanwezigheid en andere mystieke ervaringen die in zijn laboratorium werden verzameld. Hoewel men niet in staat is geweest om zijn resultaten te herhalen,[40] heeft Persinger de bevindingen van de Zweedse groep scherp bekritiseerd. Hij beweerde dat ze geen rekening hadden gehouden met twee belangrijke studies die hij had verricht, waarbij 148 proefpersonen werden onderzocht in een dubbelblind experiment. Persinger suggereerde verder dat de Zweedse onderzoekers van de procedure waren afgeweken en 'de software door een Pentiumcomputer lieten lopen die de magnetische configuraties van de solenoïden zou hebben verstoord. Dat zou ruis hebben geproduceerd in plaats van een bio-effectief patroon.'[41]

Persinger toonde zich niet aangedaan door de kritiek. Ik ontmoette hem op 10 maart 2006 kort bij een discussiebijeenkomst van de University of Toronto getiteld 'Geloof en de menselijke hersenen: Zit God tussen onze oren?' Het evenement was – heel toepasselijk – georganiseerd door de Toronto Secular Alliance. Vooraan stond een broodmagere man in een driedelig pak, die overdressed leek voor deze gelegenheid (en afgaand op andere verhalen dat meestal was). Een van zijn collega's beweerde dat hij 'Persinger altijd gekleed had zien gaan in een driedelig pak, zelfs als hij het gazon maaide'.[42] In zijn inleiding zei Persinger dat de gewaarwording van een aanwezigheid het prototype vormde van alle bovennatuurlijke wezens, van goden tot buitenaardse wezens. 'De natuur doet dit al sinds mensenheugenis. Wij doen niets bijzonders. Het enige wat we hebben gedaan, is dat we net als alle wetenschappers een wetenschappelijke methode hebben genomen, hebben gemeten wat de natuur doet, waarna we het in het laboratorium hebben herhaald en onder gecontroleerde omstandigheden hebben nagebootst.'

Zijn toespraak werd goed ontvangen en Persinger leek niet

gefrustreerd door zijn critici. Maar in een posting op zijn website klaagde hij wel over de Zweedse studie: 'Jammer genoeg is dit opnieuw een voorbeeld uit de wetenschapsgeschiedenis waaruit blijkt dat de wetenschappelijke verklaring van een heel belangrijk verschijnsel, in dit geval de hersencondities van de gewaarwording van een aanwezigheid, het prototype van de godservaring, wordt verstoord door sociale en persoonlijke factoren.' Het tijdschrift de *Economist* droeg haar steentje bij aan het debat door te suggereren dat er om het dispuut op te lossen waarschijnlijk een derde partij nodig is die een nieuwe reeks experimenten begint: 'De oorsprong van religieuze ervaring is een van de meest mysterieuze verschijnselen in de hersenwetenschap. Het zou mooi zijn als we een duidelijk antwoord kregen.'[43]

Wat duidelijk is, is dat de studies van zowel Suedfeld en Persinger naadloos aansluiten bij de theorie van Jaynes, volgens wie dergelijke ontmoetingen normale mentale ervaringen zijn in plaats van bewijs van verval van de hersenfuncties.[44]

[TIEN]

De muzenfactor

In de late zevende eeuw voor Christus beschreef Hesiodus in de eerste regels van zijn 'Theogonie', een gedicht over de goden van het oude Griekenland, hoe hij bij het hoeden van zijn schapen op de hellingen van de Helicon, een grote berg in midden-Griekenland, de muzen ontmoette. Ze 'bliezen me een goddelijke stem in', schreef Hesiodus. 'Ze hebben van de Helicon, de grote door goden bevolkte berg, hun domein gemaakt.' Julian Jaynes zag dit als duidelijk bewijs voor zijn theorie: 'De dichter was niet gek (...) Zijn creativiteit stond waarschijnlijk eerder dicht bij wat we bicameraliteit zijn gaan noemen (...) En eenzaamheid kan leiden tot hallucinatie.' Hesiodus' verhaal was, zo beweerde de classicus E.R. Dodds van Oxford University in een studie uit 1951, *The Greeks and the Irrational*, geen 'allegorie of poëtische decoratie, maar een poging om een reële ervaring uit te drukken in literaire termen'. De muzen spraken werkelijk tot Hesiodus. Dodds noemde ook andere manifestaties van een mysterieuze aanwezigheid uit de oude Griekse religie, zoals Pindarus' visioen van de moeder der goden tijdens een onweer in de bergen, of het visioen van Philippides van de god Pan, dat hij ervoer op 'een van de wildste en meest verlaten plaatsen van Grie-

kenland', terwijl hij een pas op de berg Parthenion overstak. Deze ervaringen vonden plaats in bergachtige streken waarbij sprake was van 'vermoeidheid gekoppeld aan eenzaamheid tegenover de Natuur'. Dodd schreef:

> Deze drie ervaringen vertonen een interessante overeenkomst: ze vonden alle plaats in eenzame berggebieden. Dat is mogelijk geen toeval. Ontdekkingsreizigers, bergbeklimmers en vliegeniers hebben soms dezelfde vreemde ervaringen, zelfs vandaag de dag: een bekend voorbeeld is de aanwezigheid die Shackleton en zijn metgezellen achtervolgde op Antarctica.[1]

De 'metaforische betekenis van de berg in de religie' is algemeen aanvaard, maar in het tijdschrift *Medical Hypothesis* beweerden Shahar Arzy en drie coauteurs, allen neuroloog aan Zwitserse en Israëlische universiteiten, dat bergen meer zijn dan een metafoor. Ze categoriseerden 'het gevoel van een aanwezigheid, het horen van een aanwezigheid' onder 'verslagen van openbaringachtige ervaringen in berggebieden op grote hoogte', ervaringen die zouden kunnen helpen om het verband tussen bergen en religie te verklaren. Veel wijze mannen gingen de bergen in om verlichting te zoeken. Bergtoppen – de Olympus in Griekenland, de berg Kailas in Tibet, de berg Fuji in Japan, de berg T'ai Shan in China – vertegenwoordigen zowel de machtige krachten der natuur als het heilige. Met name 'de openbaringen van de stichters van de drie westerse monotheïstische religies – Mozes, Jezus en Mohammed – vonden plaats op bergen', zo schreven Arzy en zijn collega's:

> Op de berg Sinaï ontving Mozes zijn eerste openbaring vanuit het brandende braambos, en ontmoette daar de Hebreeuwse God nog driemaal. Jezus werd verheerlijkt 'op een hoge berg' – die wel wordt geïdentificeerd met de

berg Tabor of de berg Hermon – waarbij hij in een wolk van heerlijkheid verscheen aan Petrus, Johannes en Jakobus. In de islamitische traditie ontving de profeet Mohammed de Koran door een openbaring van de aartsengel Gabriël toen hij in eenzaamheid op de berg Hira was.[2]

De neurologen suggereerden dat 'langdurig verblijf op grote hoogte, vooral bij sociale deprivatie ... functionele en neurale mechanismen kon beïnvloeden, en zo de ervaring kon veroorzaken van een openbaring'. Toen Joe Simpson onder moeilijke omstandigheden op de Huascarán een stem vernam, had hij onmiddellijk een natuurlijke verklaring bij de hand: 'Ik dacht dat ik mijn walkman per ongeluk aan had laten staan met de volumeknop teruggedraaid op nul. Toen ik het apparaat controleerde bleek hij uit te staan en zorgvuldig ingepakt in een sjaal in het bovenste vak van mijn tas te zitten. Ik trok de bivakmuts af die me tegen de ijzige wind beschermde, omdat ik dacht dat het misschien het schurende geluid was van de muts. Maar de stemmen hielden aan (...)'[3] Voor mensen uit de Oudheid zou de meest natuurlijke verklaring voor dergelijke ervaringen niet een walkman, maar een religieus verschijnsel zijn geweest.

Het artikel in *Medical Hypotheses* komt met nog een belangrijke observatie, namelijk dat openbaringservaringen meestal plaatsvonden op bergen die niet echt hoog waren of zelfs laag. De Helicon is 1749 meter; de Sinaï is 2600 meter; de Hermon is 2841 meter; de Hira is 2600 meter; en de Tabor is slechts 588 meter hoog. Vergeleken met de beklimmingen op grote hoogte die vandaag de dag worden ondernomen, zijn deze bergen heel bescheiden. Er is geen sprake van extreme kou of gebrek aan zuurstof. De kritische factoren die Griffith Pugh vaststelden, ontbreken hier. Hoe kan het dan dat sommige mensen op lagere hoogten de Derde Man ervaren – soms zelfs op zeeniveau? De neurologen hebben een intrigerende verklaring, namelijk dat 'voor mensen die aan-

leg hebben tot mystieke ervaringen (...) gemiddelde hoogten voldoende zijn'.[4]

Hoogte kan de verschijning van de Derde Man opwekken, maar het is geen voorwaarde. De verhalen van bergbeklimmers die hierna volgen, staan tegenover die van Smythe, Buhl, Streather, Messner en anderen, en spreken overtuigend Pughs standpunt tegen dat 'verval van hersenfuncties' ten grondslag ligt aan de ervaring. In sommige gevallen is het stressniveau hoog, maar in andere gevallen is de spanning naar verhouding vrij normaal. In geen van deze gevallen is er sprake van verminderde zuurstofspanning in de weefsels (hypoxie). Is de verklaring van de verschillen dan misschien dat sommige mensen aanleg hebben voor mystieke ervaringen en anderen niet? Dat is maar de vraag, maar één ding is in elk geval zeker: externe factoren vormen niet de enige factor. Er is nog een mechanisme aan het werk en de bewijslast suggereert dat het betrekking heeft op een innerlijke psychologische variabele – de muzenfactor.

***

Extreme hoogte speelde geen rol bij het gevecht dat volgde op de mislukte poging van de Amerikaanse bergbeklimmer Rob Taylor om in januari 1978 de Breach Wall van de Kilimanjaro te beklimmen. De berg zelf, die 5893 meter boven de vlakten van Afrika uitrijst, is niet moeilijk te beklimmen ondanks de grote hoogte. Toeristen zonder klimervaring kunnen gidsen betalen om hen mee te nemen naar de berghellingen. Maar dat geldt niet voor de Breach Wall. De beklimming van deze bergwand is technisch veeleisend en was in de eerste weken van 1978 moeilijker dan normaal door 100 meter dooiend ijs vlak bij de top. Tot op een diepte van 1 meter had het ijs de consistentie van suiker. Taylor moest de ijskristallen wegschrappen voordat hij zijn ijsschroeven kon vastzetten. Hij realiseerde zich dat een val in dergelijke omstandigheden tot

de reële mogelijkheden behoorde. Daarom compenseerde hij het gevaar door de ijsschroeven dicht bij elkaar te plaatsen. Hij viel uiteindelijk toch, doordat het ijs waar Taylor zich aan vasthield afbrokkelde. Hij viel door de lucht en werd gered door zijn klimtouwen. Hij voelde onmiddellijk een scherpe pijn in zijn linkervoet. Hij had zijn enkel gebroken doordat hij na de plotselinge val was teruggeslingerd tegen de ijswand. De holte van zijn linkervoet was zo gedraaid dat hij de binnenkant van zijn kuit raakte. Zijn laars stroomde vol met bloed. Hij vocht om bij zijn positieven te blijven toen de verwarring van de shock hem dreigde te overmannen. Het eerste wat hij moest doen was proberen om de botten van zijn scheenbeen en voet terug op hun plaats te zetten. Klimpartner Harley Warner pakte Taylors voet beet en hield hem stevig vast. Taylor trok en na enkele minuten van vreselijke pijn schoot het kuitbeen weer terug op zijn plaats. Daarna gebruikte hij de schacht van een ijsbijl als spalk. In andere omstandigheden zou dit een ernstige maar beheersbare blessure zijn geweest, maar doordat hij zich op 5500 meter hoogte bevond en 120 kilometer verwijderd was van de dichtstbijzijnde medische hulppost, bevond de 23-jarige zich plotseling in een race tegen infectie en mogelijk ook gangreen.

Taylor en Warner waren gedwongen om een bivak te organiseren en konden pas op 15 januari beginnen aan de gevaarlijke en moeizame afdaling. Aanvankelijk liet Warner de gewonde bergbeklimmer de berg afzakken, maar toen de steile gedeelten plaatsmaakten voor hellingen, verloor Taylor zijn mobiliteit. Warner kon hem niet het hele stuk dragen, dus moest Taylor zichzelf voortslepen, 'waarbij ik steeds een paar meter tegelijk op mijn buik tijgerde'. Maar hoe moeilijk het abseilen van de wand en de daaropvolgende kruiptocht omlaag ook was, het was niet het zwaarste deel van Taylors beproeving. Op 17 januari zat Taylor in de luwte achter een paar keien aan de voet van de Kilimanjaro. Hij kroop in zijn slaapzak en bivak en wachtte terwijl Warner hulp ging zoe-

ken. Warner verzekerde hem dat het reddingsteam er op zijn laatst de volgende ochtend zou zijn. Taylor had geen reden om daar aan te twijfelen. Met het onmiddellijke gevaar van de afdaling achter de rug, voelde hij zich ontspannen, soms zelfs opgetogen. Maar de volgende dag kwam er niemand. Taylors situatie verergerde omdat hij geen brandstof had voor zijn kleine butagaskacheltje en niet langer in staat was om sneeuw om te smelten tot water.

Opeens merkte Taylor een mannelijke gestalte op die vijftig meter bij hem vandaan op zijn hurken zat. Hij dacht eerst dat het misschien een lid van het reddingsteam was en begon om hulp te roepen. 'Wie ben je? Wat wil je? Geef antwoord!' schreeuwde hij. Hij voelde zich eerst verward en werd daarna boos en gefrustreerd omdat de gestalte niet reageerde. Hij had dringend hulp nodig en wachtte wanhopig. Hij verwachtte te worden gered – maar er gebeurde niets. Taylor gooide stenen naar de gestalte om een reactie uit te lokken. Sommige stenen leken dwars door hem heen te gaan: 'Ik kon zijn contouren duidelijk zien, maar was door de sneeuw en de nevel niet in staat om precies te zien hoe hij eruitzag. De lijnen van zijn lichaam waren zo strak, dat het wel leek alsof hij geen kleren aanhad, zoals een danser in een tricot.' Taylor kon de ervaring onmogelijk thuisbrengen – 'mijn geest weet niet wat hij ermee moet' – maar hij begon te accepteren dat de gestalte, die rustig op een kei zat, er eenvoudig was om hem gezelschap te houden. 'De kijkende metgezel, zoals ik hem noem, observeert me urenlang, turend door een gordijn van sneeuw.' Met het invallen van het donker richtte hij zijn hoofdlamp in de richting van zijn metgezel en ontdekte dat hij daar nog steeds zat als een roerloze schildwacht.

Die nacht schoot Taylor plotseling wakker. Hij realiseerde zich dat hij niet alleen geen pijn meer voelde in zijn verwonde voet, maar helemaal niets voelde. Terwijl hij zijn slaapzak openritste, kwam de stank van verrotting hem tegemoet. Hij probeerde de laars van zijn gewonde voet af te wringen,

maar dat lukte niet. Hij begon er met zijn ijsbijl op te hakken en probeerde de laars opnieuw los te trekken. Zijn voet bleek ernstig geïnfecteerd. Zodra hij uit de laars schoot, spoot het gele pus uit de wond. Zijn voet was opgezwollen in zijn laars, waardoor de bloedcirculatie vrijwel tot stilstand was gekomen en de infectie was verergerd. Met het opnieuw op gang komen van de bloedsomloop kreeg hij weer gevoel in zijn enkel, voet en tenen. Taylor maakte de wond schoon. Hij realiseerde zich dat als hij de infectie de volgende morgen zou hebben ontdekt, hij te laat zou zijn geweest om zijn voet te redden. Hij vroeg zich af: 'Wat maakte me wakker? Was het mijn wakende metgezel? Werd hij naar me toe gestuurd als een boodschapper? (...) Er was iemand, een of ander wezen, dat me leidde op mijn tocht.'[5] Voordat hij weer ging liggen, scheen Taylor met zijn hoofdlamp om zijn vriend te zoeken. Hij staarde in het donker, zocht de aanwezigheid, en zag hem. Deze keer was hij veel dichterbij.

Er gingen twee dagen en nachten voorbij. Er moest iets gebeurd zijn met Warner, dacht Taylor. Hij zou niet terugkomen. Er zou geen reddingsteam komen. De koorts zette in. Gedachten, werkelijkheid en schijn leken zich met elkaar te vermengen. Zijn metgezel kwam dichterbij, maar Taylor kon hem nog steeds niet goed zien. Hij zag een wenkbrauw, de vorm van een kin, maar verder niets. Het merkwaardige was dat hij ondanks de sneeuwval niet onder de sneeuw zat – hoewel zijn gestalte 'absoluut ruimte in beslag nam, net als een steen of iets anders'. Uiteindelijk merkte Taylor dat het wezen 'welgezind en positief was (...) het was vreedzaam en stelde me zeker gerust'.[6] Enkele dagen later verdween de aanwezigheid en was Taylor weer alleen. Een paar minuten daarna hoorde hij iemand zijn naam roepen. Het was het reddingsteam. Taylors leven – en voet – was gered. Warner had een andere route genomen bij zijn poging om hulp te halen en was verdwaald, wat verklaarde waarom het zo lang had geduurd. Taylor schreef later over zijn ontmoeting:

Ik praat deze dagen niet vaak over mijn wakende metgezel. Hij is een schepsel dat hier niet thuishoort. Toen ik er na de Breach [Wall] met mensen over sprak, reageerden ze vrij voorspelbaar: 'Wat een rijke fantasie!' 'Je hallucineerde door de koorts.' Eerst verdedigde ik mezelf: 'Hij was echt. Het was een mens van vlees en bloed. Hij had in elk geval een duidelijke vorm.' Later sprak ik er niet meer over. Dat was gemakkelijker dan te proberen om hem te omschrijven of verdedigen tegenover mensen die het toch niet konden begrijpen. Maar ik weet en zeg je: Hij was er en net zo reëel als jij of ik. Ik weet tot op de dag van vandaag niet wat zijn bedoeling was, maar ik voelde dat die goed was.'[7]

***

In mei 1981 begon Jim Wickwire, een 40-jarige advocaat uit Seattle en een ervaren bergbeklimmer die de top van de K2 had beklommen, aan een beklimming van de imposante Wickersham Wall op de Mount McKinley in Alaska. Het is een van de grootste bergwanden in de wereld, die van de 4200 meter hoge Peter's Gletsjer reikt tot de 6194 meter hoge North Peak. Vanwege het lawinegevaar was hij sinds 1963 niet meer beklommen. Maar Wickwire en een jongere bergbeklimmer, Chris Kerrebrock, zagen het als een onweerstaanbare uitdaging. Ze waren door een vliegtuig afgezet op de belangrijkste landingsplaats van de berg en gingen daarna naar de afgelegen noordflank. Ze passeerden een paar lastige ijsklippen en een gletsjerspleet – en daalden daarna via de Peter's Gletsjer af naar de voet van de Wickersham Wall.

Het was 8 mei. Halverwege de middag bewogen ze langzaam over de gletsjer, terwijl ze hun sleeën met voorraden voorttrokken. Kerrebrock leidde, toen er een korst ijs van een gletsjerspleet afbrak, waardoor hij voorover in het gat viel. Wickwire, die de val niet zag, werd via het touw en door de

kracht van Kerrebrocks gewicht de lucht in geworpen. Hij herinnerde zich dat het door hem heen schoot: 'Ik ga dood.' Samen met zijn slee kletterde hij in de gletsjerspleet en belandde boven op Kerrebrock. Kerrebrock was nog in leven, maar lag plat op zijn buik tussen de wanden van de spleet en was begraven onder zijn enorme bepakking, die door de kracht van de klap tot de helft van de normale grootte was samengeperst. Wickwire was beduusd door wat hem was overkomen en had even de tijd nodig om te herstellen. Hij duwde de slee van Kerrebrock af. Alles wat Wickwire kon zien, waren zijn benen. Hij droeg nog steeds zijn sneeuwschoenen. Hij hoorde Kerrebrocks stem: 'Ik kan me niet bewegen, Wick, je moet me hieruit zien te krijgen!' Wickwire had zijn schouder gebroken, maar kon zichzelf omhoog trekken. Met zijn goede arm pakte hij zijn ijsbijl en sloeg kleine inkepingen in het ijs, zodat hij steun had voor de punten van zijn ijskrappen. Zo klom hij langzaam maar zeker uit de gletsjerspleet omhoog. Het duurde een uur om de schacht van 7,5 meter hoogte te beklimmen. Uiteindelijk slaagde hij erin om zich eruit te wurmen. Happend naar adem liet hij zich in de sneeuw vallen.

Wickwire ging onmiddellijk aan de slag om Kerrebrock te bevrijden. Hij trok het touw omhoog en begon er, ondanks zijn verwondingen, uit alle macht aan te trekken – maar zijn partner verroerde zich niet. Hij probeerde het opnieuw, maar slaagde er niet in om Kerrebrock vrij te krijgen. Hij besefte dat hij opnieuw in de gletsjerspleet zou moeten afdalen. Hij bond een touw aan een piket dat hij diep in de harde sneeuw sloeg en liet zichzelf zakken. Eerst trok hij aan Kerrebrocks bepakking. Daarna probeerde hij het touw aan de bandjes van de bepakking te binden en eraan te trekken. Toen ook dat mislukte nam hij zijn ijsbijl en probeerde het materiaal van de bepakking door te snijden. Hij hoopte zo enkele dingen uit de bepakking te kunnen verwijderen zodat de druk zou verminderen waardoor de bepakking zat vastgeklemd.

Wat hij ook deed, niets had effect. Toen hij zes uur later nog steeds geen succes had en ook Wickwires hulpoproepen via de radio onbeantwoord bleven, legden beide mannen zich erbij neer dat het onbegonnen werk was. Kerrebrock zei: 'Er is niets wat je kunt doen, Wick. Ga naar boven.' Wick kon niet geloven dat Kerrebrock zou sterven en dat hij het niet kon voorkomen. Toen Wickwire opnieuw uit de gletsjerspleet kroop, was hij lichamelijk uitgeput en vervuld van verdriet en schuldgevoelens. Terwijl hij bij de rand van de opening zat, hees hij zichzelf in een nylon bivakzak. Die nacht stierf Kerrebrock als gevolg van bevriezing en trauma. Hij ijlde de laatste uren door zijn verwondingen en de bittere kou. Op een gegeven moment hoorde Wickwire hem iets zingen. Het leek op een schoolliedje. Om 2 uur 's nachts hoorde Wickwire Kerrebrock voor de laatste keer.

Ook Wickwires eigen beproeving was nog niet voorbij. Volgens schema zou het vliegtuig pas over twee weken weer verschijnen. De meeste voorraden, waaronder de tent, het gastoestelletje en het meeste voedsel, lagen in de gletsjerspleet. Wickwire wachtte op hulp. Hij leefde van twaalf gedroogde repen rundvlees en had alleen zijn bivakzak als schuilplaats. Na enige tijd zou hij opnieuw in de gletsjerspleet afdalen om meer voedsel te halen. Maar het was nog steeds niet genoeg. Zittend onder zwevende ijsklippen, op een enorme gletsjer, begon hij uitdrogingsverschijnselen te vertonen. Hij had een waterfles en was in staat om sneeuw te laten smelten door die tegen zijn lichaam aan te houden. Op sommige dagen hielp de zon een handje mee. De piloot die hen had ingevlogen, had beloofd met een lage vlucht te checken hoe het met hen ging. Wickwire wachtte op het geluid van het vliegtuig. Verschillende keren dacht hij een licht vliegtuig te horen, maar het geluid was te ver weg. Na zeven dagen dwong het gevaar van een lawine hem om te verkassen. Tot tweemaal toe viel hij bijna in een gletsjerspleet.

Wickwire schreef in zijn dagboek: 'Soms draaide ik me in

de afgelopen week om om met iemand te praten – heb het gevoel dat er hier nog iemand is.'[8] Hij vroeg zich af of het wezen 'een deel van mijn persoonlijkheid was dat zich losmaakte van mijn zelf? Of was het de geest van Chris? Of gewoon mijn angst en eenzaamheid?'[9] Wickwire voelde zich niet bedreigd door het andere wezen; eigenlijk 'was het troostvol, het stelde me gerust (...) Het was een metgezel, een gevoel van steun. Het was ook een signaal voor me dat ik in een extreme situatie verkeerde. Daar was het een soort bevestiging van.'[10] Hij besloot dat hij om te overleven bij de bergbeklimmers moest zien te komen die zich aan de andere kant van de berg bevonden.

Hij kroop op handen en voeten, terwijl hij de korst van de gletsjer testte met zijn ijsbijl. Ondertussen probeerde hij de verborgen gletsjerspleten te ontwijken. Hij maakte goede voortgang en dacht, met de gletsjerspleten achter zich, dat hij een dagreis verwijderd was van hulp. Toen begon het te onweren. Hij werd gedwongen om te stoppen. De temperatuur daalde. Hij werd ingeklemd door stormwinden van honderdtwintig kilometer per uur. De sneeuw stapelde zich om hem heen op. Wickwire had nog slechts één vleesreep over. Hij snakte naar voedsel, maar het was niet alleen de honger die aan hem knaagde. Met tussenpozen had hij last van ondraaglijke eenzaamheid. Tijdens de vierdaagse storm keerde de aanwezigheid terug en bleef vlak bij hem. Wickwire voelde 'zich getroost door het gevoel dat ik niet alleen was, dat er iemand bij me was'. Hij beklom het bovenste deel van de gletsjer. Het gevaar van de gletsjerspleten nam af. Uiteindelijk wist hij radiocontact te krijgen met de piloot. Het vliegtuig naderde, maar Wickwire zakte, terwijl hij zijn hand uitstrekte naar zijn bepakking, opnieuw met zijn voet in een gletsjerspleet. Hij schoot vooruit om zichzelf in veiligheid te brengen, maar dat werd hem te veel. Het was bijna alsof de gletsjerspleet was voorbestemd om zijn ontsnapping onmogelijk te maken. Wickwire ging op de grond zitten en huilde.

De piloot landde in de buurt en zo werd hij alsnog gered. Hij was elf kilo lichter dan toen hij en Kerrebrock drie weken eerder waren gedropt.

***

De berg Fuji, een slapende vulkaan, is 3776 meter hoog. Deze hoogste berg van Japan wordt meestal niet in verband gebracht met extreme tochten. Tijdens het klimseizoen kan de berg gemakkelijk worden bedwongen, zelfs door onervaren klimmers. Velen doen dat dan ook. De berg is een nationaal symbool en op heldere dagen zichtbaar vanuit Tokio, dat slechts 100 kilometer verderop ligt. De berg Fuji heeft een speciale betekenis voor de Japanners vanwege de goden en spirituele krachten die er wonen. Buiten het seizoen wordt onervaren klimmers afgeraden om de tocht naar de top te wagen. Van oktober tot mei waarschuwt de Japanse overheid dat het beklimmen van de berg zeer gevaarlijk is vanwege extreme wind, het gevaar van slechte weersomstandigheden en het risico van lawines. Walter Welsch, een 43-jarige hoogleraar Geodesie uit München, die in Japan was vanwege een academische conferentie, begon aan zijn tocht op 6 mei 1982. Welsch was een ervaren bergbeklimmer en zag de Fuji als een relatief eenvoudige berg, zelfs voor de tijd van het jaar. Het was zijn eerste volle dag in het land en hij begon alleen aan de klimtocht. Maar al vroeg in de beklimming maakte hij zich zorgen over de opstekende wind. Hij ontdekte dat alle berghutten, die waren gebouwd om de bergbeklimmers een rustplaats te verschaffen, waren afgesloten. Hij zette door, ondanks de wind die geleidelijk aanzwol tot een storm. De hoogte was voor hem geen probleem en de temperatuur was mild. Hij was kalm en voelde zich niet angstig of eenzaam. Zijn aandacht was gericht op het klimmen, wat steeds moeilijker werd toen hij door de sneeuw liep. Op een gegeven moment stopte hij om een blik tomatensap te drinken en was

'verrast dat er niemand was om het blik mee te delen'. Hij realiseerde zich dat er een tastbaar gevoel van een ander was, een 'mysterieuze metgezel', die bij hem was. Hij vond het maar 'vreemd'.[11]

Op 3400 meter hoogte werd de storm heviger. Zijn schreden werden onzekerder en hij moest oppassen dat hij niet van de berg werd geblazen. Op 3600 meter ging hij op handen en voeten verder, maar bleef omhoog klimmen door de 'steenharde' sneeuw. Hij bereikte een reeks *torii's*, toegangspoorten tot een Japans heiligdom. Terwijl de laatste *torii* nog geen 30 passen van hem verwijderd was, werd hij gedwongen een moment te stoppen vanwege het weer, voordat hij zijn worsteling naar de top kon voortzetten. Inmiddels tijgerde hij op zijn buik omhoog. Welsch bereikte het kraterplateau, dat op 3720 meter hoogte lag, maar besloot daar terug te gaan. De omstandigheden maakten het hem onmogelijk om de laatste 56 meter af te leggen. Hij had het gevoel dat hij er alles aan had gedaan en dat de storm nu echt gevaarlijk werd. De afdaling was riskant. Er waren voortdurend rukwinden. Hij hield zijn gezicht gericht naar de bergen en bewoog in het schemerdonker voorzichtig naar beneden. Enkele honderden meters lager bereikte hij een hut en kroop erachter om te schuilen voor de wind. Rillend wachtte hij tot de weersomstandigheden verbeterden. Hij doezelde wat en besloot om 9 uur 's avonds zijn tocht voort te zetten. Opnieuw merkte hij dat hij zich omdraaide en zijn mysterieuze metgezel wat te drinken gaf. Verder zei hij dat hij 'controleerde of er echt niemand was'. Hoewel er werkelijk niemand was, voelde hij zich vreemd genoeg niet eenzaam: 'Het voelde alsof ik in gezelschap was van mijn beste klimvrienden.'[12] Pas toen de omstandigheden begonnen te verbeteren en de sneeuw zachter werd, 'was zijn mysterieuze metgezel verdwenen'. Het begon al snel te regenen en de wind ging liggen. Hij was veilig.

***

Paul Firth, een Zuid-Afrikaan, had een vergelijkbare ervaring op de Aconcagua, een 6962 meter hoge berg in het Argentijnse Andesgebergte. Als hoogste berg op het westelijk halfrond is de Aconcagua gelegen in het westelijk deel van het land, dicht bij de grens met Chili. Eind februari 1996 deed Firth, een 28-jarige arts, verschillende pogingen om met klimpartners de top te bereiken. Elk van die pogingen mislukte. Op dag tien van de expeditie bereidde Firth zich voor op een nieuwe poging, dit keer alleen. Hij deed eerst zijn dikke handschoenen uit om zijn tent af te breken. Hij was bang dat die zou worden vernield door de sterke wind aangezien er duidelijk een storm opstak. Daarna klom hij snel naar boven en bereikte in de late middag de top.

Hij was erg vermoeid bij de afdaling, uitgeput door een reeks pogingen om de top te bereiken. Firth maakte zich steeds bezorgder over het late tijdstip. Terwijl hij, uitgeput en alleen, uitrustte op 6700 meter, stopte hij om de zonsondergang te fotograferen. Hij ontdekte dat vijf van zijn vingers bevriezingsverschijnselen vertoonden en zwart kleurden. De berg werd al snel bedekt door het donker. Hij realiseerde zich dat als hij er niet in zou slagen om het kamp te bereiken, hij het gevaar liep dat hij zou sterven: ‘Ik verkeerde in groot gevaar.’[13] Kort nadat dit tot hem was doorgedrongen ‘ontstond er opeens een krachtige gewaarwording’[14] van de aanwezigheid van een andere persoon:

> Ik zat daar en plotseling was het alsof er iemand achter me was. De haartjes in mijn nek gingen rechtovereind staan en ik sprong op en draaide me om om deze persoon te zien. Maar er was niemand. Ik dacht: Hé, dat is vreemd, ging zitten en dacht: Er is iemand bij me. Ik stond weer op en draaide me om en keek omhoog de helling op.[15]

Alles bij elkaar stond hij tot driemaal toe op en keek rond, 'maar er was niemand te zien op de door de wind geplaagde hellingen'.[16] Firth zette zijn afdaling voort maar raakte het pad kwijt en wist niet zeker waar hij was. Al die tijd 'werd ik gevolgd door de mysterieuze metgezel achter me, die me aanmoedigde om door te gaan'. Het was de aanwezigheid van een man, maar niet iemand die Firth kende. Hij was vriendelijk, drong er bij Firth op aan om haast te maken en gaf praktische adviezen.[17] 'Hij zegt tegen me: "Let op waar je loopt. Zet gewoon de ene voet voor de ander en raak niet in paniek. Ga gewoon door." Ik liep met hem mee en had dit soort mentale gesprekken met hem.'[18]

Zijn toestand verslechterde. Hij kreeg het gevoel dat zijn lichaam van vorm veranderde. Hij keek naar zijn voeten. Ze leken veel verder weg. Het was alsof hij boven zichzelf uitzweefde en op zichzelf neerkeek. De aanwezigheid bleef bij hem, was achter hem: 'Als twee kerels liepen we over het pad, de een volgde de ander. Het was alsof hij twee meter achter me was.' Langzaam maar zeker verbeterden de omstandigheden tijdens de afdaling. Hij vond zijn weg, voelde dat hij warmer werd en kreeg meer energie: 'Lager op de berg voelde ik me sterker en de man die me volgde verdween, net zo mysterieus als hij was gekomen.'

***

Externe triggers vormen niet de enige factor bij verschijningen van de Derde Man. Er is ook een interne psychologische factor in het spel. Psychologen spreken over het openstaan voor de ervaring, maar ik noem het de muzenfactor. Openheid is een aspect van de persoonlijkheid. Het is een van de vijf factoren van een persoonlijkheidstheorie uit de psychologische literatuur die 'de theorie van de Grote Vijf' (de *Big Five*) wordt genoemd. De andere vier van dit vijftal zijn: neuroticisme (aanleg om negatieve emoties te ervaren: humeurig, boos

of snel aangebrand te zijn); extraversie (geneigdheid tot enthousiasme, spraakzaamheid, assertiviteit en het graag in de aandacht willen staan); vriendelijkheid (een positieve kijk op de menselijke natuur hebben, vriendelijk en genereus zijn); en zorgvuldigheid (taakgerichte karaktertrekken zoals ordelijkheid, betrouwbaarheid, succesgerichtheid en zorgvuldigheid). Openheid voor ervaringen onderscheidt onafhankelijke mensen met verbeeldingskracht van conformisten zonder fantasie. Het is gebaseerd op de 'bereidheid om te ontdekken, na te denken, en nieuwe en onbekende ervaringen, ideeën en gevoelens toe te laten'.[19] Een zekere geringschatting van lichamelijk comfort en een behoefte aan de prikkels van nieuwe ontdekkingen behoren tot de bagage van ieder mens, maar deze karakteristieken komen vooral voor bij mensen die hoog scoren ten aanzien van openheid.

Mensen met dit persoonlijkheidskenmerk zitten vol ideeën, begrijpen de dingen snel, hebben onconventionele waarden, een esthetische gevoeligheid en een behoefte aan afwisseling. 'Openheid blijkt uit de breedte, diepte en doorlaatbaarheid van bewustzijn en uit de terugkerende behoefte om ervaring te vergroten en te onderzoeken.'[20] Het wordt geassocieerd met functies van de prefrontale cortex, een deel van de hersenen dat is verbonden met wat vaak de functies en persoonlijkheid van het 'uitvoerend systeem' wordt genoemd – abstract denken, de organisatie van handelingen en remming van ongepaste handelingen.

Er is een ander concept dat zou kunnen helpen om te verklaren waarom sommige mensen ontmoetingen met een aanwezigheid hebben en anderen niet: een staat van verhoogd bewustzijn genaamd 'absorptie'. Twee psychologen, Gilbert Atkinson en Auke Tellegen, definieerden deze karaktertrek en ontwikkelden een schaal die bekend is geworden als de Tellegen Absorption Scale. Het is een instrument waarmee de absorptiecapaciteit van een persoon kan worden gemeten, dat wil zeggen zijn of haar vermogen om betrok-

ken te raken bij en mee te gaan in gebeurtenissen. Tellegen definieerde absorptie als 'een toestand van receptiviteit'. Een van de componenten ervan is een verhoogd realiteitsgevoel, wat wil zeggen dat een voorwerp 'waar iemand bewust zijn aandacht op richt, wordt ervaren als iets wat aanwezig en reëel is, ongeacht of het om een waargenomen of om een ingebeeld voorwerp gaat'.[21] Absorptie is een betrouwbare indicator gebleken voor de gevoeligheid voor hypnose. Het zou ook weleens verband kunnen houden met de Derde Man. Intrigerend is dat onderzoekers hebben ontdekt dat mensen die werden blootgesteld aan de geïsoleerde omstandigheden van het korte zomerseizoen op Antarctica 'significant toegenomen absorptiescores' vertoonden.[22] Deze studie verklaarde dat als adaptatie aan een geïsoleerde omgeving. Bij de een ontwikkelt dit vermogen zich meer dan bij de ander.

Het zou kunnen zijn dat mensen die alle noodzakelijke omgevingsfactoren ervaren, maar een lage score vertonen wat betreft openheid, de effecten niet in verband brengen met de Derde Man, terwijl anderzijds mensen met hoge scores ten aanzien van openheid wat omgevingsvoorwaarden betreft misschien een lagere drempel nodig hebben om de Derde Man te kunnen ervaren. Op dezelfde wijze zouden mensen tijdens perioden van eenzaamheid en stress geabsorbeerd kunnen worden door het idee dat er een mysterieus wezen in de nabijheid is. Mensen die hoog scoren met betrekking tot openheid of absorptie bezitten de muzenfactor.[23] Shahar Arzy en zijn drie coauteurs beweerden in *Medical Hypotheses*: voor 'mensen die aanleg hebben voor mystieke ervaringen (...) is [een verblijf op] gemiddelde hoogte al voldoende'.[24] Natuurlijk was het lijden van Taylor en Wickwire niet minder zwaar dan dat van bergbeklimmers op grote hoogte; het was gewoon anders. Ook Welsch en Firth hadden last van stress, maar minder extreem dan Streather en Messner. Waarom hebben sommige mensen toegang tot dit merkwaardige ontsnappingsmiddel, terwijl anderen veel meer moeten lijden

om tot hetzelfde resultaat te komen? De muzenfactor verklaart het verschil tussen mensen in EUE's die alleen voor hun overleving moeten vechten en mensen die in staat zijn om de hulp en bemoediging op te roepen.

[ELF]

De kracht van de redder

Tijdens de Tweede Wereldoorlog dreef een boordschutter van de marine twaalf uur rond in de Noordzee. Bij de explosie die zijn schip had vernietigd was al zijn kleding weggeblazen, behalve zijn sokken, riem, reddingsvest en de mouw van zijn jas. Het was april en 'tamelijk koud'. Vier andere overlevenden lagen verderop in het water. Terwijl de nacht viel begon de man te vrezen dat hij zou bezwijken voordat er hulp zou komen. Opeens was het alsof zijn leven in een film aan hem voorbijflitste. Hij zag zijn verloofde, een huisdier uit zijn kindertijd, scènes uit zijn schooltijd. Het waren allemaal episodes die hij had meegemaakt, maar al lang was vergeten. Hij begon te schreeuwen, bang dat hij zou sterven. Hij kwam pas weer bij zijn positieven toen een van de andere bemanningsleden hem in het gezicht sloeg. Niet iedereen die een goedgunstige metgezel nodig heeft, ervaart er een. Sommige overlevenden van een schipbreuk hebben desoriënterende hallucinaties, die hen niet alleen aan hun lot overlaten, maar ook in gevaar brengen of zelfs bijdragen tot hun dood. Zo was er een overlevende die dacht dat hij een dolle hond was. Hij probeerde

anderen te bijten. In een ander geval 'moest een jongen van zestien zichzelf drie dagen lang met een bijl beschermen tegen de agressieve wanen van de enige andere overlevende op zijn vlot'.[1] Dergelijke gevallen zijn heel anders dan de verhalen over de Derde Man en soms toe te schrijven aan het drinken van zout water.

Schipbreukelingen zien soms aantrekkelijke tropische eilanden of schepen die hen te hulp komen. Na drie dagen te hebben rondgedobberd in de Noord-Atlantische Oceaan, 'leed een groep overlevenden aan de meest vreselijke waanvoorstellingen. Sommigen dachten dat ze weer (...) thuis waren; anderen strekten hun handen uit naar groene velden en schaduwrijke bomen; weer anderen zagen heerlijke maaltijden voor zich uitgestald; enkelen van hen zwaaiden naar denkbeeldige schepen of riepen dat ze een schitterende haven naderden en dat de oever vlakbij was.'[2] In situaties waarin mensen een delirium hebben, verdrinken ze vaak: 'Een van hen zei dat hij zojuist thee had klaargemaakt en naar beneden ging om een kopje te halen: hij dook overboord en verdween spoorloos. Een ander dacht dat hij een paar honderd meter verderop een rij huizen zag staan: ook hij sprong overboord en werd nooit meer gezien.'[3] Ze zwommen naar wat ze als de bron van hun redding zagen, niet beseffend dat het een gruwelijk zelfbedrog was. Voor overlevenden op zee zijn dergelijke waanvoorstellingen extreem gevaarlijk, omdat het gevaar door hun visioenen alleen maar groter wordt: 'Lilliputters, hallucinaties, uitgebreide visioenen van dierengezichten, verwrongen beelden, het gevoel dat het alarm afgaat, eigenaardig gedrag of onbegrip, van dat alles is geen sprake.'[4] In plaats daarvan denken de wanhopige overlevenden de bron van hun redding te zien: tafels vol met voedsel, naderende schepen of land – vaak gepresenteerd met 'grote visuele levendigheid'. Dat maakt deze hallucinaties tot een toegangspoort tot de ondergang.

Het is duidelijk dat niet iedereen een behulpzame metgezel ervaart. Toch is het opvallend hoevelen deze ervaring wel

hebben. Niet alleen schipbreukelingen – individuen die zoek zijn geraakt op zee en voor wie de onvrijwillige beproeving steevast een verschrikking is – overkwam het. De ervaring is ook gerapporteerd door solozeilers of zeevaarders die deelnamen aan langeafstandsraces. In het ene geval zijn de mensen die het treft geschokt door de situatie waarin ze zich bevinden; in het andere geval waren ze voorbereid op de zware tocht omdat ze daar vrijwillig aan begonnen. Het gaat dus om geheel verschillende ervaringen. En toch zijn er overeenkomsten: eentonigheid, eenzaamheid, onthouding van slaap en blootstelling aan extreme weersomstandigheden. Ook zijn er psychologische factoren in het spel zoals de opeenstapeling van mentale en fysieke stress. De menselijke reactie kan buitengewoon zijn, zoals bij bergbeklimmers en poolonderzoekers. E.C.B. Lee en Kenneth Lee, de auteurs van *Survival and Safety at Sea*, schreven: ‘Er zijn veel gevallen waarin overlevenden een Mysterieuze Aanwezigheid hebben gevoeld die hen hielp en troostte, en zelfs vertelde wat ze moesten doen.’[5] Anders dan bij waanvoorstellingen ‘komt de derde man niet om je uit te lachen en te plagen’.[6] Kortom, er zijn twee categorieën van visionaire ontmoetingen in extreme situaties: die van de redder en die van de vernietiger. Wat hierna volgt zijn enkele voorbeelden van de verlossende kracht van de redder.

***

Een verschrikkelijker verhaal dan dat van Kenneth Cooke is moeilijk voor te stellen. Cooke werkte als bemanningslid op een koopvaardijschip, de ss *Lulworth Hill*. Op 19 maart 1943 werd het schip getorpedeerd door een Duitse U-boot, voor de kust van Afrika, ten oosten van Ascensioneiland. Het schip, dat met een vracht explosieven, vliegtuigmotoren, rum en suiker op weg was van Kaapstad naar Groot-Brittannië, was urenlang achtervolgd door de vijand. Maar het einde kwam plotseling. Na een aantal krachtige explosies zonk de *Lulworth*

Hill binnen anderhalve minuut. Slechts veertien bemanningsleden konden een reddingsvlot bereiken. Ze dobberden rond in door haaien geteisterde wateren, meer dan twaalfhonderd kilometer van het vasteland. Er volgde een verhaal van niet-aflatende verschrikking. Vanaf het begin vormden ze een 'meelijwekkend zootje'. Hun gezichten waren zwart van de olie en hun kleren waren aan stukken gescheurd door de explosies. Ze rekenden uit dat het vanaf hun locatie dertig dagen zou duren voordat ze zouden worden gered. De overlevenden verhongerden en droogden uit onder de niet-aflatende equatoriale zon. Ze moesten leven van een karig rantsoen en dronken, gedreven door dorst, soms zelfs zeewater, waardoor ze alle hoop op overleving afsneden. Ze lagen naast elkaar, hun lichamen overdekt met puisten van het zoute water, hun tong opgezwollen, met als enig uitzicht de horizon. Haaien achtervolgden hen aanhoudend.

Op de 5e dag bereikte hun groeiende wanhoop een hoogtepunt: 'We hebben het gehad.' 'We zullen nooit worden opgepikt of land bereiken.' Maar het geroep stierf spoedig weg. Op de 8e dag merkte Cooke op dat iedereen zweeg, 48 uur lang. Later in de 2e week was er weer van alles te horen. De situatie was zo verslechterd dat er een constant kabaal te horen was op het reddingsvlot: mompelende vloeken, koeterwaals, gesnotter en gekreun van de pijn. Op 6 april, na 19 dagen op het vlot, stierf er voor het eerst iemand. De stuurman, Basil Scown, had een vreselijke nacht doorgemaakt. Hij ijlde voortdurend. Hij probeerde zich tot tweemaal toe overboord te laten vallen, maar was zo zwak dat een enkele hand hem daarvan kon weerhouden. Rond 4 uur 's middags leek hij te herstellen. Hij opende zijn ogen en vroeg om water. Cooke gaf hem twee cc water en plaatste de beker tegen zijn uitgedroogde lippen. Hij keek vredig en was opeens heel helder. Hij zei tegen de anderen dat ze 'goede kerels waren'. Daarna lachte hij vaag. Een paar minuten later leek hij iets te mompelen. Stewart, de scheepsjongen, boog zich naar de lippen van de

officier om te horen wat hij zei. 'Plotseling begon de jongen te schreeuwen en de stuurman met zijn vuisten op zijn hoofd te bonken.' Tranen rolden over zijn gezicht terwijl hij snikte: 'Hij is dood. Echt.' Cooke vroeg zich af wie er daarna aan de beurt was. 'We keken elkaar in alle openheid aan, terwijl we onze eigen kracht en volharding inschatten en die van de anderen.' Hij voelde zich een deelnemer in een macaber spel, een spel zonder winnaars, tenzij 'een extra dag lijden' als een prijs kon worden beschouwd. De tweede dode volgde op 9 april en de derde stierf 2 dagen later. Ze dobberden intussen al 24 dagen rond op open zee.

Voor Cooke was de dood van John Arnold, een leerling-matroos die zijn 18e verjaardag op het vlot had gevierd, het moeilijkst te aanvaarden. De jongen, zo schreef hij, 'straalde letterlijk goedheid en vriendelijkheid uit'. Arnold was heel gelovig en ging de overlevenden voor in gebed. Enige tijd voor diens dood werd Cooke geplaagd door het uitgemergelde gezicht van de jongeman: 'Ik herken dat gezicht, zei ik steeds tegen mezelf. Ik had het eerder gezien.' Later realiseerde hij zich dat Johns gelaat in zijn verbeelding was versmolten met dat van de gekruisigde Christus, zoals die was geschilderd in een kapel die Cooke als kind vaak had bezocht. Op 12 april, op de 25e dag, zei Arnold zachtjes tegen Cooke: 'Mag ik bidden?' Daarna bad hij enige tijd voor hij zijn ogen opende en Cooke vredig aankeek:

> 'Ik ga sterven,' zei hij. 'Ik heb met God gesproken. Sommigen van jullie zullen worden gered en ik denk dat jij daar ook bij hoort. Ik wil een boodschap laten overbrengen aan mijn moeder en vader. Wil jij dat doen?'
>
> 'Natuurlijk, John. Alles wat je wilt. Alles!'
>
> 'Vertel hen dat ik ben gestorven als een goed christen.'[7]

Cooke hield hem in zijn armen en keek toe hoe Arnolds leven langzaam wegebde.

Er volgden spoedig meer sterfgevallen. Cooke kwam tot de conclusie dat 'de dood niet langer een gebeurtenis was. Hij was constant bij ons op het vlot.' De mannen stierven 'als vliegen'. Sommigen overleden met verschrikkelijke stuiptrekkingen, kokhalzend vanuit een bedorven maag, stikkend door opgezwollen zwarte tongen, obsceniteiten schreeuwend. Anderen stierven in stilte; hun leven vloeide weg als het regenwater in een riool. Op 17 april sprong een van de mannen op. Hij heette Bott. De man was volkomen beroofd van zijn zinnen en vertoonde een maniakale kracht. Hij greep aan beide zijden iemand vast en sprong overboord. De twee mannen sleepte hij met zich mee. Cooke en anderen op het vlot probeerden hun handen uit te steken naar de twee slachtoffers. Ze slaagden erin om één man terug op het vlot te trekken, maar voordat ze de tweede konden bereiken, 'flitste er een haai op hem in en rukte zijn rechterbeen af vanaf boven de knie'. Bott, die wild om zich heen sloeg als een krankzinnige, slaagde erin om de haaien tijdelijk op afstand te houden. Er werd geen poging gedaan om hem aan boord te halen. Ze hadden geen keus. Zelfs als ze hem hadden kunnen bereiken, hadden ze hem nooit kunnen overmeesteren. Ze lieten Bott over aan de haaien. Na een aantal momenten waarin hij schreeuwde en tekeerging als een wilde, werd het water rond het vlot weer kalm.

Op 22 april stierf een ander bemanningslid, genaamd Platten. Platten was een nauwgezet man. Op de *Lulworth Hill* was hij hoofd van de bediening geweest. Cooke had zich erover verbaasd dat hij zich zo goed had gehouden in de dertig dagen dat ze op zee waren. Maar toen de dertigste dag voorbij was, gaf Platten eenvoudig op. Cooke noteerde in zijn logboek, dat hij op een stuk zeildoek schreef, 'nog eens acht mannen overleden'. De laatste twee overlevenden, Cooke en een ervaren zeevaarder genaamd Colin Armitage, hadden moeite om Plattens lichaam overboord te krijgen. Toen dat uiteindelijk lukte, gleed het onmiddellijk onder het vlot. Daar bleef het lijk drie dagen hangen, 'terwijl het op een verschrikkelijke

manier dreunde en bonkte'. Uiteindelijk verdween het.

De laatste twee mannen hielden zich in leven met een karig rantsoen, dat ruimer was geworden naarmate er meer mensen overleden. Maar voor Cooke was er nog iets anders dat hem op de been hield. Op 23 april, op dag 36, zag hij John Arnold en hoorde hem zeggen dat hij zou worden gered. Op de 40e dag op het vlot schreef hij: 'Ik zag John Arnolds gezicht vandaag keer op keer. Zijn aanwezigheid hield me in leven net als het water en de chocolade en het pemmikaan.' Maar de dood riep. Ze verkeerden bij tijd en wijle in coma. Op de 42e dag keek Cooke naar een paar meeuwen die boven hen rondcirkelden en mompelde: 'Hadden we maar vleugels.' Toen gaf Armitage een schreeuw. Cooke dacht dat hij gek geworden was, maar Armitage zei: 'Besef je niet dat dit de eerste vogels zijn die we hebben gezien sinds we op het vlot zijn?' Ze vermoedden dat ze dicht bij land waren.

Op de 43e dag sloten de twee overlevenden een suïcideverbond. Ze besloten zich aan elkaar vast te binden en de zee in te rollen waar de haaien een langzaam einde zouden maken aan hun marteling. Toen hoorde Cooke een stem: 'Sommigen van jullie zullen worden gered.' De woorden waren zo duidelijk en helder dat hij eerst dacht dat het Armitage was die tot hem sprak. Maar Armitage keek doelloos voor zich uit en verloor kort daarna weer het bewustzijn. Toen realiseerde Cooke zich wie er tot hem had gesproken:

> Misschien kan het wetenschappelijk worden verklaard en was de stem eenvoudig mijn onbewuste dat me waarschuwde om geen dwaze dingen te doen. Ik weet het niet. Misschien wel, misschien niet. Alles wat ik weet is dat ik er op dat moment van overtuigd was dat het de achttienjarige John Turney Arnold was die sprak. En wat belangrijker was, ik kon zijn mysterieuze aanwezigheid voelen terwijl hij rustig naast me zat op dat eenzame kleine vlot dat zo hopeloos ronddobberde in de enorme oceaan.[8]

‘Hij heeft gelijk,’ zei Cooke tegen zichzelf. ‘Hij heeft gelijk. Zeggen ze niet dat het het donkerst is vlak voor de dageraad?’

Het incident verhinderde de uitvoering van het suïcideplan. Dezelfde dag hoorden de twee overlevenden op grote hoogte twee vliegtuigen overvliegen. Op 7 mei 1943 werden ze opgemerkt en gered door de bemanning van een Brits oorlogsschip, HMS *Rapid*. Tragisch genoeg stierf Armitage kort daarna, zodat Kenneth Cooke eigenlijk de enige overlevende was van de SS *Lulworth Hill*. Hij ging op grote afstand van de zee wonen en werkte als jachtopziener in Yorkshire. Soms was hij in zijn nachtmerries weer op het vlot en werd hij schreeuwend wakker. Zeventien jaar later publiceerde hij het verhaal over de verschrikkingen die hij had doorgemaakt. Hij had het gevoel dat hij de mannen op het vlot had leren kennen op een manier die weinig mensen konden begrijpen. Hij bewonderde hun moed en doorzettingsvermogen, maar had ook de donkere kant van hen en zichzelf gezien, ‘laffe angst, het hysterische vasthouden aan het leven’. Cooke schreef: ‘Ik weet dat Johns voorbeeld en zijn aanwezigheid mijn leven hebben gered en veranderd.’[9]

***

Adrian Hayter, een onvervalste individualist, opgegroeid op een geïsoleerd eiland voor de kust van Nieuw-Zeeland, probeerde op zee te ontsnappen aan het geplaveide pad van de welvaartsstaat. Hij gaf toe dat zijn beslissing om in z’n eentje met zijn tien meter lange zeiljacht *Sheila II* van Engeland, via de Middellandse Zee en de Rode Zee in oostelijke richting over de Indische Oceaan, naar zijn moederland Nieuw-Zeeland te varen meer was dan een ‘fysiek avontuur’. Het symboliseerde voor hem een ‘zoektocht naar iets groters’. Het werd misschien niet wat Hayter ervan verwachtte, maar hij maakte inderdaad iets buitengewoons mee toen hij de Arabische Zee verliet en de Indische Oceaan opvoer.

Vier dagen nadat hij Al Mukalla in Jemen had verlaten, kwam Adrian Hayter in een moesson terecht. Het dek werd tijdens het niet aflatende stormachtige weer constant overspoeld door spetterende golven, zodat Hayter over zijn hele lichaam last kreeg van zoutwaterpuisten. Vervolgens sprong de houtverbinding los die het tuig verbond met het dwarshout op de mast. Hayter moest omhoog klimmen om de heen en weer slingerde mast te redden. Terwijl hij met zijn benen stevig de mast omklemde, schaafde hij in de beweging de huid van zijn binnendijen kapot, zodat de puisten opensprongen. Na afloop 'ging [ik] naar beneden, de kajuit in (...) en huilde van de pijn vanwege mijn zere bloedende benen. Ik draaide *Sheila* bij en deed die dag geen pogingen meer om verder te varen.'

Hij raakte in een diepe depressie wat, zo meende Hayter, erop duidde 'dat mijn uithoudingsvermogen op raakte'. Het was begin augustus 1951, maar hij was nog niet op de helft van zijn reis. Om zijn neerslachtigheid te doorbreken trok hij zijn oliejas aan en dwong zichzelf om terug te gaan naar het roer. Tegen 4 uur 's morgens was hij opnieuw doorweekt, terwijl hij met grote moeite probeerde om in de storm te blijven sturen. Hij kon de pijn van het zitten niet langer verdragen, en 'gaf op, verslagen'. *Sheila* werd opnieuw bijgedraaid en Hayter ging naar zijn kooi en viel in slaap. Slechts twee uur later schrok hij wakker door een barse stem: 'Sta op. Het is jouw beurt aan het roer.' Hij herkende de stem. Hij had dezelfde stem eerder op zijn reis gehoord. Ze had hem gewaarschuwde dat hij op een groot stoomschip dreigde te botsen. Deze keer stond hij op. Hij voelde zich fris ondanks de korte slaap.

> Terwijl ik me afvroeg hoe de man in vredesnaam aan boord was gekomen, liep ik naar het roer om hem af te lossen. Daar controleerde ik het kompas, paste de stand

> van de zeilen aan en kreeg het schip op koers. Op de een of andere manier was mijn vriend erin geslaagd om me te passeren op de nauwe kajuitstrap en stond nu in de gang, terwijl hij vooroverboog over de brander alsof het tijd was voor het ontbijt.[10]

'Waar bewaar je de eieren?' vroeg hij. Hayter lachte en riep luid: 'Je weet verdomde goed dat we geen eieren hebben.' Tegelijkertijd dacht hij bij zichzelf: 'Dit is heel vreemd. Het is onmogelijk dat er iemand is, maar hij is hier. Ik ben klaarwakker en voel me geweldig. Wie is hij?' Hayter bestudeerde het gezicht van zijn mysterieuze gast aandachtig en werd getroffen door zijn blauwe ogen. Omdat hij er van overtuigd was dat er een verklaring moest zijn voor het mysterie, ging hij benedendeks.

> De cabine was leeg. Omdat ik me dwaas voelde maar zeker wist dat ik hem had gezien, zocht ik in het vooronder, de enige andere plek in het schip waar hij kon zijn. Ook daar was niemand (...) Ik voelde me een beetje bedroefd, maar zijn vrolijke vitaliteit bleef bij me. Ik voelde me sterk, vol zelfvertrouwen en was trots dat ik op zee was, en *Sheila* was, terwijl ze voor de wind uit voer, net zo sterk en vol zelfvertrouwen als ik.[11]

Hayter vergat deze gebeurtenissen in zijn logboek te noteren, 'misschien omdat ik aanvoelde dat het "publiceren" ervan een soort heiligschennis zou zijn; misschien was ik in die tijd bang dat erom gelachen zou worden – niet om mij, maar om dat wat ik gezien had'. Maar Hayters stemming was onherroepelijk veranderd. Hij wijdde zichzelf weer geheel aan het doel dat hij zichzelf had gesteld. Hayter was een diep spiritueel man die geloofde dat als je alles hebt gegeven en bijna ten onder dreigt te gaan, 'er iets is dat je te hulp schiet'[12]. Hij overwon nog meer tegenslagen op zijn reis – een cycloon, het

varen door een mijnenveld, zware weersomstandigheden en honger – voordat hij in mei 1956 Westport, op South Island in Nieuw-Zeeland, bereikte.

***

Op 23 februari 1923 verlieten twee deserteurs van het Franse vreemdelingenlegioen een schip dat hen naar Saigon bracht, waar ze moesten vechten tegen de communistische Vietminh. Ze hadden een vlot en wat voorraad – waaronder voedsel en wijn – overboord gegooid om de komende dagen te kunnen overleven. Ze bevonden zich op een drukke vaarroute en dachten dat ze vrijwel direct zouden worden opgepikt. In plaats daarvan zaten ze wekenlang op het vlot. Ze bevonden zich aanvankelijk rond de Straat van Malakka, maar dreven in westelijke richting steeds verder de Indische Oceaan op. Ze belandden in woeste stormen die hen doorweekten met ijskoud water. Het vlot bonkte op en neer in de oceaan. Tijdens een van die stormen moesten ze vechten om aan boord te blijven, omdat het vlot van de ene in de andere golf werd geworpen. Een andere keer dobberden ze rond onder een schroeiend hete zon.

Ze werden op den duur gek van honger en dorst. De psychologische druk van hun wanhopige situatie begon haar tol te eisen. Een van de mannen, de 23-jarige Zweed Fred Ericsson, begon vreemd gedrag te vertonen: ‘Hij had een denkbeeldig luciferdoosje en stak voortdurend niet-bestaande lucifers aan die hij bij een echte sigaret tussen zijn lippen hield.’ Op een gegeven moment was er een enorme plons. Ericsson was verdwenen. Zijn metgezel, Ensio Tiira, een 22-jarige Fin, schreeuwde: ‘Ericsson, Ericsson, waar ben je?’ Op hetzelfde moment kwam Ericsson weer boven aan de zijkant van het vlot. Hij klauterde weer aan boord en vroeg: ‘Waarom heb je me overboord geduwd?’ Tiira zei: ‘Geduwd? Man, doe niet zo gek. Ik zat aan mijn kant van het vlot en keek naar de sche-

pen. Ik heb je niet aangeraakt.' Ericsson bleef volhouden: 'Iemand duwde me.'

Zo gingen er dagen en weken voorbij. Op een dag schreeuwde Ericsson het uit omdat er een haai door de plastic vloer van het vlot heen kwam. De mannen hielden zich vast aan de drijvers en sloegen de haai met peddels totdat hij weer verdween in de oceaan. Er bleef een gat achter dat groot genoeg was om doorheen te vallen. Een tweede haai maakte een groot gat in de romp. Tientallen keren werden ze 45 graden naar de ene of de andere kant geduwd door op het vlot botsende haaien. Soms waren het gecoördineerde aanvallen en vielen de haaien met zijn drieën tegelijk aan. Urenlang kon zo'n aanval duren en de mannen vochten urenlang terug. Uiteindelijk hielden de haaien op en cirkelden weer gewoon om het vlot heen. Na afloop waren Tiira en Ericsson totaal uitgeput en stortten in. Tiira zei: 'Mijn ogen deden pijn en mijn mond was uitgedroogd. Mijn hart en mijn slapen bonkten. Ik kon me niet bewegen. Ik had het gehad.'

Ze zaten soms zestig uur zonder water. Als het regende konden ze genoeg bijeenverzamelen voor tien slokken per dag. Daarna keerde de dorst terug. Ze stierven beetje bij beetje. De verschrikking van hun situatie werd nog erger door het passeren van schepen die hun wanhopige signalen niet opmerkten. Zo werden ze op een nacht wakker en zagen de lichten van drie schepen die in westelijke richting voeren en niet meer dan vijf kilometer van hen waren verwijderd. Ericsson greep de zaklantaarn en begon onmiddellijk te seinen in morsecode: SOS, SOS, SOS. Een schip, dat op nog geen kilometer afstand passeerde, leek terug te seinen. Ze voelden een golf van hoop en vreugde. Ericsson seinde opnieuw een SOS, keer op keer. Maar er kwam geen nieuw signaal terug van het schip. Het week niet af van zijn koers. Ze waren verbijsterd en gingen daarna zonder iets te zeggen slapen.

In de eerste dagen op zee hadden ze elkaar verhalen verteld. In de loop der tijd werden hun gesprekken steeds zwart-

galliger. Na enkele tijd stopten ze helemaal met praten. Er viel niets meer te zeggen, niets dat de moeite waard was. Tiira zei: 'We stierven door kou, hitte, dorst en honger.' Ze konden voelen dat het leven uit hun lichaam wegvloeide. Zelfs hun baarden stopten met groeien. Op de zestiende dag waren hun lichamen bedekt met diepe zweren, veroorzaakt door het zoute water en de meedogenloze zon. Ericsson voelde zich heel zwak. Aan het begin van de middag van de zeventiende dag viel er regen, maar niet genoeg. Twee uur later riep Ericsson al om meer. Op een gegeven moment vroeg hij Tiira om hem naar het ziekenhuis te brengen. Spoedig kwam er een einde aan de smeekbeden om water en hoorde je nog slechts een zacht gekreun. Het regende zachtjes de volgende dag en Tiira verzamelde wat regenwater in een plastic zak. Hij probeerde Ericsson wakker te maken, maar die was in een toestand van bewusteloosheid geraakt. Zijn leven vloeide naadloos de dood in. Tiira vond de eenzaamheid erna ondraaglijk. Hij hield Ericssons lichaam op het vlot, zoals hij hem had beloofd, om het te kunnen begraven als ze aan land kwamen. Het lichaam dat tegen de touwen aanleunde, diende ook als een soort gezelschap. Maar door de equatoriale zon begon het uit te drogen en al spoedig kwamen de haaien. Om zichzelf te redden was Tiira gedwongen om het lichaam in de oceaan te rollen. Nog geen meter van het vlot begon een vraatzuchtig gevecht om het lichaam.

Tiira was niet meer dan een levend skelet. Zijn huid was bedekt met pijnlijke plekken. Hij stierf een langzame en pijnlijke dood, was nauwelijks in staat om zich te bewegen, en moest wat hij noemde 'de verschrikkingen van het vlot' zien te doorstaan. En toch, zo schreef hij in *Raft of Despair*, zijn verhaal over de beproeving, dat hij niet alleen was:

> Ik bad niet en ik ben geen religieus man, maar de hele reis had ik het vreemde gevoel dat er iemand bij me was, over me waakte en me behoedde voor het kwaad. Ik

> voelde het in de storm, toen we bijna omsloegen, en vele andere keren. Het was soms alsof er drie mensen op het vlot waren in plaats van twee. Na Ericssons dood voelde ik het sterker dan ooit.[13]

Hij vroeg zich af of de bron van dit gevoel zijn moeders gebeden waren, of het mogelijk was dat 'de sterke band tussen ons mentaal mijn redding was'. Er gingen twee weken voorbij en Tiira was soms bij en soms buiten bewustzijn. Maar elke keer als hij het op wilde geven, was er iets wat hem weer bij zijn positieven bracht, een koel briesje, spetters water. Op de 30e dag schreef hij: 'Geen schepen. Geen regen. Geen wolken. Geen hoop.' Op de 31e dag zag hij onder ogen dat hij ging sterven:

> Mijn gewaarwording van een tweede persoon op het vlot was geheel verdwenen. De beschermengel, die me na Ericssons dood gezelschap had gehouden, had het vlot verlaten met mijn eigen verlies van hoop.[14]

Maar er was hulp gearriveerd. Een Brits vrachtschip, de *Alendi Hill*, was 480 kilometer onderweg vanaf het eiland van Ceylon (nu Sri Lanka). Tiira's zaklamp deed het niet meer. Er was geen manier om te seinen. Hij kon alleen maar lawaai maken door met zijn peddel tegen het vlot te slaan. Het was net na middernacht. Twee officieren hoorden het geluid. In het maanlicht zagen ze een menselijke gestalte op een klein vlot. Ze gingen naar de kapitein die het bevel gaf om de man op te pikken. Ensio Tiira was vanuit de Straat van Malakka duizenden kilometers de Indische Oceaan opgedreven. Hij had 32 dagen op het vlot doorgebracht. Hij woog nog maar 25 kilo. Tiira had het gevoel dat hij het geen dag langer zou hebben uitgehouden.

***

In 1954 vertrok William Willis, een ervaren Amerikaanse zeevaarder, met een vlot vanuit Callao in Peru om zijn theorie te testen dat schipbreukelingen lange perioden op zee konden overleven. Hij had een minimale uitrusting bij zich. Na een lange reis over de Stille Oceaan kwam Willis aan in Pago Pago, op Amerikaans Samoa. De tocht verliep ondanks zijn plannen niet zonder problemen. Willis had last van een mysterieuze pijn rond zijn solar plexus, de holte achter het borstbeen waar de ribben bij elkaar komen. De pijn was zo erg dat hij hoopte dat hij buiten bewustzijn zou raken. Hij overwoog serieus om een mes te pakken en de pijn uit zijn lichaam te snijden. 'Ik voelde me meer dood dan levend terwijl de wind tegen de cabine beukte.' Het duurde dertig uur voordat de pijn geleidelijk zijn greep op hem verloor.

Onderweg waren er een paar hevige stormen en op een gegeven moment moest hij zelfs rekening houden met de mogelijkheid dat zijn vlot, dat was gemaakt van balsahouten blokken, langzaam zou zinken omdat het hout verzadigd raakte. Op 6 augustus, 45 dagen na zijn vertrek uit Callao, ontdekte Willis dat zijn verswatervoorraad weglekte in zee, omdat de sluitingen op de containers niet deugden. Wat hij van de watervoorraad kon redden was volgens zijn berekeningen bij één beker water per dag slechts genoeg voor drie maanden. Hij zeilde vlak bij de evenaar en had constant last van de hitte. Bij al deze problemen voegden zich slaapgebrek, uitputting en eenzaamheid. Hij had het gevoel dat hij had geleerd om alleen te zijn, maar er bleven 'ook momenten van lijden; een vaag gevoel van ongemak dat je overmant als je je realiseert dat je op de rand van de afgrond leeft. Je wilt met iemand praten en de stem van mensen horen.' Toen de eenzaamheid bijna ondraaglijk werd, begon hij te zingen en verwonderde zich over de vreemde kracht van geluid.

Na verloop van tijd gleed Willis weg in een staat van ver-

doving. Hij stopte met denken en functioneerde op een heel basaal niveau. Soms had hij het gevoel dat zijn geest 'ergens anders was, op zijn lichaam neerkeek en zijn handelingen observeerde'. Op de 46e dag lag hij verfrommeld naast het stuur. Het vlot zeilde vanzelf verder. Of niet? Willis schreef:

> In mijn bewustzijn leefde de indruk dat er iemand bezig was op het dek, en het vlot bediende. Ik had die indruk vaker. Soms leek het Teddy [Willis' vrouw] te zijn of iemand uit een ver verleden – mijn moeder of zus. Toen ik weer bij bewustzijn kwam werd deze indruk sterker en voelde ik me bevrijd van alle verantwoordelijkheid.[15]

Hij merkte dat er zich donkere wolken hadden verzameld in de lucht en dat de golven hoger werden. Hij voelde zich alsof zijn 'schaduwpartners' hem hadden verlaten en dat hij 'alleen in de ruimte was, afgesneden van de aarde'. Het verschijnsel herhaalde zich op de 71e dag. Willis was ingedut. Hij schrok wakker in de veronderstelling dat het vlot tussen de rotsen dreef en dat hij in doodsgevaar was. Maar hij herwon zijn kalmte: 'Er stond iemand aan het roer, die voor het vlot zorgde.' Uren later spoelde de zee over het vlot heen en werd hij bijna in het water geveegd. Net toen de golf naderde 'was daar opnieuw de schaduwachtige gestalte van mijn moeder vlak bij het roer'.

Op 15 oktober voltooide Willis zijn solotocht over de Stille Oceaan in 115 dagen.[16]

***

Dougal en Lyn Robertson verkochten hun kleine boerderij in Engeland, investeerden de opbrengst in een 50 jaar oude schoener genaamd *Lucette* en gingen met hun jonge gezin aan boord. Ze wilden een reis om de wereld maken. Dougal had 12 jaar op zee doorgebracht voordat hij ging boeren. Hij had

een internationaal certificaat als gezagvoerder. Zijn vrouw Lyn, met wie hij eerder had gezeild, was een geregistreerd verpleegkundige. Ze wilden de horizon van hun kinderen verbreden. Dit leek het juiste moment omdat hun oudste kinderen, Douglas en Anne, de leeftijd naderden dat ze school zouden verlaten, en de tweeling, Neil en Sandy, met hun 11 jaar oud genoeg waren om een dergelijke reis te kunnen waarderen. Hun tocht voerde hen van Falmouth naar Portugal, naar de Canarische eilanden, en van daaruit naar de Caraïben. In februari 1972 waren ze de Atlantische Oceaan overgestoken. In Nassau besloot Anne het schip te verlaten, maar de anderen, samen met de 22-jarige Robin Williams uit Wales, die zich in Panama bij hen had gevoegd, reisden via het Panamakanaal verder naar de Stille Oceaan.

Van de Galapagoseilanden voeren ze op 13 juni naar de Marquesaseilanden, vijfhonderd kilometer naar het westen. Twee dagen later moesten ze hun plannen wijzigen na een 'enorme klap op de romp'. Iemand schreeuwde: 'Walvissen!' Het geluid van de klap werd gevolgd door binnenstromend water. De romp was op twee plaatsen opengescheurd door aanvallen van orka's. Dougal gaf bevel om het schip te verlaten. In de paar momenten voordat de *Lucette* zonk, gooiden ze alles wat ze te pakken konden krijgen in een zelfopblaasbaar reddingsvlot. Ze gooiden ook een jol van glasvezel in het water, de *Ednamair*, maar die raakte vol water toen ze probeerden om aan boord te gaan. Ze zwommen naar het vlot en bonden een touw aan de jol. Ze hadden niet veel: een zak uien, een bus beschuit, een paar sinaasappelen, glucosetabletten, achtenhalve liter water, acht lichtkogels, vishaken, een mes, een seinspiegel en drie peddels. Ze hadden geen kompas of zeekaart.

Toen ze zich realiseerden wat er was gebeurd, ging Lynn, die een religieuze opvoeding had gehad binnen de Church of England, hen voor in het bidden van het Onzevader. Daarna zei ze zachtjes tegen Dougal: 'We moeten de jongens aan land

zien te krijgen.' Dougal antwoordde: 'Natuurlijk, we redden het wel.' Het antwoord kwam uit zijn hart, maar later gaf hij toe: 'Mijn hoofd vertelde me een ander verhaal.' Hij voelde zich wanhopig, omdat de meeste bezittingen verloren waren gegaan met de *Lucette*. Hij voelde zich schuldig, omdat ze door zijn onorthodoxe benadering van ouderschap in deze benarde situatie terecht waren gekomen. Dougal schatte in dat de voorraad genoeg zou zijn voor tien dagen, hoewel hij hoopte dat ze in staat zouden zijn om hun dieet aan te vullen met het vangen van vis en zeeschildpadden. Ze waren 320 kilometer benedenwinds van de Galapagoseilanden, en de kust van Centraal-Amerika lag meer dan 1600 kilometer naar het noordoosten, aan de andere kant van de stiltegordel – een gebied dat berucht was vanwege windstiltes en plotselinge stormen. Dougal had uitgerekend dat hun enige kans op overleving was dat ze naar het noorden zouden zeilen, waar hij een scheepvaartroute hoopte aan te treffen.

Die eerste nacht verkeerden ze in shock. Het vlot werd door de deining vijf meter omhoog getild en weer neergeworpen. Neil en Robin waren zeeziek. Ze kregen pillen om te voorkomen dat ze niet nog meer vocht zouden verliezen. De volgende ochtend werd het schaarse proviand zorgvuldig verdeeld. Ieder van hen kreeg een beschuit, een stuk ui en een slok water. Ze hadden moeite om de lucht in het vlot te houden en probeerden daarom de *Ednamair* te repareren. Toen dat was gelukt stapten ze over naar de drie meter lange jol. Met hun messen sneden ze het vlot aan stukken en gebruikten de resten om zichzelf te beschermen tegen de zon en de regen. Ze waren slechts enkele dagen in de jol toen de hoop opvlamde. Douglas schreeuwde: 'Stil!' Toen zei hij: 'Motoren.' Ze hoorden het ploffende ritme van wat leek op een propeller. Dougal vuurde een paar lichtkogels af, maar er kwam geen reactie en het geluid nam langzaam af. Hun hoop zakte in en ze richtten zich weer op hun eerste zorg: overleven. Ze slaagden erin om vliegende vissen te vangen en wisten verschil-

lende grote zeeschildpadden aan boord te trekken. Ze waren dorstig genoeg om glazen vol schildpadbloed te drinken.

Het zwaarste deel van de tocht was de 23e dag. In de vroege middag merkten ze donkere wolken op die zich opstapelden aan de noordelijke horizon. Ze wisten uit ervaring dat ze storm zouden krijgen. Al snel zagen ze witte schuimkoppen onder de wolken verschijnen, maar wat ze niet wisten en niet konden weten, was de brute kracht van de storm. Ze verkeerden in een extreem kwetsbare positie en hadden slechts 15 centimeter vrijboord. Ze zaten met zijn zessen op elkaar in een boot die eigenlijk voor drie personen was bedoeld en dreven midden op de Stille Oceaan. Ze hadden geen reddingsvaartuig meer. Als de boot zou vollopen, zou dat het einde zijn.

Dougal hanteerde een mechanisme dat hij had ontworpen om de zeilboot te besturen. Hij moest goed opletten, omdat de boog in de golven moest blijven. Toen het donker werd, kon hij nauwelijks zien of er een golf aankwam. Het onweer gaf hem enig zicht, maar desondanks werden ze geregeld getroffen door golven van opzij, die zich op negentig graden van de andere golven bevonden. Het water liep de jol binnen. Drie van hen, Lyn, Douglas en Robin, hoosden fanatiek om het water weg te scheppen, wat lastig was omdat het ook nog eens hevig regende. Het werd hen bijna fataal. Midden in de nacht werden ze hard geraakt door windvlagen. De storm werd erger en erger. Ze ploeterden om de voortdurende stroom water buiten de boot te houden. Er kwam zo veel water binnen dat hozen zinloos leek. Dougal moest vechten om controle te houden over de *Ednamair*. Op een gegeven moment schreeuwde Dougal: 'Zingen!' En ze zongen van alles, van 'Those Were the Days' tot 'God Save the Queen'.

Dougal, die al acht uur aan het roer stond, had last van hevige krampen en kreunde voortdurend, een lang laag geluid. Lyn, die koud en uitgeput was, probeerde hem te helpen. Toen ze zijn conditie trachtte in te schatten, zag ze een Derde

Man boven zijn linkerschouder. Het was alsof er zich een ander wezen bij hem had gevoegd, dat hem wilde helpen om te overleven. Ze telde het aantal mensen op de *Ednamair* en telde er zeven. Ze telde onmiddellijk opnieuw – omdat ze wist dat er maar zes mensen aan boord waren. Opnieuw telde ze er zeven. Ze voelde zich enorm getroost door deze aanwezigheid: ze geloofde dat het Jezus Christus was. Zijn aanwezigheid duidde erop dat ze het zouden overleven, ook al waren ze in groot gevaar. De boodschap was duidelijk: 'Het komt goed.'[17]

Nadat ze twaalf uur tegen de stormwind hadden gevochten, vlakte de kracht van de bui af en werd de zee kalmer. Bij dageraad waren ze nog steeds aan het hozen, maar het zwaarste deel van de storm hadden ze achter de rug. Niet veel later vielen ze stuk voor stuk in slaap. Een rusteloze slaap. Bij het ontwaken aten ze wat gedroogd schildpadvlees en beschuit. Toen ze bij elkaar onder het doek kropen, vertelde Lyn de anderen dat ze 'die nacht in de *Ednamair* zeven mensen had geteld'. Ze voegde eraan toe dat het 'eerder een visioen van een aanwezigheid was dan van een persoon'. Dougal reageerde sceptisch op haar verhaal en noemde het 'dom'. Hij zei dat ze hun overleving niet konden toevertrouwen aan 'spoken, geesten en andere dingen', maar dat ze zelf verantwoordelijk waren voor hun overleving. Douglas herinnerde zich: 'Mijn vader ontkende het. Hij ontkende dat een dergelijk visioen kon plaatsvinden, maar de rest van ons geloofde moeder wel. Mijn moeder was heel stellig.'[18] De aanwezigheid had Lyn geholpen, die daardoor in staat was om de anderen te helpen. Later erkende Dougal: 'Als dit [wezen] haar hielp te midden van die vreselijke storm heeft het zeker een grote bijdrage geleverd aan onze overleving. We waren die nacht vele malen heel dicht bij de dood en het falen van een van ons zou de ondergang van ons allen hebben betekend.'[19]

Na dit dieptepunt begon de situatie te verbeteren. Ze vingen vers voedsel en verzamelden genoeg water zodat ze niet voortdurend aan hun redding dachten. Ze leerden zich aan-

passen aan een eenvoudig soort zeeleven. Dougal merkte de verandering op: 'We overleefden niet alleen, ook onze lichamelijke conditie verbeterde.' 38 dagen na het verlies van de *Lucette* werd de haveloze groep opgemerkt door een bemanningslid van een Japanse vissersboot. Ze waren gered.

***

Al vóór zijn solotocht om de wereld in zijn 12,8 meter lange schoener *Galway Blazer II*, die speciaal was gebouwd voor de moeilijke 45.000 kilometer lange rondreis, werd William 'Bill' King door sommigen beschouwd als de grootste levende Britse zeevaarder. King was een pezige man met een voornaam uiterlijk, die in het vijftiende-eeuwse kasteel Oranmore bij het Ierse Galway woonde. Hij onderscheidde zich doordat hij als enige Britse onderzeebootkapitein zes jaar strijd in de Tweede Wereldoorlog had overleefd. Aan zijn oorlogsonderscheidingen voegde hij later een kast vol zeiltrofeeën toe. Niets kon King voorbereiden op de verschrikkelijke ervaringen die hij doormaakte op zijn zeereis vanuit Plymouth. Op een zeker moment verloor hij zijn mast in een verschrikkelijke orkaan. Na de nodige reparaties volgde er opnieuw een overlevingsstrijd, deze keer omdat een orka de romp van de *Galway Blazer II* vernielde toen het schip 800 kilometer van land was. King overleefde het, maar kreeg daarna te maken met de constante verschrikkingen van de Straat Drake, een 480 kilometer brede zeestraat tussen Kaap Hoorn, aan de zuidelijke punt van de beide Amerikaanse continenten, en Antarctica.

Reeds als jongen had Bill King om Kaap Hoorn heen willen zeilen. Een schip door een zeestraat heen loodsen, zo zei hij, 'was een uitdaging waarvoor ik bijzonder geschikt dacht te zijn'. Hij kende de gevaren die op de loer lagen. De zeestraat 'kon zich gedragen als het afvoerkanaal van een dam'. Daarom naderde hij deze wateren vanuit het westen met een

mengeling van opwinding en vrees. Hij voelde zich gesterkt door de omstandigheden waaronder hij de Stille Oceaan was overgestoken in de twee maanden voorafgaand aan zijn poging om in februari 1973 de Straat Drake door te varen. Er stond meer dan 8000 kilometer lang een harde wind, maar hij had de afstand snel kunnen afleggen, mijmerend over de mysteriën die hem omringden. King zei later: 'Je kunt niet de hele Stille Oceaan oversteken en dezelfde blijven.' Maar toen hij dichter bij Zuid-Amerika kwam, liet hij de lichtvaardigheid al snel varen. Hij was zich onmiddellijk bewust van de gevaren van de onregelmatige en nog steeds onbekende kustlijn en voelde dat er ijs in de lucht zat. Terwijl hij Kaap Hoorn naderde, bevond King zich in een zwarte zee vol mist. Hij voelde dat hij niet kon wachten tot de omstandigheden zouden verbeteren aangezien het weer in de Antarctische wateren enorm onbetrouwbaar was: 'Terwijl ik het puntje van Zuid-Amerika naderde, realiseerde ik me dat hoe eerder ik om de kaap zeilde, hoe beter het was.' Plotseling stak er een storm op vanuit het noordwesten: 'Omdat het zicht nihil was, begon ik me serieus zorgen te maken over mijn oriëntatievermogen. De ijskoude mist gaf me geen goed gevoel en de zee werd buitengewoon ruw.' Hij was voorbereid op hoge golven en voortdurende veranderingen van de wind, maar de mist was een onverwachte beproeving. Het was 4 februari en de Straat Drake lag nog steeds voor hem.

Om alert te blijven vulde King twee thermosflessen met koffie. Hij werd steeds bevreesder voor de 'basalte giftand van de Hoorn' die op hem loerde. De zwarte klippen van de kaap reikten tot 424 meter hoogte. Het was een begraafplaats van een ontelbaar aantal schepen, waar de albasten lichamen van verdronken zeelieden zich ooit in hopen tegen de rotsen opstapelden. King zei: 'De uren gingen voorbij, donker, ijskoud en guur. Ik staarde verwoed in de grijze ochtendmist en snakte letterlijk naar het moment waarop ik naar links zou durven sturen.' De stormwolken daalden op hem neer

en vermengden zich met de schuimvlokken die de woeste zee omhoog wierp. Twee dagen en nachten vocht King zich door eindeloze stormen heen, vechtend in een gordijn van duisternis, onzeker over waar hij was. Hij zei later: 'Ik begon bang te worden.' Zijn gedachten werden gebeden, maar zijn lippen waren verdoofd van de kou en hij kon de woorden niet uitspreken. De storm die hem teisterde was zo hevig dat hij dacht dat de twee oceanen elkaar haatten en dat zijn kleine boot 'tussen hun vuisten terecht was gekomen'. Tijdens de tweede nacht, op 5 februari, na 24 uur zonder slaap, begon King 'te verstijven, zowel mentaal als fysiek. Ik begon me af te vragen of ik stervende was door kou en uitputting'.

Vanaf de top van een vijftien meter hoge golf slaagde King erin om zicht op de zon te krijgen waardoor hij in staat was om veilig tussen twee kleine eilandgroepen bij Kaap Hoorn door te varen. Hij was benedendeks om de positie uit te werken, maar aarzelde en dacht bij zichzelf: 'Ik moet naar boven en uitkijken of ik land zie.'[20] Toen herinnerde hij zich: '*Hij* is boven.'[21] Later schreef King: 'Er stond iemand voorop op de uitkijk. In dit meest eenzame uur van mijn leven voelde ik me niet alleen.'[22] King slaagde erin zijn positie te bepalen doordat hij wist dat iemand anders, een metgezel, met hem de storm trotseerde:

> (...) een vreemd gevoel alsof er iemand bij me in de boot was. Hoe kan ik het uitleggen – het was geen mystieke ervaring, gewoon een kalm gevoel van zekerheid dat iemand me hielp en de lasten deelde. Terugkijkend had ik niet het gevoel dat mijn geest verward was – ik was er tamelijk zeker van dat ik niet alleen was.[23]

Het besef was zo tastbaar en doordringend dat King zich om zijn mysterieuze metgezel begon te bekommeren op een manier waarop je je gewoonlijk alleen bekommert om mensen van vlees en bloed. Zodra hij dacht dat hij het kon wagen,

ging hij benedendeks, half bevroren. King liep zachtjes omdat hij niet wist of 'hij' – dit andere wezen – misschien uitrustte en sliep:

> Wie? Ik zag niemand. Ik voelde slechts de uitstraling die afkomstig is van een goede kameraad.
>
> Deze merkwaardige mentale warmte verwarmde me, mijn vermoeidheid nam af en zo ook de knagende angst dat we in deze totale duisternis met masthoge golven op een eiland zouden kunnen botsen.

Terwijl de *Galway Blazer II* de Straat Drake verliet en de Atlantische Oceaan opvoer, bleef het schip omhuld door een dikke ijsmist. De wind nam toe en het was alsof elke rukwind hem wilde intimideren. Te midden van dit alles bleef 'het gevoel van de mysterieuze metgezel bij me'. King begon te spreken over 'wij' in plaats van 'ik'. Hij voelde dat de aanwezigheid de verschrikkingen met hem deelde, maar bemerkte ook een groeiend gevoel van opgetogenheid omdat de *Galway Blazer II* de Atlantische Oceaan was opgevaren: 'Ik was heel erg moe, maar we waren duidelijk om de Hoorn heen. Als dat niet zo was geweest, dan zouden we erop stukgelopen zijn.' Toen de wind ging liggen, ging King naar beneden en sliep twaalf uur lang: 'Mijn metgezel verliet me en kwam nooit meer terug.' Later vertelde King zijn ongebruikelijke ontmoeting aan Mike Richey, directeur van de Royal Institute of Navigation. 'Oh,' antwoordde Richey, '*daar* weten we alles van.'[24]

***

Toen hij aan zijn solotocht van Nova Scotia naar Schotland begon, was Angus MacKinnon voorbereid op elk probleem dat zich kon voordoen. Maar zelfs een bekwaam zeevaarder wordt door de zee soms tot nederigheid gemaand, zo wist hij. Als presbyteriaans predikant besefte hij dat er ook gro-

tere krachten aan het werk zijn: 'Er is ook nog zoiets als de X-factor van de Voorzienigheid.' MacKinnon zeilde op 23 juni 1995 onder goede weersomstandigheden de haven van de Northern Yacht Club in North Sydney uit in een klein oceaanwaardig zeilschip genaamd *Research II*. Zijn eerste beproeving kwam al snel. Een zware storm liet hem 'bijna gebroken' achter, zo schreef hij in zijn verhaal van de reis, *Atlantic Challenge*. Een tweede storm volgde. Hij werd geraakt door hoge golven waardoor het schip hevig heen en weer slingerde. MacKinnon was doorweekt van het ijskoude water. Ook verloor hij radiocontact.

In de nacht van 12 juli, twintig dagen na zijn vertrek, werd de storm wat rustiger, hoewel de zee woest bleef. Hij zat beneden in de kleine cabine toen hij zich ervan bewust werd dat hij niet alleen was. Hij had het gevoel dat zijn vrouw Mary bij hem was: 'Verschillende malen moest ik opstaan en mezelf opnieuw oriënteren om te beseffen dat ze niet hier kon zijn.' Maar het onmogelijke gebeurde. Drie dagen later was hij opnieuw in de cabine en lag uit te rusten toen hij zich ervan bewust was dat ze er was. 'Het leek vrij natuurlijk. We spraken met elkaar.' Toen hoorde hij haar duidelijk zeggen dat hij 'naar het dek moest gaan'. Hij zocht haar, maar zag haar niet en ging weer liggen. Toen sprak ze opnieuw: 'Je moet onmiddellijk gaan.' Juist op dat moment voelde hij een enorme klap en de *Research II* gijpte, waardoor het jacht in tegenovergestelde richting begon te varen.

De storm hield dagen aan en het zeilschip dobberde als een kurk op de oceaan. Op een gegeven moment werd het geraakt door een enorme golf waardoor hij tegen de kast aanvloog, terwijl het jacht op haar zij rolde. Al deze verschrikkingen slaagden er niet in om zijn geloof dat God en de *Research II* hem hier doorheen zouden halen, te ontwrichten. Bij de stress voegden zich slaapgebrek en een enorme heimwee. Op 24 juli werd hij opnieuw bezocht door zijn vrouw. Hij sliep en werd wakker. Hij hoorde een stem in de cabine, die waarschu-

wend tegen hem sprak. 'Ik vond het heel moeilijk te geloven dat ze er niet was. Er was zo'n krachtig besef dat ze er in de geest was.' Het gebeurde de volgende dag opnieuw. In de nacht had hij het gevoel dat hij met haar praatte, maar in de ochtend hoorde hij zichzelf zeggen: 'Mary, je bent daar niet, toch?' MacKinnon schreef: 'Er was een stilte. Maar zelfs de afwezigheid van haar stem kon het gevoel van haar aanwezigheid niet verjagen.'

MacKinnon schreef dat hij uitzag naar de bezoeken. Het bracht hem tot de vraag: 'Wat is onze aanwezigheid?' Wat vormt een aanwezigheid als we in staat zijn om duizenden kilometers verderop met iemand te spreken via de telefoon of elkaar zelfs te zien op die afstand? Het leerde de predikant een les in het geloof: 'Waarom zouden we ons denken laten vernauwen door scepsis en kennisvelden uitsluiten waar we eenvoudig niet genoeg van weten om het te kunnen begrijpen? Het misleidende van het "zien is geloven" als een onfeilbaar principe van inductief onderzoek is flagrant duidelijk voor een open geest.'[25]

***

De *Gimzo*, een negen meter lange J-Boat (een bepaald merk recreatieve zeilboot), was gebouwd op snelheid, maar niet alleen gemaakt voor oceaanwedstrijden. Toen de wedstrijdboot op 9 mei 1996 de haven van Newport op Rhode Island verliet om deel te nemen aan de openingsrace van de Legend Cup was het doel van de bemanning niet om een paar boeien in de haven rond te varen en een paar uur later de lounge van de Newport Yacht Club te bezoeken. Ze waren aan boord gegaan voor een zware tocht, een oversteek van de Atlantische Oceaan in 21 dagen, met als doel de eersten te zijn die de Engelse haven van Plymouth bereikten. Derek Hatfield, kapitein van de *Gizmo*, en de bemanningsleden Andrew Prossin en Bill Russell voeren naar de Golfstroom en lieten zich daarop meevoe-

ren naar Newfoundland. De eerste 2 dagen verliepen zonder incidenten. De temperatuur werd gematigd door het warme water van de Golfstroom en ze voeren met een behoorlijke snelheid. Maar in de Straat Cabot, tussen Newfoundland en Cape Bretoneiland, viel 3 dagen lang de wind uit de zeilen van de *Gizmo*, onder koude en regenachtige omstandigheden. Het was daar dat de bemanning de echte moeilijkheden van de tocht begon te ervaren.

De boot was klein en omdat hij als wedstrijdboot was ontworpen, was het moeilijk om rechtop te staan. Door het ontwerp van de boot en de deining van de oceaan moesten de drie mannen het grootste deel van de 21 dagen op zee op hun knieën doorbrengen of kruipend op handen en voeten. In de Straat Cabot hadden ze bovendien te kampen met vochtige nevel en temperaturen die bijna constant onder het nulpunt lagen. Prossin, een 27-jarige man uit Cape Breton en een ervaren zeiler, zat bijna 3 dagen lang te bibberen zonder dat hij in staat was om warm te worden. Hij raakte onderkoeld en kon niet langer dan een halfuur op wacht staan. In deze situatie was het dat Prossin 'het gevoel begon te krijgen dat we met vier mensen waren in plaats van drie'.[26] Hij merkte het voor het eerst toen hij aan de beurt was om te koken. Hij maakte vier in plaats van drie porties diepvriesvoedsel klaar. Ook zette hij een extra beker neer en legde een extra lepel op tafel. 'Eerst dacht ik dat ik me vergiste maar toen merkte ik dat ik het steeds weer deed,' zei Prossin. Het was geen vergissing. Hij telde de mensen op de *Gizmo* daadwerkelijk en kwam tot vier. Een andere keer, toen hij aan het roer stond, dacht hij dat hij zou worden afgelost, niet door Hatfield of Russell, maar door de vierde man.

Terwijl de race vorderde, verslechterden de omstandigheden. Ze zeilden naar het noorden van de Golfstroom met de bedoeling om zich mee te laten voeren door een reeks onderstromen. Ze hoopten dat die hen de Atlantische Oceaan over zouden voeren. Het was een ongewoon stormachtige lente en

de weersomstandigheden waren vaak heel slecht. De golven bereikten soms hoogten van 15 meter, wat de 11,5 meter hoge mast van de *Gizmo* minuscuul deed lijken. Het water spoelde regelmatig over het schip. De dwarsscheepse versterking van het achtersteven was open, waardoor het vol water kwam te staan als de golven over het dek heen spoelden. Toch was Prossin nooit bang als hij aan het roer stond en de andere twee met gesloten luiken benedendeks verbleven vanwege de woeste zee. Ook voelde hij zich nooit alleen, zelfs niet in de pikdonkere nacht:

> Op de meest gure momenten was er soms een tweede persoon in de stuurhut, die naar achteren keek om te waarschuwen waar de golven braken. In deze kleine snelle boot was het het beste om niet te dicht in de buurt te komen van brekende golven. Die mochten niet op de boot stukbreken, omdat die nogal lichtgebouwd was. Ook als er niemand was had ik het gevoel dat iemand de golven in de gaten hield. Ik zag niets, maar ik voelde gewoon dat iemand me hielp (...) en me vertelde wanneer ik op een bepaalde manier moest bijsturen. Vaak werd dat bevestigd. Ik moest dan dit of dat doen, hoorde daarna een klap, keek om in die richting en zag vijf meter schuim opspatten waar de golf was gebroken. Ik had het gevoel dat er een stuurman was die me vertelde wat ik moest doen.[27]

Een dagreis voor Plymouth was er weer een storm die op hen inbeukte. Prossin wilde in de luwte van de Ierse kust afwachten en de storm laten komen. Hatfield gaf echter het bevel dat ze zo hard mogelijk naar Plymouth moesten varen. Prossin werd heel bezorgd, had het gevoel dat ze te veel haast maakten. 'Er was iets dat me bezorgd maakte,' zei hij. Nadat hij er niet in was geslaagd om Hatfield te overtuigen, sprak Prossin hardop met het mysterieuze bemanningslid. Uiteindelijk zou

de *Gizmo* de enige zijn van de zeven boten, die hadden deelgenomen aan de race om de Legend Cup, die de finish bereikte. Een van de zeilschepen was in een storm zijn mast kwijtgeraakt en moest worden teruggesleept naar Newport. Een ander zeilschip had ernstige schade opgelopen nadat het naar verluidt een slapende walvis had geraakt. Een derde boot, een trimaran, had midden op de Atlantische Oceaan zijn mast verloren. Voor Prossin was het vierde bemanningslid vrijwel de gehele oversteek aanwezig. Het was een bestaansvorm net als hijzelf, zo tastbaar dat hij het gevoel had dat hij deze Derde Man te eten moest geven. En toch voelde hij dat deze aanwezigheid meer was dan een gewoon bemanningslid. Prossin zei: 'Ik zag het als een teken van een soort leidende kracht of beschermengel.'

***

Waarom ontmoeten sommige mensen deze welgezinde vriend en helper, terwijl anderen destructieve fantasieën hebben? Waarom ontmoeten sommigen in deze situaties hun redder en anderen hun vernietiger? Er zijn verschillende theorieën. Het drinken van zout water kan verwarrende hallucinaties teweegbrengen. Een andere beweert dat er zich bij bepaalde mensen een soort 'oogkleppeneffect' voordoet waardoor ze in staat zijn om zich af te sluiten voor de meest bedreigende delen van hun beproeving en zich richten op hun overleving. Ongetwijfeld is de persoonlijke kracht van mensen een wezenlijke factor. De redder verschijnt 'eerder aan mensen die tijdens hun beproeving geloven dat ze uiteindelijk zullen worden gered',[28] terwijl de vernietiger de rest genadeloos wegvaagt. 'Er zijn geen redenen om te twijfelen aan het belang dat wordt gehecht aan de vastberadenheid om het vol te houden.'[29] Deze houding, het geloof in je vermogen om te overleven, dat we zo vaak zagen bij mensen in dit boek, is de kracht van de redder.

[TWAALF]

De schaduwpersoon

De gedachte van Jaynes dat de Derde Man het gevolg is van een inbreuk van de rechterhersenhelft op de linkerhersenhelft wordt betwist door de Zwitserse neurowetenschapper Peter Brugger. In een studie uit 1996 analyseerde Brugger en zijn collega's rapporten over 'eenzijdig gevoelde aanwezigheden' bij 31 proefpersonen met hersenaandoeningen of stoornissen (zoals migraine, tumoren, schizofrenie en acute hypoxie). Ze ontdekten geen duidelijk verband tussen het verschijnsel en aandoeningen in de rechterhersenhelft. In feite was een groot deel van de gevallen herleidbaar tot de linkerhersenhelft. Brugger opperde een andere verklaring voor de 'illusie vergezeld te worden door een mysterieus wezen'. Hij beweerde dat de ervaring een *full-body* equivalent is van de gewaarwording die mensen hebben na een amputatie.[1]

Na verlies van een ledemaat creëert het menselijk brein vaak de gewaarwording dat het missend lichaamsdeel er nog is. Mensen die een arm of been hebben laten amputeren voelen het in bepaalde posities. Ze weten waar het zich bevindt in relatie tot de rest van het lichaam. Soms kan men zelfs pijn

of andere gewaarwordingen voelen. Meer dan negentig procent van de mensen die een amputatie hebben ondergaan, kennen deze ervaringen. Donald O. Hebb beweerde dat fantoomledematen bewijzen dat de eigen lichaamsperceptie een hallucinatie is die normaal gesproken overeenstemt met de werkelijkheid. Op vergelijkbare wijze, zo beweerde Brugger, is de Derde Man een ingebeelde dubbelganger, 'een uitbreiding van iemands eigen lichamelijke bewustzijn in de extracorporale ruimte'.[2] Het brein externaliseert het eigen lichaamsbewustzijn en ontdekt dan in een valse gewaarwording dat er een ander in de buurt is.

Brugger vond het veelzeggend dat 'uitgeputte bergbeklimmers vaak hopeloze situaties overkomen door voor "de ander" te zorgen die met hen de tocht maakt'; hij noemde het voorbeeld van Frank Smythe die zijn Kendal-mintcake wilde delen op de Mount Everest. Er zijn veel van dergelijke voorbeelden. De Poolse bergbeklimmer Jerzy Kukuczka had een vergelijkbare ervaring toen hij alleen de Makalu beklom, de vijfde hoogste berg ter wereld, 22 kilometer ten oosten van de Mount Everest. Kukuczka groef een platform uit in de sneeuw op 8000 meter hoogte en zette een tent op in de harde wind. Toen de bergbeklimmer in zijn tent een pot thee zette, realiseerde hij zich plotseling dat hij gezelschap had: 'Net toen ik het onverklaarbare gevoel had dat ik niet alleen was, ontdekte ik dat ik voor twee mensen thee maakte. Ik had zo'n sterk gevoel dat er iemand anders aanwezig was dat ik een onbedwingbare behoefte voelde om met hem te praten.'[3] Reinhold Messner had tijdens zijn historische beklimming van de noordflank van de Mount Everest in 1980 een vergelijkbare ervaring. Hij was nauwelijks in staat om te eten of te drinken. In plaats daarvan probeerde hij zijn energie te sparen, 'gewoon om angst en inertie te bestrijden'. Maar toen hoorde hij een stem. '"*Fai la cucina,*" zegt iemand vlak bij me, "ga door met koken." Ik denk dat ik maar weer ga koken.' Hij had het gevoel dat hij een onzichtbare metgezel had. 'Ik

verdeelde het stuk gedroogd voedsel dat ik uit mijn rugzak haalde in twee gelijke porties. Alleen als ik me omdraaide, realiseerde ik me dat ik alleen was.'[4]

Bruggers theorie is dat mensen, in dergelijke gevallen, niet voor de Derde Man zorgen, maar voor zichzelf.[5] Zo is het ook als de Derde Man iemand in nood werkelijk lijkt te assisteren. In feite gaat het daarbij om iemand die voor zichzelf zorgt, zoals toen de Amerikaanse Steve Swenson, tijdens een beklimming van de Mount Everest in 1994, was gedwongen om een tweede nacht door te brengen op 8200 meter hoogte. Swenson had vanwege de toenemende gevaren die de hoogte veroorzaakten, besloten om niet in slaap te vallen: 'Als ik sliep zou mijn ademhalingsfrequentie dalen. Ik was bang dat ik wakker zou worden met ademhalingsproblemen. Ik dacht dat het beter was om gewoon te gaan zitten en wakker te blijven en mezelf goed in de gaten te houden.' Ondanks zijn inspanningen begon hij in te dommelen. Zodra dat gebeurde, werd hij wakker gemaakt door iemand die zei: 'Nee, je moet wakker blijven.' Hij keek over zijn linkerschouder en keek in het gezicht van een vriendelijke Aziatische vrouw. Ze was vriendelijk en zorgzaam en drong er bij hem op aan om een kop thee te drinken. Swenson zag alleen haar hoofd, maar was niet verbaasd toen hij haar onverwachte verschijning zag. Hij wist waarom ze daar was: 'Haar taak was om me wakker te houden en ik dommelde steeds weer in slaap. Telkens als ik wakker schoot had zij me wakker gemaakt. Ze stond achter me en zei: "Drink een kop thee. Het is belangrijk dat je wakker blijft."'[6] De aanwezigheid van de Aziatische vrouw bleef bij hem tijdens de hele nacht. Swenson zei: 'Alles, elk advies dat ik kreeg, was precies wat ik nodig had.' Een ander voorbeeld werd gerapporteerd door de Australische bergbeklimmer Michael Groom, die in de problemen kwam op de Kangchenjunga toen hij in 1987 een nacht op grote hoogte moest doorbrengen. 'Ik voelde de aanwezigheid van iemand in de tent naast me. Hij knielde neer aan mijn rechterzijde,

plaatste zijn hand stevig in het midden van mijn rug en duwde me omhoog. Ik hield mijn duizelige hoofd tussen mijn knieën en kon nu gemakkelijker ademhalen, maar ik voelde nog steeds de aanwezigheid van iemand die de wacht over me hield.'[7]

Brugger beweerde verder dat sommige mensen een synchronie van bewegingen rapporteren. De Derde Man beweegt soms mee met de waarnemer, lijkt zijn of haar handelingen te imiteren. Op de Nanga Parbat beschreef Reinhold Messner zijn 'derde bergbeklimmer' als iemand die 'op een regelmatige afstand aan mijn linkerzijde bleef lopen, een paar stappen van me vandaan'. Brugger merkte ook op dat de mysterieuze gestalte niet altijd scherp kan worden gezien, maar toch vaak bekend voorkomt. Messner vroeg zich af of hij het niet zelf was, gezien vanuit een 'andere bestaanswijze'. Brugger wees op een geval geciteerd door Critchley, waarin sprake was van een oudere vrouw met tweezijdige corticale atrofie, die het intense gevoel had dat er iemand bij haar in de kamer was, hoewel ze alleen was. Ze had sterk het gevoel dat ze deze persoon kende, maar kon haar niet thuisbrengen, hoewel het op andere momenten 'tot haar doordrong dat deze persoon niemand anders was dan zijzelf'. Sandy Wollaston had een dergelijke ervaring toen een kleermaker in Londen hem een pak aanmat: 'Daar in de spiegel stond de mysterieuze man die Sandy was gevolgd in de jungle, de dubbelganger die mijn leven had gered.'

Brugger schreef deze ontmoetingen toe aan volledig ontwikkelde 'autoscopische' hallucinaties waarin mensen oog in oog komen te staan met zichzelf. Een goed voorbeeld daarvan is het verhaal van de Fransman Victor Ségalen, die een fantoomgezel ontmoette toen hij samen met een reisgezel en een paar gidsen een topografische en archeologische expeditie maakte naar het grensland van China en Tibet. Na een trektocht van twee maanden door de binnenlanden van westelijk China, bereikte Ségalen in 1909 wat hij 'het uiter-

ste punt' van zijn reizen noemde. Hij was in het Qinlinggebergte, die als een ruggengraat van oost naar west loopt in de oostelijke provincie Shaanxi. Afbuigend naar het zuiden had de expeditie tijdens hevige sneeuwval een pas doorkruist op een hoogte van drieduizend meter en daarna een smal pad gevolgd langs de rand van de stroombedding van de rivier de Heishui. Op 17 november stond Ségalen aan de voet van de laatste steunberen van een plateau, op grote hoogte. Het was er, zo schreef hij, 'woester dan op de meest gehavende toppen van Europa (...) een landschap trillend met stromen en huilende winden'. Hij verkeerde in een staat van uitputting, omdat hij 'verder was getrokken dan verantwoord was', toen plotseling zijn 'behoefte om te huilen plaatsmaakte voor een onverwachte helderheid'. Ségalen schreef: 'Ik en de ander kwamen elkaar hier tegen, op het meest afgelegen punt van de reis.' Het was een bijna fantastische ontmoeting. Ségalen stond oog in oog met een kleurloze bijna doorzichtige figuur, waardoorheen hij het landschap erachter kon zien, 'stukken rots en krachtige bergstromen'.[8]

'De ander,' schreef Ségalen, 'versperde stil het pad dat voor me lag uitgestrekt.' Ondanks de transparantie herkende hij de gestalte als een jongeman, gekleed in uit de mode geraakte Europese kleding. Ségalen had veel moeilijkheden moeten doorstaan om hier te komen, maar de ander leek onberoerd door de effecten van temperatuur en hoogte. Hij merkte dat hij tegen zichzelf zei: 'Je hoort niet thuis in dit landschap. Je vest past hier niet evenals je schoenen en je bleke gezicht zonder kleur. Heb je het niet koud? Je ziet er niet uit alsof je gewend bent aan hoge berggebieden...' De figuur reageerde niet: 'Hij liet zich terloops aan me zien, zonder me aan te kijken of misschien zelfs waar te nemen. Ik stelde hem vragen zonder een antwoord te verwachten, omdat het antwoord me meer zou hebben verbaasd dan deze stilte. En inderdaad, hij gaf geen antwoord.' De gestalte leek te worden geabsorbeerd door het landschap, maar voordat hij verdween, dacht Séga-

len hem te herkennen. Ségalen, die dertig was, vermoedde dat hij zelf die vreemde gedaante was: een soort spookachtige dubbelganger, maar dan jonger, 'een naïeve herinnering aan mijn jeugd'. Hij was verbaasd over wat hij had gezien en verwonderde zich over het gebeuren, 'op die plaats, die voor mij de meest afgelegen plek ter wereld was'. De ervaring droeg een boodschap met zich mee. Ségalen besloot dat hij genoeg had gereisd, dat deze onverwachte ontmoeting aangaf dat het tijd was om bij de rand van de afgrond weg te gaan: 'Aan het einde van mijn pad gekomen, was het tijd om terug te keren... Ik maakte me gereed voor de thuisreis.'

Ségalen deed verslag van zijn ontmoeting in *Équipée*, een literair werk dat deels autobiografisch, deels fictief was. Een aantekening in Ségalens papieren maakte echter duidelijk dat het hier om een echt gebeurde ervaring ging.[9] Hij voegde eraan toe dat een herhaling van deze ervaring ondraaglijk zou zijn geweest, en van die 'zeldzame spookfiguur, een behoefte en een levenslange metgezel zou hebben gemaakt'.[10] Brugger suggereerde dat dergelijke ervaringen van een duplicaat van je eigen lichaam zeldzaam zijn, maar voegde eraan toe dat 'een aantal observaties de gedachte ondersteunen dat de "vreemdeling daarbeneden" niemand anders is dan iemands mysterieuze dubbelganger'.[11] Hij benadrukte dat in verhalen over de gewaarwording van een aanwezigheid 'vaak sprake is van een gevoel van vertrouwdheid of intieme psychologische affiniteit met de "aanwezigheid"'. Het is daarbij niet van belang dat de aanwezigheid zich onderscheidt van het zelf, dat mensen er alles aan doen om duidelijk te maken dat de mysterieuze aanwezigheid op een bepaalde afstand van hun eigen lichaam stond of er soms zelfs een aparte identiteit aan toe schrijven. Voor Brugger en zijn collega's blijft het een neurologisch mechanisme dat men projecteert op een buitenlichamelijke ruimte: als iemand de Derde Man ontmoet, ontmoet hij zichzelf.

***

Er is nog een context waarin vaak de aanwezigheid van dit mysterieuze wezen wordt gevoeld: tijdens episoden van slaapverlamming of slaapparalyse. Wetenschappers onderscheiden verschillende fasen of niveaus van de slaap. De remslaap (ook wel droomslaap genoemd) wordt gezien als cruciaal voor de gezondheid. Een kenmerk van de remslaap is de onbeweeglijkheid – een soort natuurlijke verlamming – van de slaper. Een ander soort slaapparalyse vindt plaats wanneer de onbeweeglijkheid aanhoudt terwijl de persoon in kwestie wakker is, waardoor hij of zij zich van alles bewust is maar zich nog niet kan bewegen. Slaapparalyse duurt maar even en onderzoekers verschillen van mening over de vraag hoeveel mensen dit fenomeen hebben ervaren in hun leven. Schattingen variëren van dertig tot vijftig procent van de normale mensen. Deze episoden gaan vaak gepaard met het gevoel van een mysterieuze aanwezigheid. In sommige gevallen wordt de aanwezigheid beschreven als de objectieve indruk dat er een andere persoon in de kamer aanwezig is, maar dan zonder het bevestigend bewijs van de zintuigen. Mensen zeggen: 'Ik heb het nooit gezien, maar er was daar zeker iets.'[12] In andere gevallen beschrijven mensen 'schaduwachtige aanwezigheden'. En in ongeveer de helft van de gevallen rapporteren mensen iemand (of iets) die hen in de gaten houdt of over hen waakt. Sommigen hebben het gevoel dat de aanwezigheid kwaad wil, hen bedreigt of angst aanjaagt.

In een studie over slaapparalyse beweerde J. Allan Cheyne, een psycholoog van de University of Waterloo, dat deze angst wordt ervaren als 'een onuitgesproken vrees voor een onbekende macht'. Cheynes theorie is dat mensen tijdens episoden van slaapparalyse een uiterst 'hyperwaakzaam' verdedigingsmechanisme ervaren: 'de gevoelde aanwezigheid is de experimentele component van een mechanisme dat bedreigingen detecteert waardoor interpretatieve inspanningen op

gang komen die de oorzaken van de bedreiging opspeuren, identificeren en duiden'.[13] De angst is begrijpelijk, aangezien men tijdens slaapparalyse, 'verlamd, hulpeloos en vanzelfsprekend lethargisch is en in het donker verkeert'.

In een latere studie werkten Cheyne en coauteur Todd A. Girard aan het idee dat er bij dergelijke episoden een *Threat Activated Vigilance System* (een bij dreiging geactiveerd alertheidssysteem) wordt geactiveerd. 'Roofdierdetectie- en risico-inschattingsmechanismen zijn de meest fundamenteel ontwikkelde strategieën van organismen,' schreven ze. 'De functie van dergelijke mechanismen is om in geval van onzekere, verborgen of vage dreiging informatie te verzamelen over mogelijke vijanden.'[14] Cheyne en Girard schreven dat mensen 'buitengewoon gevoelig' zijn voor signalen van de aanwezigheid van een ander handelend wezen buiten hen, zoals roofdieren of menselijke vijanden, waarbij ze het risico van overdrijving vaak op de koop toenemen. Als voorbeeld wezen ze op het geritsel van bladeren als een gebeurtenis die kan worden waargenomen als de aanwezigheid van een bedreiging: 'Elke plotselinge onverwachte beweging zonder duidelijke oorzaak kan het gevoel oproepen dat er een ander aanwezig is.'[15]

Psycholoog Justin L. Barrett noemde deze functie van onze geest de *Hypersensitive Agent Detection Device* (HADD) – het hypergevoelige instrument waarmee we andere handelende entiteiten opspeuren. Hij zei dat het enige wat HADD nodig heeft om iets of iemand te identificeren als een handelende entiteit 'de beweging van het object (of een andere handeling) is die suggereert dat dit handelen een doel heeft'.[16] Het is, zo beweerde Barrett, een van de redenen waarom mensen geloven in 'goden, geesten en kabouters'. Cheyne brengt gevallen van mensen die tijdens slaapparalyse een aanwezigheid waarnemen niet alleen in verband met HADD, maar suggereerde dat het ook van toepassing zou kunnen zijn op 'andere toestanden van veranderd bewustzijn'. Hij merkte op dat 'detectie-

mechanismen gericht op handelende entiteiten vooral naar voren treden in noodsituaties, waarbij de drempels lager zijn en de neiging om handelende entiteiten te ontdekken toeneemt.'

Tore Nielsen, van het Dream and Nightmare Laboratory van het Sacré-Coeur Hospital in Montreal, kwam met een alternatieve verklaring, namelijk dat paralyseaanvallen tot activatie leiden van hallucinatorische sociale verbeelding' in de vorm van een aanwezigheid. Nielsen wees er op dat de condities waaronder aanwezigheden worden ervaren niet beperkt zijn tot slaapparalyse, maar sterk variëren: 'Ze worden veroorzaakt door recente geboorten of sterfgevallen, zintuiglijke deprivatie en hersenstoornissen zoals epilepsie en tumoren. Ze komen voor in een verscheidenheid van extreme omgevingen zoals poolreizen en bergbeklimmingen boven de 6000 meter.' Verder beweerde hij: 'Elke ervaring van de aanwezigheid van een spirituele entiteit zoals God, een engel of een spirituele gids weerspiegelt deze capaciteit.'[17] In zijn lijst van aanwezigheidservaringen noemde Nielsen naast verbeelde metgezellen ook een fascinerende (met dromen geassocieerde) gedragsvorm die vrouwen na de bevalling kan overkomen. Het wordt 'baby-in-bed' genoemd. Het houdt in dat de moeder heel sterk de aanwezigheid van haar baby in het kraambed voelt. Dat kan ertoe leiden dat de moeder in het beddengoed verwoed op zoek gaat naar de baby, hoewel het kind vredig ligt te slapen in een bedje naast haar.

Nielsens punt is dat de 'gevoelde aanwezigheid een variant is van normale sociale verbeelding', die in veel meer situaties plaatsvindt dan alleen tijdens episoden van slaapparalyse. Sociale verbeelding is een heel gewone 'basale, hoewel ondergewaardeerde dimensie van de menselijke cognitie'. Hij merkte verder op dat in sommige van deze situaties de aanwezigheid 'bemoedigend, troostend, hoopvol is'. Volgens hem is het de 'raadselachtigheid' van de slaapparalyse die angst, onrust en ontzetting veroorzaakt 'als het individu geneigd is tot angst-

stoornissen'. Nielsen suggereert dat het 'feit dat zowel angstige als niet-angstige gewaarwordingen van aanwezigheden, anders dan slaapparalyse, in een grote verscheidenheid van situaties voorkomen, steun geeft aan de gedachte dat het hallucinatorische varianten zijn van de sociale verbeelding en dat ze niet noodzakelijk verbonden hoeven te zijn met de door dreiging geactiveerde waakzaamheid'.[18] Wat betreft de aanwezigheid zelf suggereert Nielsen dat dit verschijnsel het 'ruimtelijke skelet is van alle verbeelde entiteiten – een soort oriëntatie verlenende bouwsteiger'.[19]

***

Onderzoekers uit het Zwitserse Lausanne behandelden een epileptische patiënt met elektroden om te bepalen of haar symptomen door chirurgie konden worden gereduceerd. Toen ze de linker 'temporopariëtale' verbinding, die ongeveer 2,5 centimeter boven en achter het oor ligt, stimuleerden met een zacht elektrisch stroompje, draaide de 22-jarige vrouw haar hoofd opzij. Toen de artsen dit herhaalden, draaide ze opnieuw haar hoofd in die richting. 'Waarom doet u dat?' werd haar gevraagd.[20] De vrouw antwoordde dat ze 'het vreemde gevoel kreeg dat er iemand in de buurt was hoewel er in werkelijkheid niemand was'. Toen de onderzoekers de stroom uitschakelden, zei ze dat de aanwezigheid verdween. De elektrische stimulatie werd herhaald en opnieuw 'produceerde dat een gevoel van aanwezigheid in buitenpersoonlijke ruimte van de patiënt'. Bij verdere stimulatie begon de vrouw 'de "persoon" te beschrijven als een jong iemand van onduidelijk geslacht, een "schaduw" die niet sprak of bewoog en wiens positie achter haar identiek was aan die van haar'.[21] Ze kwam echter uiteindelijk tot de conclusie dat het een man was en zei: 'Hij is achter me, vlak bij mijn lichaam, maar ik voel het niet.'

Bij de volgende stimulatie zat de vrouw en knuffelde haar

knieën met haar armen. 'Ze merkte op dat de "man" nu ook zat en dat hij haar in zijn armen drukte, wat zij als een onaangenaam gevoel omschreef.'[22] Om de relatie tussen de positie van het lichaam van de vrouw en die van het denkbeeldige lichaam van de persoon te bevestigen, pasten de onderzoekers de stimulatie opnieuw toe terwijl ze lag, hetzij op haar rechterzijde, hetzij op haar linkerzijde. In beide gevallen voelde ze dat de 'persoon' ook ging liggen 'en dezelfde positie innam als ik, op dezelfde plaats ging liggen als ik'. Als ze op haar linkerzij lag, merkte ze echter nog iets anders: 'Iemand raakte mijn rechterdij aan.' Toen haar werd gevraagd wie ze dacht dat het was, zei ze: 'Waarschijnlijk dezelfde persoon.'[23] De onderzoekers pasten verdere stimulatie toe terwijl de vrouw rechtop zat en een taaltest deed, waarbij een kaart werd gebruikt die ze in haar rechterhand had. Ze voelde opnieuw een aanwezigheid. Dit keer probeerde hij in te grijpen in wat ze moest doen. Ze zei: 'Hij wil de kaart afpakken... Hij wil niet dat ik lees.'

De onderzoekers, onder wie Shahar Arzy en Olaf Blanke, maken deel uit van een groep rondom de Presurgical Epilepsy Unit van de afdeling neurologie van het universiteitsziekenhuis in Genève en van het Brain-Mind Institute uit Lausanne, dat baanbrekend onderzoek heeft verricht op het gebied van cognitieve neurowetenschap. In een artikel uit september 2006 in het tijdschrift *Nature* legden ze uit hoe ze tijdens dit klinisch onderzoek in staat waren geweest om kunstmatig een 'illusoire schaduwpersoon' op te wekken. Een van de auteurs, Blanke, had het verschijnsel eerder meegemaakt. Verschillende jaren daarvoor had hij een 65-jarige non bestudeerd die in het ziekenhuis kwam met klachten over visioenen en spraakmoeilijkheden. De patiënte begon al snel auditieve hallucinaties te beschrijven waarin 'ze een aanwezigheid hoorde'. In 2003 publiceerden Blanke en zijn collega's een stuk over het ongewone geval in het tijdschrift *Neurocase*. Terwijl de non een kerkdienst in het ziekenhuis bijwoonde had ze plotseling

het gevoel gehad dat er twee mensen achter haar zaten te fluisteren. 'Ze ergerde zich steeds meer aan het voortdurende gefluister. Omdat er geen einde aan kwam, draaide ze zich op een gegeven moment om en zei dat ze stil moesten zijn. Tot haar verrassing zat er echter niemand achter haar.' Toen ze zich weer had omgedraaid, begon het gefluister opnieuw en hield aan totdat ze de kapel had verlaten.

Dergelijke episoden volgden haar in het ziekenhuis, waar ze niet alleen een aanwezigheid hoorde, maar ook zag. 'Ze had vaak het plotselinge gevoel alsof er iemand achter haar stoel tegen haar stond te praten.' Deze persoon was altijd aan haar rechterzijde. Ze beschreef ook de aanwezigheid van wat ze een 'schaduw' noemde: 'Soms ervoer ze een complete menselijke schaduw. Ze beschreef de gedaante als een driedimensionale gestalte, niet als een beeld, en grijs-zwart.' Ze had het gevoel dat het haar volgde en dat het bewoog als zij bewoog. Blanke schreef de symptomen van de non toe aan 'beschadiging van de pariëtaal-temporale verbinding'. Het ging hier met andere woorden om hetzelfde hersengebied als bij het experiment waarbij door elektrische stimulatie een aanwezigheid werd opgewekt bij een 22-jarige vrouw.

Dit hersengebied, waar de temporale en pariëtale kwabben van het brein samenkomen, is betrokken bij het bewustzijn van ons lichamelijke zelf. Het helpt ons om te onderscheiden tussen onszelf en anderen. De pariëtale kwab integreert en organiseert zintuiglijke informatie zoals zicht, geluid en lichaamsperceptie. Onderzoekers hebben op het hoogtepunt van meditatieve activiteiten een verandering waargenomen in de pariëtale activiteit, op het moment waarop de proefpersonen een 'grotere onderlinge verbondenheid der dingen' rapporteerden. Dat ondersteunt de visie van sommige deskundigen dat de temporopariëtale verbinding ook een knooppunt is voor religieuze ervaring.[24] Eerder is gerapporteerd dat kneuzingen in dit gebied een gevoel van mysterieuze aanwezigheid kunnen creëren. Ook zou de hyperactiviteit van de

temporopariëtale cortex van schizofrenen bij patiënten leiden tot het denkbeeld dat hun lichaam dat van iemand anders is en daarmee tot de gedachte dat ook hun handelingen die van iemand anders zijn.

Onafhankelijk onderzoek met betrekking tot epileptici heeft geresulteerd in vrijwel gelijke rapporten. Een van die gevallen betrof een jonge Zweedse man, die de gewaarwording beschreef als 'een gevoel dat er iemand achter me stond, iemand met een duidelijke wens om me te steunen en troosten. Deze persoon zou me volgen, overal waar ik zou willen gaan.'[25] Hij vond de gewaarwording 'prettig'. De bloedsomloop in de hersenen van de patiënt werd op de monitor bekeken en er werd 'plaatselijk een duidelijke toename van activiteit van onzekere oorsprong in het linker frontopariëtale gebied' waargenomen.

Dieper inzicht in de zaak bood Paul Firth, de bergbeklimmer die de Derde Man in 1996 ontmoette op de Aconcagua. Firths kwalificaties plaatste hem in een positie om te analyseren wat er met hem was gebeurd. Hij was instructeur anesthesie aan het Massachusetts General Hospital in Boston en had in het tijdschrift *High Altitude Medicine and Biology* een artikel geschreven over zijn ervaring. Spoedig na de ontmoeting realiseerde Firth zich 'dat mijn beschermengel (...) niets meer was dan een neurologische kortsluiting'. Zijn theorie kwam overeen met Blanke's rapport:

> Een gebied in de hersenen dat zintuiglijke input integreert in een samenhangend beeld is de pariëtale cortex (...) De integratie van veelsoortige zintuiglijke indrukken – zicht, geluid, gevoel van lichaamspositie – staan ons toe om een continue waarneming te handhaven van waar we in de ruimte zijn (...) [D]isfunctie in een heel specifiek gebied van de hersenen kan verstoringen produceren van onze waarneming van de lichaamspositie. Verstoringen van de zuurstoftoevoer naar dit deel van de hersenen,

zoals een bijna-doodervaring of het energiek klimmen op extreme hoogte, kan verlies veroorzaken van deze integratie van het positiegevoel. Hallucinaties van zweven of van een fantoomaanwezigheid kunnen daar het gevolg van zijn.[26]

Firths conclusie luidt: 'De hallucinatie van een "gevoelde aanwezigheid" is een voorbeeld uit het brede spectrum van perceptionele disfuncties van persoonlijke ruimte en zelfpositie.'[27]

Blanke en zijn collega's verzamelden zes andere voorbeelden van patiënten met epilepsie en migraine. Deze vreemde voorvallen omvatten niet alleen het gevoel van een aanwezigheid, maar ook uittredingservaringen. Blanke schreef dat uittredingservaringen te maken hebben met een falen van het vermogen van het brein om de zintuiglijke informatie op een goede manier te integreren, waaronder de locatie van een persoon in de ruimte, het gevoel van aanraking en visuele input. Hij schreef in het *British Medical Journal*: 'Dat kan leiden tot de ervaring dat iemand zijn lichaam ziet in een positie (namelijk op het bed) die niet overeenkomt met de gevoelde positie van zijn lichaam (namelijk bij het plafond).'[28] Opnieuw, zo ontdekte Blanke, 'zijn deze ervaringen gerelateerd aan een interferentie met de temporopariëtale verbinding in de hersenen'.

Blanke en zijn collega's waren bekend met het fenomeen van de gewaarwording van een aanwezigheid bij psychiatrische en neurologische patiënten. Ze wisten dat ook gezonde mensen dit soms ervaren. De 22-jarige vrouw had een verder normale psychiatrische geschiedenis en was net zo verrast als de onderzoekers dat ze in haar een 'schaduwpersoon' konden opwekken door 'een eenvoudige knop in de hersenen'.[29] Ze kwamen tot de conclusie dat het brein van de vrouw haar eigen bewegingen projecteerde op een fantoomgestalte die het tevoorschijn had geroepen. 'Het is tamelijk verbazing-

wekkend – ze realiseerde zich heel duidelijk dat de "persoon" dezelfde positie innam als zij, maar ze zag het verband niet,' zei Blanke. Op geen enkel moment had ze in de gaten dat de aanwezigheid een illusie van haarzelf was. 'Voor haar bleef het een andere persoon, een vreemde – precies wat je ziet bij schizofrenen.'[30] Het artikel in *Nature* stelde voor dat de elektrische stimulatie van de temporopariëtale verbinding interfereerde met de integratie van zintuiglijke informatie wat leidde tot 'een illusie van het eigen lichaam als een andere persoon'. Blanke speculeerde dat een vergelijkbaar proces verantwoordelijk kan zijn voor ervaringen die beschreven worden 'door bergbeklimmers en schipbreukelingen'.[31]

Dat de Derde Man in een klinische setting kan worden opgewekt door middel van neurostimulatie van een deel van de hersenen is één ding. Maar hoe vindt dit plaats bij mensen in een extreme omgeving? Er zijn bij mensen die klimmen, sleeën voorttrekken over het ijs of als schipbreukeling ronddobberen op zee geen elektroden in de hersenen aangebracht. In een Britse studie, die in 2002 werd gepubliceerd in *The Lancet*, speculeerden Dennis Chan en Martin N. Rossor over de oorsprong van de Derde Man in dergelijke gevallen: 'De hallucinaties zouden erop kunnen wijzen dat de hersenen de waarneming van een persoon trachten te creëren vanuit gedeeltelijk zintuiglijke stimuli tijdens toestanden van toegenomen opwinding (angst, paranoia). De combinatie van een verhoogde staat van omgevingsbewustzijn en lichamelijke ontbering kan het veelvuldig voorkomen van extracampine hallucinaties [d.w.z. schijnwaarnemingen buiten het gezichtsveld] bij (...) schipbreukelingen en bergbeklimmers enigszins verklaren.'[32] Het brein kan proberen om een volledige menselijke gestalte te vormen vanuit 'onvolledige zintuiglijke gegevens'. Zo zou het een metgezel trachten te creëren.

Wat zou ons brein hiertoe brengen? Dat is een goede vraag. Hier komen andere factoren om de hoek komen kij-

ken, zoals de pathologie van de verveling en het principe van de meervoudige triggers. En waarom heeft de ervaring vaak een constructieve emotionele betekenis? Op dat punt bieden het weduwe-effect, de muzenfactor en de kracht van de redder ons enkele aanwijzingen. Het mechanisme waarover dit boek gaat, is in elk geval geen toevalstreffer van de menselijke hersenstructuur. Het lijkt onwaarschijnlijk dat het een bijproduct is van verval van de hersenfuncties. Het kan heel anders worden geïnterpreteerd. Dit mechanisme is in ons aanwezig om precies dat te doen wat mensen in nood nodig hebben. Het is mogelijk zelfs een gevolg van een aanpassingsproces tijdens de evolutie. Stel je eens voor wat een geweldig voordeel de primitieve mens moet hebben gehad als hij alleen en ver weg van zijn stam, en misschien wel geheel geïsoleerd door de jacht, de leidende hand voelde van een metgezel die hem de weg naar huis wees.

[DERTIEN]

De engelenknop

Elk van de ontdekkingsreizigers en overlevenden uit dit boek is, zoals Sir Ernest Shackleton het noemde, 'door het vernis van de buitenkant der dingen gedrongen'. Deze mensen raakten betrokken bij een onderneming die hen naar de naakte grenzen van het bestaan drong. Ze bereikten tijdens hun reis het punt waarop ze voldoende extremiteit meemaakten om een onverklaarbare metgezel te kunnen ervaren.

De Derde Man is op vele manieren geduid: als een zintuiglijke illusie of een hallucinatie veroorzaakt door extreme fysieke inspanning of eentonigheid; als een medische toestand die toegeschreven zou kunnen worden aan een lage bloedsuikerspiegel of hersenoedeem als gevolg van verblijf op grote hoogte of koudestress; als een geestverschijning of een mediumachtige ervaring; als de verschijning van een beschermengel of een psychologische 'compensatiefiguur' die 'innerlijke reserves belichaamt die de op de proef gestelde mens niet op een gewone manier kan aanspreken'.[1] Een van de ontdekkingsreizigers vertrouwde me onder vier ogen zelfs toe dat hij zich soms had afgevraagd of er misschien 'maar één Derde Man, één enkele entiteit' was, die door de tijd heen mensen in nood had geholpen. 'Heb je ooit gelezen,' zo vroeg

hij, 'dat dit wezen op twee plaatsen tegelijk was op hetzelfde moment?' Ik moest toegeven dat het antwoord nee was. Hij knikte veelzeggend.

De bergbeklimmer Greg Child beweerde dat het oplossen van het raadsel van de Derde Man lijkt op een 'detective die een onzichtbare man probeert te schaduwen; er zijn geen vingerafdrukken, geen harde bewijzen. De aanwijzingen liggen diep verborgen in onszelf.'[2] Dat is inderdaad de richting waarin de bewijslast steeds duidelijker wijst: naar onszelf, naar een mechanisme in ons brein dat geactiveerd wordt als we de grens van fysieke of psychologische tolerantie overschrijden. De meest recente wetenschappelijke onderzoekingen zijn dwingend. Door elektrische stimulatie van de linker temporopariëtale verbinding, een deel van de hersenen dat betrokken is bij de organisatie van zintuiglijke informatie, waren Olaf Blanke en zijn collega's van de École Polytechnique Fédérale de Lausanne in staat om in het laboratorium een aanwezigheid op te wekken bij een 22-jarige vrouw die aan epilepsie leed. Elke keer als ze dit specifieke gebied van de hersenen stimuleerden, voelde de vrouw de aanwezigheid heel levendig. Zodra ze stopten verdween de schaduwpersoon. In de context van Blankes onderzoek is dit mechanisme een 'knop' genoemd.

Voor de meeste mensen die in het gewone leven staan, blijft dit een verborgen en sluimerende kracht. De knop staat uit. Maar bij sommigen van hen die de grenzen van de menselijke volharding bereiken, hetzij door een traumatische gebeurtenis, hetzij door schijnbaar onmogelijke prestaties, wordt deze knop aangezet. Plotseling ervaren ze het: het verbazingwekkend bewustzijn van een aanwezigheid van iets wat onuitsprekelijk goed is.

Stephen Venables, een gelauwerd Brits bergbeklimmer, had deze ervaring in 1988 toen hij deel uitmaakte van een vierkoppig team dat een nieuwe route ontdekte langs de grootste wand van de Mount Everest, de Kangshungwand. In

de laatste fase ging Venables voorop. Hij baande zich vrijwel alleen een weg naar de top, omdat de anderen achter waren geraakt. Het was op dat moment dat hij zich bewust werd van een aanwezigheid die hem vergezelde. Venables voelde dat het een oudere persoon was: 'Ik kon hem niet identificeren, maar dit alter ego zou me de rest van de dag zo nu en dan vergezellen, terwijl hij me zo af en toe bemoedigde en adviseerde en soms mijn steun zocht.'[3] Bij de afdaling snakte Venables soms uitgeput naar adem en worstelde met extreem slecht zicht. Hij baande zich een weg naar de Zuidcol. Opnieuw voegde 'mijn mysterieuze metgezel, de oude man' zich bij hem en 'samen gingen we verder, vastbesloten om niet te sterven'. Het was bijna donker en na verwarring over de juiste route 'suggereerde de oude man dat we hier moesten stoppen voor de nacht en op het daglicht moesten wachten om onszelf opnieuw te kunnen oriënteren'. Hij legde de ervaring later zo uit: 'Hij gedroeg zich als een soort beschermengel – een wijzer deel van jezelf dat tot voorzichtigheid maant en misschien instinctief zelfbehoud stimuleert.'[4]

In de zomer van 1986 werd een groep ervaren Himalaya-veteranen op de K2 getroffen door een ramp. Onder hen was ook de Australische bergbeklimmer Kurt Diemberger. Bij de afdaling werden de bergbeklimmers getroffen door een sneeuwstorm. Ze waren nog steeds op grote hoogte. Eerst dachten ze dat de storm wel over zou waaien, maar die zou hen uiteindelijk vijf dagen lang op orkaankracht en zonder tussenpozen blijven teisteren. Ze voelden zich steeds zwakker worden. Het werd een langdurige strijd op leven en dood aangezien hun voedsel- en watervoorraden opraakten. De weersomstandigheden waren zo verschrikkelijk dat Diemberger en andere bergbeklimmers hopeloos moesten toezien hoe zich een wreed drama ontvouwde dat uiteindelijk de levens van vijf van de zeven bergbeklimmers kostte. Diemberger was een van de twee mannen die uiteindelijk het basiskamp bereikten. Hij onthulde later dat hij de hele tijd 'het gevoel had

gehad dat er een mysterieuze kracht over hem waakte, een kracht rondom hem en in hem, een beschermengel (...) Die kracht was de laatste paar dagen daar in de tent bij me (...)'[5]

Het moge zo zijn dat de Derde Man zich lijkt te gedragen als een beschermengel, of dat hij door bergbeklimmers wordt beschreven als een 'soort engelbewaarder'. Maar als de betrokkenen gevraagd wordt of het echt een engel was, antwoorden ze meestal ontkennend. Reinhold Messner was heel duidelijk op dit punt: 'Nee, nee, nee. Ik denk dat het iets heel natuurlijks is en ik denk dat alle mensen dezelfde gevoelens of vergelijkbare gevoelens zouden hebben als ze zich aan dit soort gevaarlijke situaties zouden blootstellen. Het lichaam vindt manieren om je te laten overleven.'[6] Peter Hillary reageerde op vergelijkbare wijze. Hij had het gevoel dat de ervaring door de hersenen werd gecreëerd als een soort overleveringsmechanisme: 'Het verraste of beangstigde me niet. Ik dacht niet: waar kom jij opeens vandaan? Ik geloof dat het een projectie is van wat er in mijn geest gebeurde. Ik ben van mening dat het waarschijnlijk allemaal in mijn hoofd gebeurde.'[7] Of zoals Greg Child zei: 'Het was geen angstige ervaring, niet het gevoel dat je zou verwachten als je wordt geconfronteerd met iets bovennatuurlijks. Ik had het gevoel dat de oorsprong ervan in het zelf lag, niet daarbuiten.'[8]

Er is dus 'aan ieder van ons permanent een goedgunstig wezen toegewezen, dat soms als een discrete bediende op de achtergrond aanwezig is, maar soms naar voren treedt in reactie op bepaalde behoeften, die tijdelijk kunnen zijn – zoals in een lichamelijke noodsituaties – of continu, zoals in het geval van kinderen die een metgezel vinden'.[9] Met dien verstande dat dit welwillende wezen niet buiten, maar in ons is. Het is een authentieke overlevingskracht, een verbazingwekkend en geheim vermogen van de geest, een deel van onze sociale hardware. Ik noem het de engelenknop.

***

Een treffend aspect van dergelijke gemoedstoestanden is dat ze soms door mensen worden gedeeld. Gemoedstoestanden zijn, lijkt het wel, aanstekelijk. Of dat nu gebeurt via persoonlijke aanwijzingen of via andere mechanismen – het is gebleken dat sterke gedeelde overtuigingen daadwerkelijk veranderingen kunnen veroorzaken in het lichaam, zoals huiduitslag en allergische reacties. Dat geldt vooral voor gemoedstoestanden. Een treffend voorbeeld daarvan is een 'psychische epidemie' uit de Middeleeuwen die bekend is geworden als de sint-johannesdans.

Bij deze dans hoorden wilde sprongen, gekke gebaren en luid geschreeuw wat de indruk wekte dat de betrokkenen gek waren geworden. Het spektakel bracht grote mensenmassa's op de been. Vreemd genoeg begonnen veel mensen die toekeken al snel mee te doen aan de danshysterie. In een van deze gevallen danste een sint-johannesdanser een maand lang dag en nacht; hij 'infecteerde' vierhonderd mensen met zijn verwarde en bizarre gedrag. Medische oorzaken kunnen de handelingen van enkele dansers verklaren, maar deze epidemie lijkt toch vooral te zijn veroorzaakt door massahysterie. Net als bij gedeelde ontmoetingen met de Derde Man, verschenen de sint-johannesdansers in Europa in tijden van 'grote spanning en barensweeën', in dit geval 'toen men vol ontzag en verschrik de rampen van de Zwarte Dood aanschouwde en verontrust was vanwege de instabiliteit van de samenleving'.[10]

Er is een mogelijkheid dat ook een weldadige gemoedstoestand aanstekelijk werkt. Sir Ernest Shackleton, Frank Worsley en Tom Crean, ervoeren alle drie de aanwezigheid op Zuid-Georgië. Ook Harry Stoker en zijn twee metgezellen in Turkije deelden de ervaring. In zijn boek *Beyond Risk: Conversations with Climbers*, rapporteerde Nicholas O'Connell een geval waarbij een Poolse bergbeklimmer, Voytek Kurtyka, en zijn klimpartner, Robert Schauer, iets dergelijks ervoeren tijdens

een confrontatie met de dood op de Gasherbrum IV in 1985. Ze waren door slechte weersomstandigheden gedwongen om twee nachten door te brengen zonder dat ze zich konden bewegen. Kurtyka vertelde O'Connell:

> Wat waarschijnlijk het meest verbazingwekkende hiervan was, was dat zowel ik als Robert Schauer [het] op dezelfde momenten ervoer. Het was zo treffend, zo tastbaar, dit gevoel van een derde persoon, dat ik er op een gegeven moment met Robert over probeerde te praten. Maar op het moment dat ik erover begon, kon ik me niet uitdrukken. Ik zei zoiets tegen Robert als 'Robert, ik wil je iets vertellen, maar het is heel vreemd'.
>
> 'Ik weet wat je bedoelt,' zei hij. 'Je ziet hem, de derde persoon.'
>
> 'Ja. Jij ook?'
>
> 'Ja.'[11]

Ook Lou Whittaker, een bekende Amerikaanse bergbeklimmer met veel ervaring, en zijn vrouw Ingrid, hadden wat ze noemden een 'metafysische ervaring'. Het gebeurde op de Kangchenjunga in 1989. Ingrid was aan het klimmen in het gebied, maar bracht tijdens de klimtocht drie dagen door in het basiskamp, in de tent van haar echtgenoot. Ze had last van ernstige hoofdpijn als gevolg van de hoogte. Tijdens deze periode 'verscheen er een tweedimensionale Nepalese vrouw in de tent. De vrouw manifesteerde zich als een donkere schaduw.' Het was een behulpzame en zorgzame aanwezigheid. 'Ze plaatste haar hand op een troostende wijze op Ingrids voorhoofd en bleef drie dagen bij haar in de tent.' Hoewel ze dacht dat ze hallucineerde, 'voelde Ingrid zich heel erg op haar gemak bij haar'. Verschillende maanden later, toen ze beiden weer thuis waren in de Verenigde Staten, vertelde Lou wat er was gebeurd. Hij had in de tent dezelfde ervaring gehad: 'Ik klom 's nachts in de tent en had het gevoel dat er

iemand was (...) Het was helemaal geen intimiderend gevoel. Het was troostvol.'[12]

Zijn heilzame geestestoestanden aanstekelijk? Dat zou zeker kunnen, maar er is nog een andere mogelijkheid. Deelden deze mensen net als Shackletons team een soort 'metafysische ervaring'? Kan het zijn dat ze, onafhankelijk van elkaar, een grenstoestand bereikten die gelijktijdig een psychologische of neurologische reactie veroorzaakte in de vorm van de Derde Man?

* * *

Er was tijdens al deze tochten een moment waarop alles verloren leek. Hoeveel mensen zouden in dergelijke omstandigheden niet de moed opgeven? Een heroïsch einde bij extreme hindernissen is natuurlijk niet zonder waardigheid, maar toch blijft de wil om te overleven voor de meeste normale mensen die worden geconfronteerd met abnormale omstandigheden een enorme krachtbron, vergelijkbaar met die 'ondefinieerbare, maar alles beslissende factor – mentale veerkracht'.[13] Als we iets hebben geleerd van alle overlevingsverhalen in dit boek – van James Sevigny's schuifeltocht naar de Valley of the Four Peaks waarbij hij 600 meter de berg werd afgeveegd door een lawine die zijn vriend doodde en hem achterliet met vreselijke verwondingen; of van Tony Streathers klimpogingen uit het sneeuwbassin op de Haramosh; of van Ensio Tiira's 32 dagen als schipbreukeling op de Indische Oceaan terwijl hij vermagerde tot een kleine 25 kilo – dan is het wel dat mensen in het algemeen taaier en veerkrachtiger zijn dan we geneigd zijn te denken.

Neem bijvoorbeeld de beproeving die de slanke en fitte 27-jarige Aron Ralston doormaakte in april 2003, waar veel over is gepubliceerd. Ralstons arm kwam bij het rotsklimmen in de Bluejohn Canyon in Utah vast te zitten onder een 360 kilo zware zwerfkei. Opeens stond hij voor de ultieme overle-

vingstest. Hij duwde met al zijn gewicht tegen de grote steen maar er was geen beweging in te krijgen. Hij improviseerde een duw met behulp van touw en katrollen uit zijn klimuitrusting. Ook probeerde hij stukken weg te hakken met zijn zakmes. Maar niets hielp. Het was 26 april. Drie dagen later was zijn voedsel- en watervoorraad bijna op. Ralston concludeerde dat zijn enige hoop op overleving zou zijn dat hij zijn arm afsneed. Hij maakte een 'chirurgische tafel' klaar. Hij legde een mes en een eerstehulpdoos klaar en bond een tourniquet om zijn biceps. Het mes was zo bot, dat hij de huid niet doorkwam. Hij realiseerde zich dat het vrijwel onmogelijk zou zijn om het bot door te snijden. Niettemin zette hij de volgende dagen de macabere procedure voort door de huid en spieren van zijn onderarm door te prikken en uiteindelijk zijn lichaamsgewicht te gebruiken om eerst het spaakbeen te breken en daarna de ellepijp en de grote botten van zijn onderarm. Ralston bond de stomp in een plastic zak en liet zich aan één arm met een touw naar beneden zakken van een 18 meter hoge rots. Hij dronk uit een plas water en wandelde 10 kilometer voordat hij twee wandelaars ontmoette die hem hielpen. Ralston vertelde later aan verslaggevers dat hij zich bewust was geweest van 'aanwezigheden' die bij hem waren in de canyon: 'Ik geloofde dat er een grotere aanwezigheid in die canyon was dan alleen ik. Ik voelde de aanwezigheden van verschillende vrienden en mijn gezin. Ik heb de hele tijd niet geslapen, dus waren het bijna een soort wakende visioenen.'[14]

Maar het kan net zo gemakkelijk gebeuren na een natuurramp of in tijden van oorlog. Neem het geval van Airey Neave, een Brits krijgsgevangene die een mysterieuze aanwezigheid ontmoette na zijn gedurfde ontsnapping in 1942 uit een van de meest zwaar bewaakte gevangenissen van het Derde Rijk, het beruchte kasteel Colditz. Na dagen op de vlucht te zijn geweest, doorkruiste Neave, samen met een Nederlander, de door sneeuw bedekte velden bij de grens van het neutrale

Zwitserland. Plotseling 'voelde hij een gestalte naast' zich. Neave draaide zich om en 'zag mijn oude kolonel in de sneeuw marcheren in zijn uniform en veldlaarzen. Ik sprak hem aan en benaderde hem respectvol.'[15] Zijn Nederlandse metgezel was stomverbaasd en zei: 'Wat doe je?' Hij vroeg Neave stil te zijn. Korte tijd later renden ze door het niemandsland de vrijheid in.

Verder is er de ervaring van de Israëlische soldaat Avi Ohry. Op 6 oktober 1973 begon het Egyptische leger een massale aanval op een reeks versterkingen die Israël na de bezetting van de Sinaï had gebouwd langs het Suezkanaal. De aanval vormde het begin van de Jom Kipoeroorlog. Op de Israëlische buitenpost in El Firdan overleefden slechts een handvol soldaten de aanvallen en executies van de Egyptische soldaten. Een van de overlevenden was Ohry, een 25-jarige officier van de geneeskundige troepen.

Wat volgde was bijna erger dan de dood. Hij werd onderworpen aan lange perioden van slapeloosheid. Hij doorstond aframmelingen en schijnexecuties. Hij werd langdurig gedwongen te staan of vastgebonden te zitten. Twee weken later zat Ohry in zijn 'strijd om te overleven' geblinddoekt met zijn armen op de rug gebonden in een kleine cel toen hij zich bewust werd van een levendige aanwezigheid. Het was zijn vrouw, die op dat moment in Genève was. Hij sprak met haar. Korte tijd later kreeg hij opnieuw bezoek en was de aanwezigheid een goede kameraad van de opleiding geneeskunde. Ik drong ik er bij hen op aan om me te redden en me weg te halen uit deze ellendige situatie.'[16] De aanwezigheden troostten hem, maar verdwenen zodra de voetstappen van de ondervragers te horen waren: 'Ik kon niet begrijpen hoe ze veilig in de gevangenis waren gekomen en erin slaagden om er weer uit te komen.' De bezoeken 'bemoedigden me. Ik had de indruk dat ik spoedig zou worden vrijgelaten.'[17] Ohry werd uiteindelijk teruggebracht naar Israël.

Nicholas Tu was een van de honderdduizenden vluchte-

lingen die bootvluchtelingen werden genoemd. Ze ontvluchtten Vietnam in een uittocht die werd veroorzaakt door economische wanhoop en het verlangen om te ontsnappen aan de communistische onderdrukking. In maart 1987 vertrok Tu met tien anderen in een kleine boot. Er volgde een verschrikkelijke beproeving. Thaise piraten doorzochten de boot en verkrachtten de vrouwen. Later werd de boot getroffen door een hevige storm. In zijn boek *The Purple Storm (One of the Bastards)* beschreef Tu dat ze werden geholpen door de aanwezigheid van een dode broer, 'te midden van het diepe donkerpaarse water om me heen. Het leek alsof hij naast me zat, naar me luisterde als ik huilde, me troostte op de zwaarste momenten van mijn leven.'

Meer recent rapporteerde een onderzoek van de United Nations Development Programme onder voormalige soldaten, oorlogsweduwen en kinderen dat de 'gewaarwording van een aanwezigheid' een van de overlevingsstrategieën was die werden gebruikt om de verschrikkingen van de oorlog te overleven.[18]

* * *

Zelfs te midden van rampen weet een overweldigende meerderheid van de mensen zich aan te passen en te redden en zichzelf en elkaar te helpen. In situaties waarin je paniek zou verwachten, blijft die paniek vaak uit. Peter Suedfeld karakteriseerde de *homo sapiens* als 'de Ontembare Soort'. Suedfeld schreef: 'Het is een feit dat de meeste mensen die overleven een verrassend vermogen vertonen om stand te houden, te herstellen, te overwinnen en zelfs gesterkt te worden door gebeurtenissen die op buitenstaanders volstrekt destructief overkomen.'[19] Hij concludeerde dat we buitensporig veel aandacht geven aan mensen die door hun problemen worden overweldigd, terwijl we geneigd zijn om 'de kracht van de overlevenden te bagatelliseren of te negeren'. Er wordt in

onze samenleving grote nadruk gelegd op posttraumatische stress, verlies en verdriet – maar veel minder op het vermogen om rampen te doorstaan. De typische reactie van mensen op rampen is niet defaitistisch. Karakteristiek is juist het vastberaden voornemen om te overleven, zelfs bij de meest vreselijke tegenslagen. In sommige gevallen komen mensen sterker uit die strijd terug, merkte Suedfeld op. 'Over het algemeen is het waar – mensen die terugkeren uit de ruimte of van onderzoekstations in poolgebieden hebben een beter gevoel van waarden, een beter gevoel van zingeving, een beter gevoel van wat belangrijk is, een betere balans in hun leven. De meeste mensen die extreem traumatische ervaringen hebben overleefd zoals de Holocaust óf andere genociden, construeren een nieuw, tevreden en evenwichtig leven, ook al blijven ze geregeld last houden van symptomen van stress.' Er is geen welsprekender getuigenis van deze veerkracht dan de Derde Man. Als de gebruikelijke methoden – vindingrijkheid, moed en volharding – zijn uitgeput, kan er altijd nog een beroep worden gedaan op deze mysterieuze kracht.

Garandeert de engelenknop overleving? Nee, dat niet. Maurice Wilson, een Engelsman die in 1934 de Mount Everest wilde beklimmen, heeft dat ondervonden. Zijn strijd was onmiskenbaar moedig, maar versluierd door het baarkleed van de tragiek. Wilsons eerste poging werd gesaboteerd door slechte weersomstandigheden. Op 12 mei 1934 probeerde hij het met twee Sherpadragers opnieuw. Deze keer bereikte hij het Britse expeditiekamp IV uit 1933. Daar schuilden ze dagenlang voor helse rukwinden, sneeuwval en kou. Toen het weer verbeterde wilde Wilson verder gaan, maar zijn dragers weigerden hem te vergezellen. De situatie was levensgevaarlijk. De dragers meenden dat ze met hun leven speelden als ze de tocht zouden voortzetten. Hun wil om te overleven was te sterk. Op 27 mei werd Wilson, terwijl hij gedeeltelijk sneeuwblind en lijdend aan uitputting zijn slaapzak in struikelde, overweldigd door het gevoel dat hij niet alleen in zijn tent

was, dat er iemand aan zijn zijde was. 'Vreemd,' schreef hij in zijn dagboek, 'maar ik voel dat er voortdurend iemand bij me is in de tent'.[20]

Hij had toen al moeten stoppen. Het was een wanhopige situatie, maar Wilson was vastbesloten om door te gaan. De volgende dag waagde hij zijn laatste poging. Hij had de twee Sherpadragers gezegd: 'Wacht tien dagen. Als ik dan niet hier ben, mag je teruggaan.' Wilson begon langzaam en overwogen aan zijn klim. Zijn laatste dagboekaantekening noteerde hij op 31 mei: 'Opnieuw op pad. Een prachtige dag.' Vanaf dat moment is er niets meer in zijn dagboek geschreven. Wilson kwam niet ver en naar het lijden in zijn laatste uren kan slechts worden gegist. Zijn lichaam en dagboek werden gevonden in 1935, een jaar na zijn dood, op 6700 meter, door Eric Shipton en Charles Warren, leden van een andere Britse expeditie. Na het 'pathetische document' te hebben gelezen, wikkelden ze Wilsons lichaam in een tent en legden het in een gletsjerspleet. Het is onbekend of zijn mysterieuze metgezel tijdens zijn laatste uren bij hem was. Wilsons tragische verhaal onderstreept iets wezenlijks, namelijk dat iemand niet gered kan worden als hij niet gered wil worden. De Derde Man heeft iemand nodig die meewerkt.

De sleutel om schijnbaar onoverkomelijke hindernissen te kunnen overwinnen en te overleven ligt in de eenvoudige overtuiging – noem het geloof – dat je op de een of andere wijze zult overwinnen in deze vreselijke situatie; dat je het zult overleven. Dat is de premisse waarmee de meeste mensen hun beproeving beginnen. Pas als dat geloof zwaar op de proef wordt gesteld en falen – of zelfs de dood – onvermijdelijk lijkt, verschijnt de Derde Man. Wat verandert er? Wat doet de groeiende zekerheid van een nederlaag omslaan in een wonder van overleving? Het begint met een overtuiging – de overtuiging dat er een metgezel is die je bijstaat. Denk je eens in hoe geweldig dat is! Ons brein kent een soort sociaal placebo-effect, een humaniteitstrigger. Het is een nieuwe

functie van de hersenen, die zonder twijfel door de evolutie is geselecteerd vanwege haar nut (onze voorouders hadden ongetwijfeld een veel gestrester leven dan wij en werden veel vaker geconfronteerd met levensbedreigende situaties). De Derde Man is een ultieme en bijzonder mooie illustratie van het feit dat we sociale dieren zijn – dat ons brein of onze geest in een tijd van diepe eenzaamheid en verlangen een manier vindt om ons ervan te verzekeren dat we niet alleen zijn en dat ons medemenselijke gevoel uiteindelijk het verschil bepaalt tussen leven en dood.

***

Peter Suedfeld voorspelt dat de interacties met de Derde Man in de jaren die voor ons liggen zullen toenemen als gevolg van 'het groeiende aantal ontdekkings- en exploitatietochten van tot dusver ontoegankelijke gebieden' op zee en in poolgebieden, en als gevolg van de groeiende populariteit van extreme sporten. Maar de ontdekking van het heelal biedt de Derde Man de grootste potentiële kans om ons te assisteren. Meer dan alle tochten op aarde bieden ruimtereizen een potentieel van grote stress, veel gevaar, extreme isolatie en verpletterende eentonigheid.

Een menselijke expeditie naar Mars is niet te vergelijken met eerdere ondernemingen die mensen hebben gewaagd. De afstand tussen de aarde en Mars is minstens 55 miljoen kilometer. Een missie naar deze planeet zal leiden tot een ongeëvenaarde periode van opsluiting. De astronauten zullen bijna 3 jaar weg zijn. Ze zullen niet alleen al die tijd geïsoleerd zijn van familie en vrienden. Zelfs de communicatie met de vluchtleiding zal 44 minuten vertraging opleveren. Bovendien zullen ze moeten leven met de wetenschap dat als er iets misgaat, er geen mogelijkheid is om te worden gered. Hoewel er aan boord van het ruimteschip perioden zullen zijn van intense activiteit, zullen de astronauten het grootste

deel van hun vlucht in een eentonige routine moeten doorbrengen. Hun vrije tijd zal worden versnipperd door allerlei projecten die zijn bedacht om de leegte te vullen. In zo'n missie zullen mensen extreme verveling ervaren. Daarnaast is er de factor van het onbekende. Terwijl de ervaring van het zien van de aarde vanuit de ruimte voor veel astronauten een stimulans is geweest voor hun spiritualiteit,[21] zijn de psychologische effecten van 'het verschijnsel dat de aarde uit zicht raakt, wat nooit eerder is ervaren' onbekend.[22] Al deze factoren samen zouden weleens verregaande gevolgen kunnen hebben voor de astronauten. Het is daarom niet moeilijk om je voor te stellen dat de bemanning die deelneemt aan een missie naar Mars vreemde wezens zal ontmoeten.

De Derde Man vermenigvuldigt zich en terwijl ontdekkingsreizen van de planeet aarde naar het zonnestelsel verschuiven en mensen de grenzen van het uithoudingsvermogen steeds verder trachten te verleggen, is er alle reden om te geloven dat meer en meer mensen het verschijnsel zullen ervaren. Zoals de verschijning van een vermiste astronaut, de niet-lichamelijke David Bowman, in Arthur C. Clarke's film *2010: Odyssey Two* zegt: Er staat iets te gebeuren, 'iets prachtigs'.

* * *

In het eerste hoofdstuk vertelde ik een vreemde ervaring uit mijn jeugd toen ik werd geconfronteerd met een ratelslang. Ik zei eerder dat Wilfrid Noyce in zijn boek *They Survived: A Study of the Will to Live* geïntrigeerd werd door dat fenomeen toen hij, worstelend op de Geneva Spur van de Mount Everest zonder zuurstofmasker, ervoer wat hij als een rudimentaire manifestatie van de Derde Man zag, een eenvoudige vorm van het 'gevoel van dualiteit' dat mensen op zeer grote hoogte overkomt. De Britse bergbeklimmer Doug Scott had een vergelijkbare ervaring op de Mount Everest: 'een merkwaar-

dige uittredingservaring waarbij een deel van mijn geest zich afscheidde van mijn vermoeide zelf en me beschermende adviezen gaf'.[23] Deze voorbeelden lijken te passen bij de theorie dat de aanwezigheid het resultaat is van een mentale duplicatie van het eigen lichaam.

Maar intrigerend genoeg zien slechts weinig mensen de Derde Man als een duplicaat van zichzelf. Voor de meesten is het iemand anders, een vriend of een helper. Noyce schrijft daarover:

> Als we alleen zijn of in moeilijkheden verkeren, kan het zich voordoen als een (vage) personificatie van wat we nodig hebben om aan onze isolatie en hulpeloosheid te ontsnappen. Door menselijke associaties en herinneringen die zijn opgeslagen in ons onbewuste geheugen neemt het de vorm aan van een andere persoon. Ik geloof dat het inderdaad een ander persoon zou kunnen zijn, opgeroepen vanuit de diepten waarin we, zonder medeweten van onze bewuste geest, verbonden zijn met de anderen die ons deze associatie en ervaring verschaften. [24]

Voor Noyce hield dit de mogelijkheid in dat 'de wemelende cellen waaruit we zijn opgebouwd een SOS-bericht sturen naar onze diepste diepten en wat daaronder ligt'. Noyce had het gevoel dat de manifestatie van de Derde Man een aanwijzing was voor het bestaan van een door ons nauwelijks begrepen vermogen om boven onszelf uit te stijgen naar een collectief onbewuste: 'De overlevingssituatie deed een vonk ontbranden die bij velen onverwacht en sluimerend aanwezig is. Deze vonk onderhoudt volgens mij een wezenlijke relatie met andere mensen.'

Wat als dit vermogen in ieder van ons bestaat? Wat als er in onze hersenen een mechanisme is dat ons in staat stelt om op momenten dat we ons volstrekt verlaten voelen, plotseling in het gezelschap van anderen te zijn? Misschien is het niet

letterlijk iemand anders die uit het collectieve onbewuste tevoorschijn wordt geroepen. Maar dat maakt het niet minder verrassend en onthullend. We beschikken blijkbaar over de capaciteit om een metgezel op te roepen als we er echt een nodig hebben. Dat is een opwindende gedachte. We zijn aan elkaar gekoppeld in een netwerk van mensen. Zelfs onze dromen zijn vol van hen. We zijn aangelegd op het contact met anderen!

Dat roept nog een andere vraag op. Kan de Derde Man, de behulpzame metgezel die door poolreizigers, bergbeklimmers en andere avonturiers is ervaren, en ook door mensen die de ellende van een ramp hebben moeten doorstaan, ook te hulp worden geroepen door mensen die een meer alledaagse crisis doormaken? Stel je de impact voor op ons leven als we in staat zouden zijn om met onze wil contact te maken met dit gevoel, met deze metgezel. Er zou geen eenzaamheid meer zijn. We zouden nooit meer bang hoeven te zijn dat we er alleen voor staan. Hoe vergezocht is dat idee? Eenzame kinderen of kinderen met stress roepen een metgezel op in de vorm van een ingebeeld speelkameraadje. Hetzelfde geldt voor mensen die hun echtgenoot hebben verloren. Culturen die wij primitiever vinden dan onze moderne westerse beschaving doen dit al duizenden jaren. Hetzelfde geldt voor religieuze mystici. Stel je eens voor wat de implicaties hiervan zouden kunnen zijn: als we ons eenzaam of op een andere manier bekneld voelen, zouden we – zoals de resultaten van de neurowetenschap suggereren – kunnen leren om het gebied van onze hersenen te stimuleren dat de Derde Man produceert en onszelf op die manier nieuwe energie kunnen geven.

Maar zijn het alleen onze hersenen die bij dit proces betrokken zijn? De Derde Man maakt op degenen die het fenomeen ervaren vanuit een levend geloof de indruk dat ze in contact komen met een mysterieus wezen dat goed en mooi, en volgens sommigen zelfs een hogere macht is. Paul Firth,

de arts en bergbeklimmer, beweerde dat er een mysterie blijft, zelfs als we aanvaarden dat er voor de Derde Man neurologische verklaringen zijn:

> Een biologische verklaring sluit een metafysische oorsprong niet uit – een verklaring van het 'hoe' geeft geen antwoord op de vraag naar het 'waarom'. Wat de fysiologische details van deze ervaringen ook zijn (...) wie kan zeggen waarom deze behulpzame geesten in een schemerwereld verkeren aan de grenzen van onze waarneming?[25]

Ja, in onze hersenen bevindt zich één engelenknop – maar het feit dat de Derde Man een neurologische reactie is op extreme en ongebruikelijke situaties vlakt de ervaring zelf niet uit. Richard Dawkins en andere atheïsten lijken een zekere minachting te koesteren voor religie en mystiek – toch is er in elke manifestatie van een religieuze of mystieke ervaring iets wat ons leven kan redden.

De Derde Man vertegenwoordigt iets buitengewoons. Zijn verschijning is altijd een transcendent moment geweest in benarde situaties van ontdekkingsreizigers, avonturiers en overlevenden. De Derde Man is een instrument van hoop. Hoop die verkregen is via een inzicht dat fundamenteel is voor de menselijke natuur: het geloof – de ontdekking – dat we niet alleen zijn.

The Church Army Gazette

WITH WHICH IS INCORPORATED *THE CHURCH EVANGELIST.*

No. 1,846. (New Series.) WEEK ENDING FEBRUARY 7, 1920. [One Halfpenny.

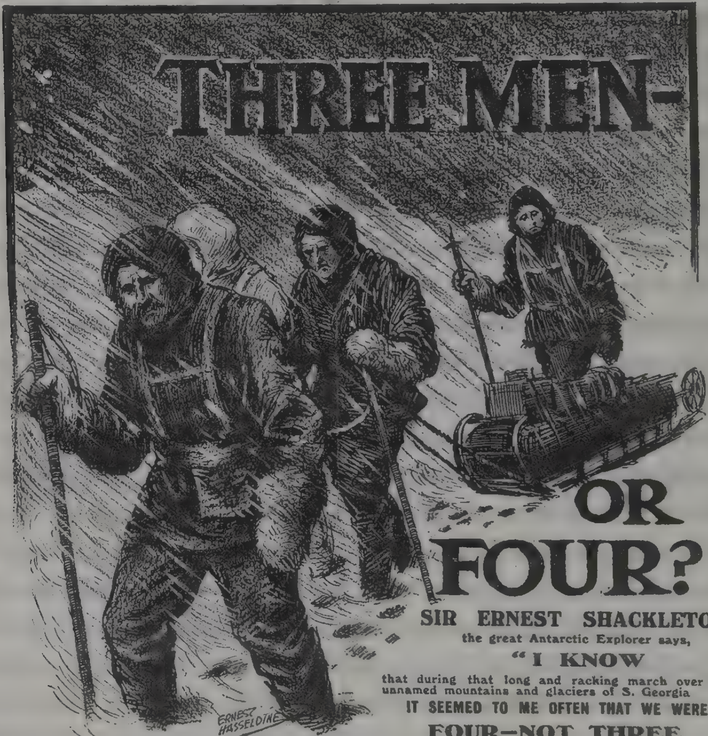

SIR ERNEST SHACKLETON

the great Antarctic Explorer says,

"I KNOW

that during that long and racking march over the unnamed mountains and glaciers of S. Georgia

IT SEEMED TO ME OFTEN THAT WE WERE

FOUR—NOT THREE.

I said nothing to my Companions, but afterwards Worsley said to me:

'BOSS, I HAD A CURIOUS FEELING ON THE MARCH THAT THERE WAS ANOTHER PERSON WITH US.'"

"Three were they—who hath made them four? And sure a form divine He wore,
Even like the Son of God."

This has been the experience in all ages of the men who trusted God, for

"IN ALL THEIR AFFLICTION HE WAS AFFLICTED, and THE ANGEL of HIS PRESENCE SAVED THEM; IN HIS LOVE and IN HIS PITY HE REDEEMED THEM." Is this your experience too ?

Verantwoording

Ik zou de volgende ontdekkingsreizigers en overlevenden willen bedanken die hun opmerkelijke verhalen met me hebben willen delen en hebben toegestaan dat ik citeerde uit hun gepubliceerde en ongepubliceerde verhalen: Ron DiFrancesco, Jerry Linenger, Peter Hillary, Doug Scott, Rob Taylor, Jim Wickwire, Commander William King, Tony Streather, Reinhold Messner, Jim Sevigny, Ann Bancroft, Stephanie Schwabe, Sir Ranulph Fiennes, Robert Swan, Greg Child, Avi Ohry, Douglas Robertson, dr. Paul G. Firth, Capt. Brian Shoemaker, Andrew Prossin, Steve Swenson, Walter Welsch, Alan Parker, en wijlen dr. Parash Moni Das. Dank ook aan wijlen Nicholas Wollaston, zoon van Sandy, Rebecca Hayter, dochter van Adrian, en aan Ralph Barker.

Peter Suedfeld heeft me als leidende autoriteit op het gebied van de gewaarwording van een aanwezigheid in extreme omgevingen enorm geholpen en geïnspireerd. Ik voel me zeer vereerd dat ik samen met Peter een essay over het onderwerp heb mogen schrijven. Verder dank aan Jane S.P. Mocellin, Peter Brugger, Allan Cheyne, Tore Nielsen, Olaf Blanke en Michael Persinger.

Dank aan Heather Wilson, Toronto Reference Library; Gerstein Science Library, University of Toronto; Massey College; Robarts Humanities Library, University of Toronto; State Library of New South Wales; Alexander Turnbull Library, National Library of New Zealand; British Library; Paul D. Fleck Library and Archives, The Banff Centre; National Library of Canada; T. Butcher, National Post Library; Library, National

Hospital, Queen Square, London; Anne Morton, Hudson's Bay Company Archives, Provincial Archives of Manitoba.

Dit boek zou niet tot stand zijn gekomen zonder de bemoediging en inzichten van vele mensen, waaronder mijn vertegenwoordiger Patrick Walsh van Conville and Walsh, en Andrea Magyar van Penguin Books Canada. Dank ook aan Dianna Symonds, Karen Cossar, Susan Folkins, Sam Hiyate, Jonathan Webb, en Carl Honoré. Jeff Warren las het manuscript en gaf goede adviezen, net als Kate Fillion en Sean Fine. Gerald Owen gaf me een lesje angelologie. Leila Hadley Luce gaf me een lesje onverschrokkenheid.

Ik zou ook al die andere vrienden en mensen willen bedanken die me op deze reis hebben vergezeld, en hulp en advies hebben gegeven: John R. Smythies, Vincent Lam, Margaret Atwood, Gavin Fitch, Andrew Duffy, dr. Rhodri Hayward, Master John Fraser van Massey College, Anna Luengo, prof. Abraham Rotstein, dr. Denis St-Onge, Veikko Kammonen, Robert Burton, Colin Haskin, Fr. David Harris, Nicolas Jiménez, en Tony Hendrie. En ook Peregrine Adventures, nu Quark Expeditions.

Ook ben ik dank verschuldigd aan Edward Greenspon, hoofdredacteur van *The Globe and Mail*, voor het feit dat hij 'eigenaardige kennisbronnen' als iets goeds heeft gezien.

Ten slotte wil ik Shirley en Eddie Keen, dr. K.W. en Jean Geiger, Becky Geiger, en vooral ook mijn zoons, Alvaro en Sebastian, bedanken. En ook Marina Jiménez, die deze lange tocht met me heeft meegereisd en gedeeld heeft in de wonderen en het verlies.

Dank gaat uit naar hen die toestemming gaven voor het gebruik van citaten uit de volgende werken:

'The Waste Land' door T.S. Eliot. Toestemming gegeven door Faber and Faber Ltd./The T.S. Eliot Estate.

They Survived: A Study of the Will to Live door Wilfrid Noyce. Gebruikt met toestemming van Johnson & Alcock Ltd.

The Spirit of St. Louis door Charles A. Lindbergh. Copyright © 1953 door Charles Scribner's Sons, copyright vernieuwd © 1981 door Anne Morrow Lindbergh. Gebruikt met instemming van Scribner, een divisie van Simon & Schuster Adult Publishing Group. Alle rechten voorbehouden.

The Last Blue Mountain door Ralph Barker, uitgegeven bij Chatto & Windus, 1959. Gebruikt met toestemming van Ralph Barker.

Adventure In Depth door William King, copyright © 1975 door William King. Gebruikt met toestemming van G.P. Putnam's Sons, een divisie van Penguin Group (USA) Inc.

Raft of Despair door Ensio Tiira, uitgegeven door Hutchinson. Gebruikt met toestemming van The Random House Group Ltd.

My father, Sandy door Nicholas Wollaston. Gebruikt met toestemming van Short Books.

Karluk door William Laird McKinlay. Gebruikt met toestemming van Weidenfeld & Nicolson, een imprint van The Orion Publishing Group.

What Cares the Sea? door Kenneth Cooke, uitgegeven door Hutchinson. Gebruikt met toestemming van The Random House Group Ltd.

Atlantic Challenge door Angus MacKinnon, uitgegeven door Catalone Press. Gebruikt met toestemming van Mary MacKinnon.

Sheila In The Wind door Adrian Hayter. Uitgegeven door The Companion Book Club, 1959. Met dank aan Rebecca Hayter.

Illustratie © British Library Trustees. Alle rechten voorbehouden. *The Church Army Gazette*, 7 februari 1920.

Noten

Hoofdstuk een

1. Brian Clark, 'Above the Impact: A Survivor's Story', *Nova Online*, http://www.pbs.org/wgbh/nova/wtc/above.html.
2. Andrew Duffy, 'Last One Out Alive: A 9/11 Survivor's Tale', *National Post*, 4 juni 2005.
3. Ibid.
4. Dennis Cauchon en Martha T. Moore, 'Machinery Saved People in WTC', USA *Today*, 17 mei 2002.
5. Andrew Duffy, 'Last One Out Alive'.
6. Brian Clark, 'Above the Impact'.
7. Ibid.
8. Andrew Duffy, 'Someone Told Me to Get Up', *National Post*, 6 juni 2005.
9. Ron DiFrancesco, interview met John Geiger, 23 augustus 2005.
10. Ibid.
11. http://www.freerepublic.com/focus/news/689589/posts.
12. Ron DiFrancesco, interview met John Geiger, 23 augustus 2005.
13. Ibid.
14. Andrew Duffy, 'Someone Told Me to Get Up'.
15. Zie ook Dennis Cauchon, 'Four Survived by Ignoring Words of Advice', USA *Today*, 18 december 2001.
16. James Sevigny, interview met John Geiger, 14 november 2003.
17. James Sevigny, brief aan John Geiger, 22 december 2004.
18. James Sevigny, interview met John Geiger.
19. Allan Derbyshire, brief aan John Geiger, 14 februari 2006.
20. *Calgary Herald*, april 1983.
21. Milbry Polk en Mary Tiegreen, *Women of Discovery* (New York: Clarkson Potter, 2001).
22. Stephanie Schwabe, brief aan John Geiger, 6 maart 2007.

23. De tekst die dit incident beschrijft verscheen voor het eerst in John Geiger, 'I Was Two People in Two Places', in Jason Schoonover, *Adventurous Lives, Adventurous Dreams* (Vancouver: Rocky Mountain Books, 2007).
24. Wilfrid Noyce, *They Survived: A Study of the Will to Live* (Londen: Heinemann, 1962).
25. Claude A. Piantadosi, *The Biology of Human Survival: Life and Death in Extreme Environments* (New York: Oxford University Press, 2003).
26. Rob Schultheis, *Bone Games* (New York: Breakaway Books, 1996).
27. Reinhold Messner, interview met John Geiger, 13 januari 2004.

Hoofdstuk twee

1. Oliver Shepard, 'Virginia Fiennes', *The Guardian*, 24 februari 2004.
2. Ranulph Fiennes, *To the Ends of the Earth* (Londen: Hodder and Stoughton, 1983).
3. Ranulph Fiennes, interview met John Geiger, 10 februari 2006.
4. Ranulph Fiennes, *To the Ends of the Earth.*
5. Weston La Barre, *The Ghost Dance: Origins of Religion* (New York: Delta, 1972).
6. G. Daniel Steel, 'Polar Moods: Third-Quarter Phenomena in the Antarctic', *Environment and Behavior*, deel 33, no.1, januari 2001.
7. Lawrence A. Palinkas en Deirdre Browner, 'Effects of Prolonged Isolation in Extreme Environments on Stress, Coping, and Depression', *Journal of Applied Social Psychology*, 25, 1995.
8. Peter Suedfeld en G. Daniel Steel, 'The Environmental Psychology of Capsule Habitats', *Annual Review of Psychology*, 2000.
9. Jane S.P. Mocellin, 'A Behavioural Study of Human Responses to the Arctic and Antarctic Environments', Ph.D. Thesis, University of British Columbia, Vancouver, 1988.
10. Jane S.P. Mocellin, 'Transcriptions of Cases Related to the Third Person Phenomena', ongepubliceerd rapport.
11. Peter Suedfeld en Jane S.P. Mocellin, 'The "Sensed Presence" in Unusual Environments', *Environment and Behavior*, januari 1987.
12. Graham Reed, *The Psychology of Anomalous Experience* (Londen: Hutchinson University Library, 1972).
13. Constanta Parhon-Stefanescu en Thea Procopiu-Constantinescu, 'Considérations sur l'impression de présence', *Annales médicopsychologiques*, 125, 1967.

14. Weston La Barre, *The Ghost Dance: Origins of Religion.*
15. Woodburn Heron, ‘Cognitive and Physiological Effects of Perceptual Isolation’, in *Sensory Deprivation: A Symposium Held at Harvard Medical School* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1961).
16. W. De la Mare, *Desert Islands* (Londen: Faber, 1947).
17. Constanta Parhon-Stefanescu en Thea Procopiu-Constantinescu, ‘Considérations sur l’impression de présence’.
18. Leonard Zusne en Warren H. Jones, *Anomalistic Psychology* (Hillsdale, N.J.: Lawrence Erlbaum Assoc., 1989).
19. Peter Suedfeld, ‘The Sensed Presence Phenomenon’, Keynote Address, Annual Meeting of the Society for Clinical and Experimental Hypnosis, San Antonio, Texas, oktober 2001.
20. Peter Suedfeld en Jane S.P. Mocellin, ‘The “Sensed Presence” in Unusual Environments.’
21. Leonard Tripp, memorandum voor dr. H.R. Mill, 1 maart 1922; Alexander Turnbull Library, National Library of New Zealand.
22. Duncan Carse, *The Times* (Londen), 16 maart 1956.
23. Harold Begbie, *Shackleton, A Memory* (Londen: Mills & Boon Ltd.,1922).
24. Robert Service, ‘The Call of the Wild’ in: *The Spell of the Yukon and Other Verses* (New York: Barse & Co., 1916).
25. Harold Begbie, *Shackleton, A Memory.*
26. Leonard Tripp, memorandum voor dr. H.R. Mill.
27. John Keats, Endymion: boek II, regel 817-818: ‘Let us entwine hoveringly – O dearth of human words! Roughness of mortal speech!’
28. Sir Ernest Shackleton, *South* (New York: Konecky & Konecky, 2001); verschenen in Nederlandse vertaling onder de titel *Zuid: het verhaal van Shackletons laatste expeditie 1914-1917* (Amsterdam: Pandora, 2002).
29. Ibid.
30. Sara Wheeler, *Terra Incognita* (New York: Random House, 1996).
31. Margery Fisher en James Fisher, *Shackleton* (Londen: Barrie, 1957).
32. A.J.P. Taylor, *The First World War: An Illustrated History* (Londen: Hamish Hamilton, 1969).
33. W.H. Salter, ‘An Enquiry Concerning “The Angels at Mons”’, *Journal of the Society for Psychical Research*, december 1915.

34. Margery Fisher en James Fisher, *Shackleton.*
35. Harold Begbie, *Shackleton, A Memory.*
36. Margery Fisher en James Fisher, *Shackleton.*
37. Frank W. Boreham, *A Casket of Cameos* (Londen: Epworth Press, 1926).
38. Boreham was niet de enige die Shackletons Vierde Aanwezigheid in verband bracht met het boek Daniël. *The Church Army News* citeerde een gedicht van John Keble, een Anglicaanse priester, hoogleraar dichtkunst in Oxford en kerkhervormer, wiens 'gedachten in verzen' in die tijde populaire liederen waren. Keble's versie luidt: 'Met zijn drieën waren ze – wie maakte hen tot vier? Zeker, hij droeg een goddelijke vorm, ja, was als de Zoon van God.' Zie: John Keble, *The Christian Year* (1927).
39. Hugh Robert Mill, *The Life of Sir Ernest Shackleton* (Londen: William Heinemann Ltd., 1923); verschenen als Nederlandse vertaling onder de titel *Shackleton's leven en reizen* (Amsterdam: Querido, 1923).
40. Peter King, *South: The Story of Shackleton's Last Expedition 1914-17* (Londen: Pimlico, 1991).
41. Roland Huntford, *Shackleton* (New York: Carroll & Graf Publishers, 1998).
42. *Daily Telegraph* (Londen), 1 februari 1922.
43. Onder bergbeklimmers wordt het fenomeen aangeduid als: *Third Man* (Derde Man), *third man factor* (derdemanfactor) of *third man syndrome* (derdemansyndroom). Zie Gavin Daly, 'Peak Practice', *Sunday Business Post*, 5 maart 2006.
44. T.S. Eliot veranderde het aantal van de leden van Shackletons team van drie naar twee. In zijn 'Notes on The Waste Land' verwijst de dichter naar de Bijbel. Hij schrijft dat deel V van het gedicht (dat hij de titel gaf: 'Wat de donder zei') gebaseerd is op het thema van de reis naar Emmaüs uit het Lukasevangelie. In Lukas 24 ontmoeten twee mannen op weg naar Emmaüs een aanwezigheid. Ze herkennen hem niet als de opgestane Christus: 'Diezelfde dag gingen twee van de leerlingen op weg naar een dorp dat Emmaüs heet en zestig stadie van Jeruzalem verwijderd ligt. Ze spraken met elkaar over alles wat er was voorgevallen. Terwijl ze zo met elkaar in gesprek waren, kwam Jezus zelf naar hen toe en liep met hen mee, maar hun blik werd vertroebeld, zodat ze hem niet herkenden. (...) Toen hij met hen

aan tafel aanlag, nam hij het brood, sprak het zegengebed uit, brak het en gaf het hun. Nu werden hun ogen geopend en herkenden ze hem. Maar hij werd onttrokken aan hun blik' (Lukas 24:13-16.30-31). Eliot verbond de gebeurtenissen op de weg naar Emmaüs met die in Zuid-Georgië. De toon van het verhaal in Eliots gedicht is echter heel anders dan die van Shackletons gepubliceerde verwijzing naar een aanwezigheid 'dicht bij ons hart'. Eliot benadrukt het idee dat ze 'kameraden met de Dood' waren. Een van de commentatoren beweert dat 'het bezoek in het gedicht een gevoel van ontzetting oproept' in plaats van een gevoel van het heilige.

45. Nicholas Roe, 'Be Inspired by the View from the Top If You Can See Through Your Tears', *The Times*, 14 mei 2003.

Hoofdstuk drie

1. Frank Smythe, *Camp Six: An Account of the 1933 Everest Expedition* (Londen: Hodder and Stoughton, 1937).
2. Ibid.
3. Frank Smythe, *The Adventures of a Mountaineer* (Londen: J.M. Dent & Sons Ltd., 1949).
4. Hugh Ruttledge, *Everest 1933* (Londen: Hodder and Stoughton, 1934).
5. Ibid.
6. Peter Gillman en Leni Gillman, *Everest: Eighty Years of Triumph and Tragedy* (Seattle: The Mountaineers Books, 2001).
7. Eric Shipton, *Upon That Mountain* (Londen: Hodder & Stoughton Ltd., 1943).
8. Wilfrid Noyce, *They Survived* (Londen: Heinemann, 1962).
9. Joshua Slocum, *Sailing Alone Around the World* (1900); Verschenen als Nederlandse vertaling onder de titel *Met de Spray de wereld rond* (Bussum: De Boer Maritiem, 1975).
10. Joshua Slocum, 'Spook on Spray', *Boston Globe*, 14 oktober 1895.
11. William Laird McKinlay, *The Last Voyage of the Karluk* (New York: St. Martin's Griffin, 1999).
12. A.F.R. Wollaston, 'An Expedition to Dutch New Guinea', *Geographical Journal*, maart 1914, deel 43.
13. Nicholas Wollaston, brief aan John Geiger, 11 juni 2003.
14. Nicholas Wollaston, *My Father, Sandy* (Londen: Short Books, 2003).

15. Ibid.
16. H.G. Stoker, *Straws in the Wind* (Londen: Herbert Jenkins Ltd., 1925).
17. Peter King, 'Who Was the Fourth Man?', *Fate*, maart 1967.
18. Fred en Elizabeth Brenchley, *Stoker's Submarine* (Sydney: HarperCollins, 2001).
19. H.G. Stoker, *Straws in the Wind.*

Hoofdstuk vier

1. Macdonald Critchley, 'Idea of a Presence', *Acta Psychiatrica Neurologica*, deel 30, 1955. Ook gepubliceerd in *Critchley, The Divine Banquet of the Brain and Other Essays* (New York: Raven Press, 1979).
2. E. Allison Peers, *The Life of Teresa of Jesus* (New York: Image Books/Doubleday, 1991).
3. Peter Suedfeld en Jane S.P. Mocellin, 'The "Sensed Presence" in Unusual Environments'.
4. Aldous Huxley, 'Visionary Experience', in *Moksha* (Rochester, Vermont: Park Street Press, 1999).
5. http://www.kagyu-asia.com/l_mila_life10a.html.
6. Ruth Fulton Benedict, *The Concept of the Guardian Spirit in North America* (New York: Kraus Reprint Corp., 1964).
7. Weston La Barre, *The Ghost Dance: Origins of Religion* (New York: Delta, 1972).
8. Ruth Fulton Benedict, *The Concept of the Guardian Spirit in North America.*
9. Wilfrid Noyce, *They Survived.*
10. Nathan L. Comer, Leo Madow en James J. Dixon, 'Observations of Sensory Deprivation in a Life-Threatening Situation', *American Journal of Psychiatry*, 124:2, augustus 1967.
11. Moon Ihlwan, 'Dream Keeps Seoul Girl Alive for 16 Days', *Reuters*, 15 juli 1995.
12. Dennis Cauchon en Martha T. Moore, 'Miracles Emerge from Debris', USA *Today*, 6 september 2002. Zie www.usatoday.com.
13. Ruben V. Napales, '"I Actually Saw Jesus Coming Toward Me" – 9/11 Survivor', *Inquirer*, 22 juli 2006.
14. Lynn Vincent, 'Purpose-Driven Life', *World*, 12 augustus 2006. http://www.worldmag.com/articles/12122.
15. Paus Johannes XXIII, 'Meditation for the Feast of the Guardian Angels', 2 oktober 1959. www.catholic-forum.com.

16. Het boek Tobit behoort tot de oudtestamentische apocriefen, een reeks geschriften uit de intertestamentaire periode die wel in de katholieke, maar niet in protestantse canon (Bijbel) zijn opgenomen – de vertaler.
17. *Summa Theologiae*, deel I, vraag III, art. 2.
18. Nancy Gibbs, Sam Allis, Nancy Harbert en Lisa H. Towle, 'Angels Among Us', *Time*, 27 december 1993.
19. Michael Murphy, *The Future of the Body* (Los Angeles: Jeremy P. Tarcher, 1992).
20. James Redfield, Michael Murphy en Sylvia Timbers, *God and the Evolving Universe* (New York: Putnam, 2002); verschenen als Nederlandse vertaling onder de titel *God en de toekomst van de mens: persoonlijke groei in een stroomversnelling* (Haarlem: Atamira-Becht, 2003).
21. Harold Bloom, *Omens of Millennium* (New York: Riverhead Books, 1996); Verschenen als Nederlandse vertaling onder de titel *Voortekenen van een nieuw millennium: kennis van engelen, dromen en wederopstanding* (Baarn: Ten Have, 1997).
22. William James, *The Varieties of Religious Experience* (New York: Longmans, Green and Co., 1916). Verschenen als Nederlandse vertaling onder de titel *Vormen van religieuze ervaring: een onderzoek naar het wezen van de mens* (Amsterdam: Abraxas, 2005).
23. Ibid.
24. De Sierra Club is de oudste en grootste milieuorganisatie in de Verenigde Staten en werd op 28 mei 1892 opgericht in San Francisco – noot van de vertaler.

Hoofdstuk vijf

1. Peter Suedfeld, 'Extreme and Unusual Environments', in D. Stokols, I. Altman (red.), *Handbook of Environmental Psychology* (New York: Wiley, 1987).
2. Charles A. Lindbergh, *The Spirit of St. Louis* (New York: Charles Scribner's Sons, 1953); *De brede zee: met de 'Spirit of St. Louis' over de oceaan* (Amsterdam [etc.]: Elsevier, 1953).
3. Charles A. Lindbergh, '33 Hours to Paris', *Saturday Evening Post*, 6 juni 1953.
4. Brian Horrigan, '"My Own Mind and Pen": Charles Lindbergh, Autobiography, and Memory', *Minnesota History*, herfst 2002.
5. Woodburn Heron, 'The Pathology of Boredom', *Scientific Ameri-*

can, januari 1957.
6. Peter Suedfeld en G. Daniel Steel, 'The Environmental Psychology of Capsule Habitats', *Annual Review of Psychology*, deel 51, februari 2000.
7. W. Grey Walter, 'The Human Brain in Space Time', in N.W. Pirie, *The Biology of Space Travel* (Londen: Institute of Biology, 1961).
8. Bianca C. Wittmann, Nathaniel D. Daw, Ben Seymour en Raymond J. Dolan, 'Striatal Activity Underlies Novelty-Based Choice in Humans', *Neuron*, 58, 26 juni 2008, pp. 967-73.
9. John A. Sours, 'The "Break-Off" Phenomenon', *Archives of General Psychiatry*, 13 november 1965.
10. D.O. Hebb, 'The American Revolution', *American Psychologist*, 15, 1960.
11. Stuart C. Miller, 'Eco-Autonomy in Sensory Deprivation, Isolation, and Stress', *The International Journal of Psycho-analysis*, 43, 1962.
12. Leonard Zusne en Warren H. Jones, *Anomalistic Psychology* (Hillsdale, N.J.: Lawrence Erlbaum Associates, 1989).
13. Woodburn Heron, 'The Pathology of Boredom'.
14. D.O. Hebb, *Essay on Mind* (Hillsdale, N.J.: Lawrence Erlbaum Associates, 1980).
15. Mayme Evans, 'I Never Flew Alone...', *Fate*, mei 1969.
16. Brian Shoemaker, interview met John Geiger, 9 mei 2006.
17. Ibid.
18. Brian Shoemaker, correspondentie met John Geiger, 15 mei 2006.
19. Jerry M. Linenger, *Off the Planet* (New York: McGraw-Hill, 2000).
20. Woodburn Heron, 'The Pathology of Boredom.'
21. Jerry Linenger, *Off the Planet*.
22. Jerry Linenger, interview met John Geiger, 19 juli 2005.
23. Ibid.

Hoofdstuk zes

1. Peter Hillary en John E. Elder, *In the Ghost Country* (New York: Free Press, 2003).
2. Roger Mear en Robert Swan, *In the Footsteps of Scott* (Londen: Jonathan Cape, 1987).
3. Robert Swan, interview met John Geiger, 29 maart 2004.
4. Ibid.

5. Ibid.
6. Peter Hillary en John E. Elder, *In the Ghost Country*.
7. Ibid.
8. Peter Hillary, interview met John Geiger, 31 oktober 2005.
9. Liv Arnesen en Ann Bancroft i.s.m. Cheryl Dahle, *No Horizon Is So Far* (Cambridge, MA.: Da Capo Press, 2003).
10. Ann Bancroft, interview met John Geiger, 29 oktober 2004.
11. Ann Bancroft, expeditiejournaal, 25 november 2000, geciteerd in Ann Bancroft, brief aan John Geiger, 11 november 2004.
12. Ann Bancroft, interview met John Geiger, 29 oktober 2004.
13. Mera M. Atlis, Gloria R. Leon, Gro M. Sandal en Michael G. Infante, 'Decision Processes and Interactions During a Two-Women Traverse of Antarctica', *Environment and Behavior*, deel 36, no. 3, mei 2004.
14. E.Ll. Lloyd, 'Hallucinations and Misinterpretations in Hypothermia and Cold Stress', in B. Harvald en H. Hansen (red.) *Circumpolar 81: Proceedings of the Fifth International Symposium on Circumpolar Health*, (Oulu, Finland: Nordic Council for Arctic Medical Research, 1982).
15. Richard G. Hoffman, 'Human Psychological Performance in Cold Environments', in K.B. Pandolf, R.E. Burr, C.B. Wenger, R.S. Pozos (red.), *Medical Aspects of Harsh Environments*, Deel 1. In: R. Zajtchuk en R.F. Bellamy (red.), *Textbook of Military Medicine* (Washington, DC: Department of the Army, Office of the Surgeon General en Borden Institute, 2001).
16. E. Llewelyn Lloyd, 'Hallucinations in Hypothermia and Cold Stress and Their Neurochemical basis'.
17. Ibid.
18. Fiona Godlee, 'Walking Across Antarctica', *British Medical Journal*, deel 307, no. 6919. 18 december 1993.
19. Mike Stroud, *Survival of the Fittest: Understanding Health and Peak Physical Performance* (Londen: Jonathan Cape, 1998).
20. Claude A. Piantadosi, *The Biology of Human Survival: Life and Death in Extreme Environments* (New York: Oxford University Press, 2003).
21. Fiona Godlee, 'Walking across Antarctica'.
22. Peter Suedfeld, 'Extreme and Unusual Environments'.
23. Peter Suedfeld en Jane S.P. Mocellin, 'The "Sensed Presence" in Unusual Environments'.

24. Alan Parker van de Australian Antarctic Division bouwde hutten op het plateau van Macquarrie Island toen hij tijdens een hevige storm in maart 1968 door een white-out werd getroffen. Het was niet alleen de kou, maar ook de desoriëntatie en hulpeloosheid waardoor aan Parker de Derde Man verscheen – die hem onderweg bemoedigde: 'Maak je geen zorgen, ga door.'

Hoofdstuk zeven

1. David Miller, 'Macdonald Critchley (1900-97)', *Journal of Medical Biography*, deel 14, no. 3.
2. *British Medical Journal*, 316, 7 februari 1998.
3. Macdonald Critchley, 'Idea of a Presence', *Acta Psychiatrica Neurologica*, deel 30, 1955. Herdrukt in Critchley, *The Divine Banquet of the Brain and Other Essays* (New York: Raven Press, 1979).
4. Ibid.
5. Francis T. McAndrew, *Environmental Psychology* (Pacific Grove, Calif.: Brooks/Cole Publishing, 1993).
6. Macdonald Critchley, 'Idea of a Presence'.
7. Ibid.
8. Karl Jaspers, *General Psychopathology* (Chicago: University of Chicago Press, 1968). Oorspronkelijk in het Duits gepubliceerd onder de titel *Allgemeine Psychopathologie* (1913).
9. Karl Koehler en Heinrich Sauer, 'Jaspers' Sense of Presence in the Light of Huber's Basic Symptoms and DSM-III', *Comprehensive Psychiatry*, deel 25, no. 2, maart/april 1984.
10. Constanta Parhon-Stefanescu en Thea Procopiu-Constantinescu, 'Considérations sur l'impression de presence'.
11. Macdonald Critchley, 'Idea of a Presence'.

Hoofdstuk acht

1. Hermann Buhl, *Nanga Parbat Pilgrimage: The Lonely Challenge* (Londen: Baton Wicks, 1998).
2. Ibid.
3. Karl M. Herrligkoffer, *Nanga Parbat* (Londen: Elek Books, 1954).
4. Hermann Buhl, *Nanga Parbat Pilgrimage: The Lonely Challenge* (Londen: Baton Wicks, 1998).
5. Karl M. Herrligkoffer, *Nanga Parbat*.
6. Herbert Tichy, *Cho Oyu: By Favour of the Gods* (Londen: Methuen, 1957).

7. Michael Hellier, ‘Mountain Ghosts’, *San Francisco Chronicle*, 18 januari 1971. Zie ook: Curtis Fuller, ‘I See by the Papers’, *Fate*, deel 24, no. 8, augustus 1971.
8. Michael Hellier, ‘Mountain Ghosts’.
9. Donald Heath en David Reid Williams, *Man at High Altitude* (Edinburgh: Churchill Livingstone, 1981).
10. Charles S. Houston, *Going High: The Story of Man and Altitude* (New York: The American Alpine Club, 1980).
11. Ibid.
12. Donald Heath en David Reid Williams, *Man at High Altitude*.
13. Ruth Seifert en Charles Clarke, ‘The Third Man’, *World Medicine*, no. 15, 1 december 1979.
14. Peter Suedfeld en Jane S.P. Mocellin, ‘The “Sensed Presence” in Unusual Environments’.
15. Greg Child, ‘The Other Presence’, in Greg Child, *Mixed Emotions* (Seattle: The Mountaineers, 1993).
16. Macdonald Critchley, ‘Idea of a Presence’.
17. M. Svendsen, ‘Children’s Imaginary Companions’, *Archives of Neurology and Psychiatry*, 32, 1934.
18. Julian Jaynes, ‘Verbal Hallucinations and Pre-Conscious Mentality’, in Manfred Spitzer en Brendan A. Maher (red.), *Philosophy and Psychopathology* (New York: Springer-Verlag, 1990).
19. D. Pearson, H. Rouse, S. Doswell, C. Ainsworth, O. Dawson, K. Simms, L. Edwards en J. Faulconbridge, ‘Prevalence of Imaginary Companions in a Normal Child Population’, *Child: Care, Health and Development*, 27, 2001.
20. Julian Jaynes, ‘Consciousness and the Voice of the Mind’, *Canadian Psychology*, april 1986.
21. Inge Seiffge-Krenke, ‘Imaginary Companions in Adolescence: Sign of a Deficient or Positive Development’, *Journal of Adolescence*, 20, 1997.
22. Hilary Evans, *Visions, Apparitions, Alien Visitors* (Wellingborough, Northamptonshire: Aquarian Press, 1984).
23. Eduardo Garrido, Casimiro Javierre, Josep L. Ventura, Ramón Segura, ‘Hallucinatory Experiences at High Altitude’, *Neuropsychiatry, Neuropsychology, and Behavioral Neurology*, deel 13, no. 2, 2000.
24. Ralph Barker, *The Last Blue Mountain* (Londen: Chatto & Windus, 1959). Beschikbaar op www.rippingyarns.com
25. Ibid.

26. Ibid.
27. Wilfrid Noyce, *They Survived.*
28. Tony Streather, interview met John Geiger, 31 januari 2004.
29. Ibid.
30. Ibid.
31. Wilfrid Noyce, *They Survived.*
32. Tony Streather, interview met John Geiger, 31 januari 2004.
33. Tony Streather, correspondentie met John Geiger, 21 januari 2005.
34. Reinhold Messner, *The Naked Mountain* (Seattle: The Mountaineers Books, 2003); Verschenen als Nederlandse vertaling onder de titel *De naakte berg: hoe Reinhold Messner zijn broer op de Nanga Parbat verloor* (Baarn: Tirion, 2002).
35. Reinhold Messner, interview met John Geiger, 13 januari 2004.
36. Reinhold Messner, *The Naked Mountain.*
37. Ibid.
38. Ibid
39. Reinhold Messner, interview met John Geiger, 13 januari 2004.
40. Ibid.
41. Parash Moni Das, *Storms and Sunsets in the Himalaya: A Compilation of Vignettes from the Experiences of a Mountaineer* (Jalandhar City: Lotus Publishers, 2000).
42. Ibid.
43. P.M. Das, 'Mountains and Mysticism', *Indian Mountaineer*, 1999-2000, http://www.123himachal.com/eco/26.htm.
44. P.M. Das, *Storms and Sunsets in the Himalaya.*
45. P.M. Das, correspondentie met John Geiger, 22 augustus 2005.
46. Greg Child, *Thin Air* (Salt Lake City: Peregrine Smith Books, 1988).
47. Greg Child, 'On Broad Peak', in Greg Child, *Mixed Emotions* (Seattle: The Mountaineers, 1993).
48. Greg Child, 'The Other Presence', in Greg Child, *Mixed Emotions.*
49. Greg Child, correspondentie met John Geiger, 28 september 2005.
50. Sherry Simon-Buller, Victor A. Christopherson en Randall A. Jones, 'Correlates of Sense the Presence of a Deceased Spouse', *Omega*, deel 19, no. 1, 1988-89.
51. Gillian Bennett en Kate Mary Bennett, 'The Presence of the Dead: An Empirical Study', Mortality, deel 5, no. 2, 2000.

52. W. Dewi Rees, 'The Hallucinations of Widowhood', *British Medical Journal*, 2 oktober 1971.
53. Joe Yamamoto, Keigo Okonogi, Tetsuya Iwasaki en Saburo Yoshimura, 'Mourning in Japan', *American Journal of Psychiatry*, 125, 12 juni 1969.
54. M. O'Mahony, K. Shulman en D. Silver, 'Roses in December: Imaginary Companions in the Elderly', *Canadian Journal of Psychiatry*, 29, maart 1984.
55. Ibid.
56. Constanta Parhon-Stefanescu en Thea Procopiu-Constantinescu, 'Considérations sur l'impression de présence'.
57. A. Grimby, 'Bereavement among Elderly People: Grief Reactions, Post-Bereavement Hallucinations and Quality of Life', *Acta Psychiatr Scand*, 87, 1993.
58. Gillian Bennett en Kate Mary Bennett, 'The Presence of the Dead: An Empirical Study'.
59. Marshall McLuhan, de communicatiegoeroe, is een van de meest beroemde doden wiens aanwezigheid is verschenen. McLuhans vrouw, Corinne, zei dat ze haar man na zijn dood 'levensgroot' ontmoette in hun enorme huis in Toronto. 'Ze leek Marshall te zien als haar beschermgeest.' (Philip Marchand, correspondentie met Gerald Owen, 3 juli 2008.)
60. A. Grimby, 'Bereavement among Elderly People'.
61. Maurice Herzog, *Annapurna: Conquest of the First 8000-Metre Peak* (Londen: Jonathan Cape, 1952); verschenen als Nederlandse vertaling onder de titel *De Annapurna expeditie: de eerste top van 8000 m in de Himalaja bedwongen* (Amsterdam: Scheltens & Giltay, 1952).
62. Reinhold Messner, interview met John Geiger, januari 13, 2004.

Hoofdstuk negen

1. Julian Jaynes, 'Hearing Voices and the Bicameral Mind', *Behavioral and Brain Sciences*, deel 9, no. 3, 1986.
2. Julian Jaynes, 'Consciousness and the Voice of the Mind'.
3. Benson Hai, G. Ong en Ib Odderson, 'Involuntary Masturbation as a Manifestation of Stroke-Related Alien Hand Syndrome', *American Journal of Physical Medicine and Rehabilitation*, deel 79, no. 4, 2000.
4. Mike Holderness, 'In Two Minds about Consciousness', *New Scientist*, 17 juli 1993.

5. Julian Jaynes, *The Origin of Consciousness in the Breakdown of the Bicameral Mind* (Boston: Houghton Mifflin, 1982).
6. Julian Jaynes, 'Verbal Hallucinations and Pre-Conscious Mentality'.
7. Amos 7:14-15
8. Julian Jaynes, 'Hearing Voices and the Bicameral Mind'.
9. J. Hamilton, 'Auditory Hallucinations in Nonverbal Quadriplegics', *Psychiatry*, 48, november 1985.
10. Julian Jaynes, *The Origin of Consciousness in the Breakdown of the Bicameral Mind.*
11. Julian Jaynes, 'Hearing Voices and the Bicameral Mind'.
12. Terry R. Barrett en Jane B. Etheridge, 'Verbal Hallucinations in Normals, I: People Who Hear "Voices"', *Applied Cognitive Psychology*, deel 6, no. 5, 1992.
13. Julian Jaynes, 'Verbal Hallucinations and Pre-Conscious Mentality'.
14. Douglas S. Holmes en Louis W. Tinnin, 'The Problem of Auditory Hallucinations in Combat PTSD,' *Traumatology*, deel 1, no. 1, 1995.
15. Fred Rebell, *Escape the Sea* (Londen: The Travel Book Club, 1952).
16. Joe Simpson, *Touching the Void* (Londen: Jonathan Cape, 1988); Verschenen als Nederlandse vertaling onder de titel *Over de rand* (Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar, 2008).
17. Peter Suedfeld en John Geiger, 'The Sensed Presence as a Coping Resource in Extreme Environments', in J. Harold Ellens (red.) *Miracles: God, Science, and Psychology in the Paranormal*, deel III (Westport, Conn.: Praeger, 2008).
18. Psychobabble, no. 147, maart 2001.
19. Peter Suedfeld, 'Extreme and Unusual Environments'.
20. Peter Suedfeld en John Geiger, 'The Sensed Presence as a Coping Resource in Extreme Environments'.
21. Peter Suedfeld en Jane S.P. Mocellin, 'The "Sensed Presence" in Unusual Environments'.
22. Ibid.
23. Peter Suedfeld, correspondentie met John Geiger, 28 mei 2007.
24. Peter Suedfeld en John Geiger, 'The Sensed Presence as a Coping Resource in Extreme Environments'.
25. Peter Suedfeld, 'Extreme and Unusual Environments'.
26. Peter Suedfeld en Jane S.P. Mocellin, 'The "Sensed Presence" in Unusual Environments'.

27. Ibid.
28. Peter Suedfeld en John Geiger, 'The Sensed Presence as a Coping Resource in Extreme Environments'.
29. Peter Suedfeld, 'Extreme and Unusual Environments'.
30. Peter Suedfeld, correspondentie met John Geiger, 29 mei 2007.
31. J.N. Booth, S.A. Koren en M.A. Persinger, 'Increased Feelings of the Sensed Presence and Increased Geomagnetic Activity at the Time of the Experience During Exposures to Transcerebral Weak Complex Magnetic Fields', *International Journal of Neuroscience*, 115, 2005.
32. Walter Randall en Steffani Randall, 'The Solar Wind and Hallucinations – A Possible Relation Due to Magnetic Disturbances', *Bioelectromagnetics*, 12, 1991.
33. M.A. Persinger en Katherine Makarec, 'The Feeling of a Presence and Verbal Meaningfulness in Context of Temporal Lobe Function: Factor Analytic Verification of the Muses?', *Brain and Cognition*, 20, 1992.
34. L.S. St.-Pierre en M.A. Persinger, 'Experimental Facilitation of the Sensed Presence Is Predicted by the Specific Patterns of the Applied Magnetic Fields, Not by Suggestibility: Re-Analyses of 19 Experiments', *International Journal of Neuroscience*, 116, 2006.
35. J.N. Booth, S.A. Koren en M.A. Persinger, 'Increased Feelings of the Sensed Presence ...'.
36. Jack Hitt, 'This Is Your Brain on God', *Wired*, november 1999.
37. C.M. Cook en M.A. Persinger, 'Experimental Induction of the "Sensed Presence" in Normal Subjects and an Exceptional Subject', *Perceptional and Motor Skills*, 85, 1997.
38. L.S. St.-Pierre en M.A. Persinger, 'Experimental Facilitation of the Sensed Presence'.
39. Raj Persuad, 'Holy Visions Elude Scientists', *Daily Telegraph*, 20 maart 2003.
40. Pehr Granqvist, Mats Fredrikson, Patrik Unge, Andrea Hagenfeld, Sven Valind, Dan Larhammar en Marcus Larsson, 'Sensed Presence and Mystical Experiences Are Predicted by Suggestibility, Not by the Application of Transcranial Weak Complex Magnetic Fields', *Neuroscience Letters*, 379, 2005.
41. Michael Persinger, 'The Granqvist Group and Politics of the Sensed Presence, the Importance of Frequent InterLaboratory Communication', 31 januari 2005, www.laurentian.ca.

42. John Horgan, *Rational Mysticism: Dispatches from the Border Between Science and Spirituality* (Boston: Houghton Mifflin, 2003).
43. 'God and the Gap', *The Economist*, 16 december 2004.
44. Peter Suedfeld en Jane S.P. Mocellin, 'The "Sensed Presence" in Unusual Environments.'

Hoofdstuk tien

1. E.R. Dodds, *The Greeks and the Irrational* (Berkeley: University of California Press, 1971).
2. Shahar Arzy, Moshe Idel, Theodor Landis, Olaf Blanke, 'Why Revelations Have Occurred on Mountains? Linking Mystical Experiences and Cognitive Neuroscience', *Medical Hypotheses*, 65, 2005.
3. Joe Simpson, *Storms of Silence* (Seattle: Mountaineers, 1996).
4. Shahar Arzy, Moshe Idel, Theodor Landis, Olaf Blanke, 'Why Revelations Have Occurred on Mountains?'.
5. Rob Taylor, *The Breach: Kilimanjaro and the Conquest of Self* (New York: Coward, McCann & Geoghegan, 1981).
6. Rob Taylor, interview met John Geiger, 16 september 2005.
7. Rob Taylor, *The Breach: Kilimanjaro and the Conquest of Self.*
8. Jim Wickwire, dagboek, 10:50 uur, 15 mei 1981. Met dank aan Jim Wickwire. Zie ook: Greg Child, 'The Other Presence', *Backpacker*, januari 1989.
9. Jim Wickwire en Dorthy Bullitt, *Addicted to Danger* (New York: Pocket Books, 1998).
10. Jim Wickwire, interview met John Geiger, 15 augustus 2005.
11. Walter Welsch, 'Eine Besteigung des Fuji-san', *Der Bayerländer, Mitteilungen der Sektion Bayerland des Deutschen Alpenvereins*, Afl. 71, pag. 54-56, München, 1985.
12. Walter Welsch, correspondentie met John Geiger, 29 september 2005.
13. Paul Firth, correspondentie met John Geiger, 28 november 2004.
14. Paul G. Firth en Hayrunnisa Bolay, 'Transient High Altitude Neurological Dysfunction: An Origin in the Temporoparietal Cortex', *High Altitude Medicine & Biology*, deel 5, no. 1, 2004.
15. Paul Firth, interview met John Geiger, 24 november 2005.
16. Paul Firth, 'The Man Who Wasn't There', *The Guardian*, 29 mei 2003.

17. Paul Firth, correspondentie met John Geiger, 29 november 2004.
18. Paul Firth, interview met John Geiger, 24 november 2005.
19. http://www.sparknotes.com/psychology/abnormal/personality/terms.html.
20. R.R McCrae en P.T. Costa, 'Conceptions and Correlates of Openness to Experience', in R. Hogan, J. Johnson en S. Briggs (red.), *Handbook of Personality Psychology* (Boston: Academic Press, 1997).
21. Corina Sas en Gregory O'Hare, 'The Presence Equation: An Investigation into Cognitive Factors Underlying Presence', http://astro.temple.edu/~lombard/P2001/Sas.pdf.
22. Marianne Barabasz, Arreed F. Barabasz en Charles S. Mullin, 'Effects of Brief Antarctic Isolation on Absorption and Hypnotic Susceptibility – Preliminary Results and Recommendations: A Brief Communication', *International Journal of Clinical and Experimental Hypnosis*, deel XXXI, no. 4, 1983.
23. M.A. Persinger en Katherine Makarec, 'The Feeling of a Presence and Verbal Meaningfulness in Context of Temporal Lobe Function: Factor Analytic Verification of the Muses?', *Brain and Cognition*, 20, 1992.
24. Shahar Arzy, Moshe Idel, Theodor Landis en Olaf Blanke, 'Why Revelations Have Occurred on Mountains?'.

Hoofdstuk elf

1. Macdonald Critchley, *Shipwreck-Survivors: A Medical Study* (Londen: J.&A. Churchill, 1943).
2. E.C.B. Lee en Kenneth Lee, *Safety and Survival at Sea* (New York: W.W. Norton, 1980).
3. Macdonald Critchley, *Shipwreck-Survivors*.
4. Ibid.
5. E.C.B. Lee en Kenneth Lee, *Safety and Survival at Sea*.
6. Ruth Seifert en Charles Clarke, 'The Third Man'.
7. Kenneth Cooke, *What Cares the Sea?* (Londen: Hutchinson, 1960).
8. Ibid.
9. Ibid.
10 Adrian Hayter, *Sheila In The Wind*, (London: The Companion Book Club, 1959)
11 Ibid.
12 Rebecca Hayter, brief aan John Geiger, 9 november 2008.

13. Ensio Tiira, *Raft of Despair* (Londen: Hutchinson, 1954).
14. Ibid.
15. William Willis, *The Epic Voyage of the 'Seven Little Sisters'* (Londen: Hutchinson, 1956).
16. Willis is een van de vele mensen die het probleem van het overleven op zee zelf hebben getest. Twee jaar later vertrok Hannes Lindemann, een Duitse arts, voor een trans-Atlantische solotocht vanuit de haven van Las Palmas op de Canarische eilanden, in een 5 meter lange opvouwboot. Lindemann was ervan overtuigd dat zelfeducatie, door middel van gebed en concentratie, de sleutel vormde tot het overleven op zee. Maar een maand later sprak hij op zee met een mysterieuze metgezel in de vorm van een zwarte jongeman. Zie Hannes Lindemann, *Alone at Sea* (New York: Random House, 1958). Een ander was dr. David Lewis, die de Single-Handed Transatlantic Sailing Race van 1960, 5000 kilometer van Plymouth naar New York, als een uitstekende gelegenheid beschouwde voor medisch onderzoek. Toen Lewis' sloep van 7,60 meter, *Cardinal Vertue*, de Grand Banks naderde in een ondoordringbare mist, ten zuidoosten van Newfoundland, ontdekte hij dat hij 'het gevoel had dat hij niet alleen was'. Eerder had hij het duidelijke gevoel gehad dat 'er een ander aan het roer stond'. Zie David Lewis, *The Ship Would Not Travel Due West* (Londen: Temple Press, 1961).
17. Douglas Robertson, interview met John Geiger, januari 28, 2004.
18. Ibid.
19. Dougal Robertson, *Survive the Savage Sea* (Londen: Elek, 1973). See also Douglas Robertson, *The Last Voyage of the Lucette* (Rendlesham, Suffolk: Seafarer Books, 2005).
20. William King, brief aan John Geiger, 28 oktober 2004.
21. William King, brief aan John Geiger, 4 oktober 2004.
22. William King, *Adventure in Depth* (New York: G.P. Putnam's Sons, 1975).
23. Ibid.
24. William King, brief aan John Geiger, 4 oktober 2004.
25. Angus Matheson MacKinnon, *Atlantic Challenge* (Sydney, N.S.: Catalone Press, 1995).
26. Andrew Prossin, interview met John Geiger, 4 mei 2006.
27. Ibid.

28. L. Lusne en W. Jones, *Anomalistic Psychology: A Study of Thirdordinary Phenomena of Behaviour and Experience* (New Jersey: Lawrench Erlbaum Associates, 1982).
29. Macdonald Critchley, *Shipwreck-Survivors*.

Hoofdstuk twaalf

1. Peter Brugger, Marianne Regard en Theodor Landis, 'Unilaterally Felt "Presences": The Neuropsychiatry of One's Invisible Doppelgänger', *Neuropsychiatry, Neuropsychology, and Behavioral Neurology*, deel 9, no. 2.
2. Peter Brugger, 'Phantomology: The Science of the Body in the Brain', www.artbrain.org/phantomlimb/brugger.html.
3. Jerzy Kukuczka, *My Vertical World* (Seattle: The Mountaineers, 1992).
4. Reinhold Messner, *The Crystal Horizon* (Marlborough: The Crowood Press, 1989).
5. Peter Brugger, 'Phantomology...'.
6. Steve Swenson, interview met John Geiger, 10 oktober 2005.
7. Michael Groom, *Sheer Will* (Sydney: Random House, 1997).
8. Nicholas Wollaston, *My Father, Sandy*.
9. Henry Bouiller, *Victor Ségalen* (Parijs: Mercure de France, 1986).
10. Henry Bouiller (red.), *Victor Ségalen: Oeuvres Complètes*, deel 2 (Équipée), (Parijs: Editions Robert Laffont, 1995).
11. Peter Brugger, Marianne Regard en Theodor Landis, 'Unilaterally Felt "Presences"'.
12. J.A. Cheyne, 'The Ominous Numinous: Sensed Presence and "Other" Hallucinations', *Journal of Consciousness Studies*, deel 8, no. 5-7, 2001.
13. Ibid.
14. J. Allan Cheyne & Todd A. Girard, 'Paranoid Delusions and Threatening Hallucinations: A Prospective Study of Sleep Paralysis Experiences', *Consciousness and Cognition*, deel 16, 2007.
15. J. Allan Cheyne en Todd A. Girard, 'The Nature and Varieties of Felt Presence Experiences: A Reply to Nielsen', Consciousness and Cognition, deel 16, 2007.
16. Justin L. Barrett, *Why Would Anyone Believe in God?* (Winter Creek, CA: AltaMira Press, 2004).
17. Tore Nielsen, 'Felt Presence: Paranoid Delusion or Hallucinatory Social Imagery?', *Consciousness and Cognition*, deel 16, 2007.

18. Ibid.
19. Ibid.
20. Sandra Blakeslee, 'Out-of-Body Experience? Your Brain Is to Blame', *The New York Times*, 3 oktober 2006.
21. Shahar Arzy, Margitta Seek, Stephanie Ortigue, Laurent Spinelli, Olaf Blanke, 'Induction of an Illusory Shadow Person', *Nature*, 443, 21 september 2006.
22. Ibid.
23. Ibid. Voor aanvullende informatie: www.nature.com.
24. Anon. 'A Mystical Union: Spiritual Neurology', *The Economist*, 6 maart 2004.
25. Anne-Marie Landtblom, 'The "Sensed Presence": An Epileptic Aura with Religious Overtones', *Epilepsy & Behavior*, 9, 2006.
26. Paul Firth, 'The Man Who Wasn't There'.
27. Paul G. Firth en Hayrunnisa Bolay, 'Transient High Altitude Neurological Dysfunction: An Origin in the Temporoparietal Cortex', *High Altitude Medicine & Biology*, deel 5, no.1, 2004.
28. Olaf Blanke, 'Out of Body Experiences and Their Neural Basis', *British Medical Journal*, 329, 18 december 2004.
29. Michael Hopkin, 'Brain Electrodes Conjure Up Ghostly Visions', news@nature.com, 20 september 2006.
30. Ibid.
31. Olaf Blanke, correspondentie met John Geiger, 7 februari 2007.
32. Dennis Chan en Martin N. Rossor, '– But Who Is That on the Other Side of You? Extracampine Hallucinations Revisited', *The Lancet*, 21 december 2002.

Hoofdstuk dertien

1. Michael Murphy en Rhea A. White, *The Psychic Side of Sports* (Reading, Mass.: Addison-Wesley, 1978).
2. Greg Child, 'The Other Presence', in Greg Child, *Mixed Emotions* (Seattle: The Mountaineers, 1993).
3. Stephen Venables, *Everest: Kangshung Face* (Londen: Hodder and Stoughton, 1989).
4. Stephen Venables, correspondentie met John Geiger, 22 december 2005.
5. Kurt Diemberger, *The Endless Knot: K2, Mountain of Dreams and Destiny* (Londen: Grafton Books, 1991).
6. Reinhold Messner, interview met John Geiger, 13 januari 2004.

7. Peter Hillary, interview met John Geiger, 31 oktober 2005.
8. Greg Child, correspondentie met John Geiger, 28 september 2005.
9. Hilary Evans, *Visions, Apparitions, Alien Visitors* (Wellingborough, Northamptonshire: The Aquarian Press, 1984).
10. E.W. Anderson, 'Abnormal Mental States in Survivors, with Special Reference to Collective Hallucinations', *Journal of the Royal Navy Medical Service*, no. 28, 1942.
11. Nicholas O'Connell, *Beyond Risk: Conversations with Climbers* (Seattle: The Mountaineers, 1993).
12. Lou Whittaker en Andrea Gabbard, *Lou Whittaker: Memoirs of a Mountain Guide* (Seattle: The Mountaineers, 1996).
13. Macdonald Critchley, *Shipwreck-Survivors*.
14. Nancy Lofholm, 'Hiker Who Amputated His Own Arm Relives Ordeal', *Denver Post*, 9 mei 2003. Zie ook Aron Ralston, *Between a Rock and a Hard Place* (New York: Atria Books, 2004).
15. Airey Neave, *They Have Their Exits* (Londen: Hodder and Stoughton, 1953).
16. Avi Ohry, 'The Idea of Presence, Etc.', ongepubliceerd artikel. Zie ook: A. Ohry, 'Extracampine hallucinations', *The Lancet*, deel 361, no. 9367, 2003.
17. Avi Ohry, correspondentie met John Geiger, 2 januari 2004.
18. Jane Mocellin, correspondentie met John Geiger, 21 juli 2008. Zie ook: Jane S.P. Mocellin, 'Reintegrating Demobilized Militia and Former Combatants into Society: Lessons Learned from Somalia.' In Mari Fitsduff en C. Stout, red., *The Psychology of Resolving Global Conflicts: From War to Peace*, (Deel 3, Interventions) (West Port: Praeger Security International, 2006).
19. Peter Suedfeld, 'Homo Invictus: The Indomitable Species', *Canadian Psychology*, deel 35, no. 3, 1997.
20. Dennis Roberts, *I'll Climb Mount Everest Alone: The Story of Maurice Wilson* (Londen: Robert Hale, 1957).
21. Peter Suedfeld en Tara Weiszbeck, 'The Impact of Outer Space on Inner Space', *Aviation, Space, and Environmental Medicine*, 75, juli 2004.
22. Nick Kanas en Jennifer Ritsher, 'Psychosocial Issues During a Mars Mission', 1st Space Exploration Conference; Continuing the Voyage of Discovery, 30 januari-1 februari 2005, Orlando, Florida.

23. Christine Gee, Garry Weare en Margaret Gee (red.), *Everest: Reflections from the Top* (Londen: Rider, 2003). Tijdens een beklimming in 1975 van de Mount Everest door een Brits team, dat werd geleid door Sir Chris Bonington, rapporteerde de teamarts, Charles Clarke, dat na een bivak op grote hoogte twee teamleden, Doug Scott en Dougal Haston, 'een merkwaardig verhaal vertelden dat er een derde persoon bij hen in het sneeuwhol was tijdens de nacht' (Charles Clarke, 'On Surviving a Bivouac at High Altitude', *British Medical Journal*, 10 januari 1976. Zie ook Ruth Seifert and Charles Clarke, 'The Third Man', *World Medicine*, 1 december 1979). Tijdens hun afdaling zei Scott dat hij 'deze aanwezigheid ook voelde, net zoiets – [ik] reageerde erop – het reageerde op mij. Leek vrij normaal op dat moment (...) een beetje vreemd nu!' (C.J. Williamson, 'The Everest Message,' *Journal of the Society of Psychical Research*, no. 48, september 1976.) Scott vertelde me dat deze ervaring met de Derde Man 'behulpzaam was, me zelfvertrouwen gaf en advies (...) op dat moment leek het normaal, het was absoluut niet vreemd.' (Doug Scott, interview met John Geiger, 9 maart 2004.) Een ander expeditielid, Nick Estcourt, had voortdurend een gewaarwording van een aanwezigheid en rapporteerde aan Bonington dat hij was gevolgd 'door de verschijning van een man'. Hij zei dat het 'absoluut een menselijke gestalte had met armen en benen'. C. Bonington, *Everest the Hard Way* (New York: Random House, 1976).
24. Wilfrid Noyce, They Survived.
25. Paul Firth, 'The Man Who Wasn't There'.

Register

Aconcagua, berg 142, 200, 247
AE2 72
Afion Kara Hissar 72
Alendi Hill 218
Al Qaida 16
Amundsen, Roald 120
Aquinas, Thomas 88-90
Argentijnse Andesgebergte 200
Armitage, Colin 210-212
Arnesen, Liv 126-128
Arnold, John 209, 211-212
Arzy, Shahar 188, 203, 245
Atkinson, Gilbert 202
Auger, Tim 24

Bancroft, Ann 119, 126-128, 130, 176, 269
Barrett, Justin L. 242
Bartlett, Robert 66-67
Baur, Gerhard 155
Beardmoregletsjer 120
Begbie, Harold 52
Bhagirathi II 159-160, 162, 165
Blanke, Olaf 245-249, 252, 269
Bloom, Harold 92
Blue Holes (Bahamas) 24
Bluejohn Canyon (Utah) 257
Boreham, Frank W. 51-52
Boston Globe 64
Breach Wall (Kilimanjaro) 190, 194
Broad Peak 163, 165
Brown, John 81
Brugger, Peter 235-238, 240, 269
Buhl, Hermann 137-141, 146, 155, 165, 190

Canadese poolexpeditie (1913-1918) 64
Carse, Duncan 45
Chan, Dennis 249
Cheyne, J. Allan 241-242, 269
Child, Greg 143, 162-165, 252, 254, 269
Clark, Brian 17
Clarke, Arthur C. 264
Clarke, Charles 143
Colditz, kasteel 258
Columbus 63
Cooke, Kenneth 207-212, 271
Creagh, Gerry 110
Crean, Tom 45-47, 49, 255
Critchley, Macdonald 77-78, 131-136, 143-144, 166, 238
Culbert, Rae 147-154

Das, Parash Moni 159-162, 165, 176, 269

Dawkins, Richard 183, 267
Deltaform 20-21, 27
Derbyshire, Allan 23-24
Diemberger, Kurt 253
DiFrancesco, Ron 15-20, 27, 78, 92, 269
Dodds, E.R. 187
Doyle, Arthur Conan 74-75
Dr. Strangelove-syndroom 172

Elder, John 123
Eliot, T.S. 7, 53, 270
Emery, John 147-154
Endurance 29, 41-43, 47, 53, 70
Ericsson, Fred 215-218
Ertl, Hans 141
Esperanza, Zuidpoolbasis 37, 180
Euro Brokers 15-17

Fiennes, Ranulph 33-35, 129-130, 269
Fiennes, (Virginia), 'Ginnie' 34-38, 54-55
Firth, Paul 200-201, 203, 247-248, 266, 269
Freeman, Eileen Elias 92
Fuchs, Vivian 33
Fuji, berg 188, 198
Fuji Bank 16

Galway Blazer II 225, 228
Gasherbrum IV 165, 256
Geiger, K.W. 28, 270
Girard, Todd A. 242
Gizmo 230-233
Godlee, Fiona 129-130
Grand Bahama Island 27
Grimes, Simon 35
Groom, Michael 237

Hamilton, Scott 147, 154
Haramosh, berg 30, 146-147, 154, 165, 257
Haston, Dougal 54
Hatfield, Derek 230-232
Heath, Donald 142-143
Hebb, Donald O. 104, 236
Heremieten, vroegchristelijke 79
Heron, Woodburn 101, 103-105, 115
Herzog, Maurice 169-170
Hesiodus 187
Hillary, Edmund 141
Hillary, Peter 119, 122-125, 127-128, 130, 254, 269
Himalaya(gebergte) 30, 137, 160, 169
Hira, berg 189
Holocaust 177, 261
Houston, Charles S. 142
Huascarán, berg 189
Huntford, Roland 52
Hurley, Frank 43
Huxley, Aldous 79, 179

Ichac, Marcel 169-170

James, William 92-94
James Caird 43
Jaspers, Karl 134-135
Jaynes, Julian 171-177, 179, 181, 185, 187, 235
Jezus Christus 79, 84, 182, 188, 209, 224
Jillott, Bernard 147-153
Jimeno, Will 83-84

Johannes XXIII, paus 82, 85
Johnstone, A. 50-51
Jom Kipoeroorlog 259

Kaap Hoorn 43, 64, 225-227
Kangchenjunga 147, 237, 256
Karluk 64-67
Kempter, Otto137-138
Kerrebrock, Chris 194-196, 198
Kilimanjaro 190-191
King, William, 'Bill' 225-228, 269, 271
Kukuczka, Jerzy 236
Kurtyka, Voytek 255-256

Lazutkin, Sasha 113
Lee, E.C.B. 207
Lee, Kenneth 207
Lindbergh, Charles 98-101, 105, 271
Linenger, Don 115
Linenger, Jerry M. 110-116, 269
Lloyd, Evan Llewelyn 128
Lucette 220-222, 225
Lulworth Hill, ss 207-208, 210, 212

MacKinnon, Angus 228-230, 271
MacKinnon, Mary 230, 271
Mallory, George 71
Mars, planeet 263-264
Matterhorn 142
McKinlay, William Laird 58, 64-68, 78, 271
McLoughlin, John 83-84
McMurdo Station 108-110, 126
McNeish, Henry 44-45
Mear, Roger 120-122
Medicijnkraai 81
Merkl, Willy 137
Mermaid's Lair (Grand Bahama Island) 24-25, 27
Messner, Günther 155-159
Messner, Reinhold 32, 154-159, 165, 170, 176, 190, 203, 236, 238, 254, 269
Milarepa 79-80
Mir, ruimtestation 110-114
Mocellin, Jane 37-38, 130, 178, 180, 269
Morel, Ferdinand 135
Mount Carstensz 69
Mount Everest 29, 54, 57-59, 62, 71, 122, 132, 137, 146, 154, 236-237, 252, 261, 264
Mount Helicon 187, 189
Mount Kenya 62
Mount McKinley 194
Mount Ritter 94-95
Mozes 188
Muir, John 94-95
Muir, Jon 122, 124
Murphy, Michael 91

Nanga Parbat 137, 139, 146, 155, 158-159, 238
Naval Support Force Antarctica 108
Neave, Airey 258-259
Nielsen, Tore 243-244, 269
Noordpool(gebied) 11, 58, 122
Noyce, Wilfrid 29-30, 153-154, 264-265, 270

O'Connell, Nicholas 255-256
Ohry, Avi 259, 269
Olifantseiland 43, 47-49
Operation Deep Freeze 108

Orde-Lees, Thomas Hans 47
Oxford University 146, 187

Persinger, Michael 179-185, 269
Pezzulo, Dominick 83-84
Philippides 187
Philips, Eric 122-124
Piantadosi, Claude 32
Pindarus 187
Pinta 63-64
Poederdons Derby 106
Priestly, Raymond 36
Progress 113
Prossin, Andrew 230-233, 269
Pugh, Griffith 141-143, 146, 189-190
Puncak Jaya, berg 69

Ralston, Aron 257-258
Rapid, HMS 212
Rawling, C.G. 68-69
Rebell, Fred 175
Reed, Graham 38, 41
Rees, W. Dewi 166-167
Research II 229
Richards, I.A. 71
Richey, Mike 228
Robertson, familie 220-225
Rossor, Martin N. 249
Royal Australian Navy 72
Royal Geographical Society 70
Royal Navy Fleet Air Arm 77
Russell, Bill 230-231
Ruttledge, Hugh 61
Ryvingen, berg 33, 35

Sah, Nirmal 160-161
Saunders, Edward 48, 50
Schauer, Robert 255-256
Schwabe, Stephanie 24-27, 144, 269
Scott, Doug 54, 264, 269
Scott, Robert Falcon 120-122, 125, 129
Scown, Basil 208
Ségalen, Victor 238-240
Sellers, Peter 172
Service, Robert 48
Seung-hyung, Park 82
Sevigny, James 20-24, 27, 257
Shackleton, Ernest 29, 33, 41-57, 62, 70, 75, 78, 128-130, 132, 188, 251, 255, 257
Shepard, Oliver 34
Shipton, Eric 58-59, 61-62, 262
Shoemaker, Brian H. 107-110, 269
Sierra Club 95
Simpson, Joe 176, 189
Sinaï, berg 188-189, 259
Singh, Pratiman 160-162
Slocum, Joshua 57, 62-64, 132, 144
Smythe, Frank 57-62, 142, 146, 165, 190, 236
Somervell, Howard 62
Spray 62-64
Stearns, Edith Foltz 105-107
Stefansson, Vilhjalmur 65
Stoker, Bram 72
Stoker, Henry Hugh Gordon Dacre, 'Harry' 57, 72-74, 255
Stone, Oliver 83
Straat Drake 43, 225-226, 228
Streather, Tony 147-154, 165, 190, 203, 257, 269
Stromness 45-47, 53
Stroud, Mike 129-130

Suedfeld, Peter 38, 130, 176-179, 185, 260-261, 263, 269
Swan, Robert 119-122, 128, 130, 269
Swenson, Steve 237, 269

Tabor, berg 189
Taylor, A.J.P. 50
Taylor, Rob 190-193, 203, 269
Tellegen, Auke 202-203
Teresa van Avila 79
Thexton, Peter 162-164
Tichy, Herbert 141
Tiira, Ensio 215-218, 257, 271
Tilman, H.W., 'Bill' 62
Tobit 85-88, 91
Transglobe Expedition 33
Tripp, Leonard 48-50
Tsibliev, Vasily 111, 113
Tu, Nicholas 259-260
Tweede Wereldoorlog 77, 106, 132, 205, 225

Utakwarivier 68-69

Venables, Stephen 252-253

Walter, W. Grey 102-103
Warner, Harley 191-193
Warren, Charles 262
Welsch, Walter 198, 269
Whitmire, Richard 20-22
Whittaker, Lou en Ingrid 256
Whymper, Edward 142
Wickersham Wall 194
Wickwire, Jim 194-197, 203, 269
Williams, David Reid 142-143
Williams, Robin 221
Willis, William 219-220
Wilson, Maurice 261-262
Wollaston, A.F.R., 'Sandy' 58, 68-71, 238, 269, 271
Wollaston, Nicholas 71, 269, 271
Wood, Gareth 120, 122
World Trade Center 13, 15, 20, 27, 78, 83-84, 92
Worsley, Frank 43-47, 49, 53, 255

Zuidpool 35, 41, 48, 108, 119-120, 122, 125
Zuid-Georgië 43-45, 47-49, 52-53, 57, 62, 129, 255

De Derde Man is een buitengewoon verslag over de ervaringen van mensen die op het randje van de dood balanceerden. Mensen die de aanwezigheid van een persoon ervoeren die er niet kon zijn, een persoon die hen aanmoedigde nog één poging te doen om te overleven.

Dit is het verschijnsel van de Derde Man en het doet zich keer op keer voor bij mensen die de grenzen van hun uithoudingsvermogen hadden bereikt. Dit boek combineert geweldige avonturenverhalen, geschiedenis en wetenschappelijke analyse om te verklaren waarom mensen overleven.

John Geiger deed vijf jaar onderzoek naar het fenomeen van de Derde man. Hij is hoofdredacteur van de belangrijkste kwaliteitskrant in Canada, *The Globe and Mail*. In zijn vrije tijd trekt hij de routes na van zware en eenzame 19e-eeuwse expedities in Groenland en het Noordpoolgebied.

De Derde Man, zoals John Geiger dit fenomeen noemt, is geweldig intrigerend, vooral omdat die in zo veel verschillende vormen en situaties optreedt. Zijn boek heb ik dan ook met rode oortjes en veel herkenning gelezen.
– Ronald Naar (Nederlands alpinist)

NUR 320

Uitgeverij Ten Have

9 789025 959975